CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

२१६

Almira 3
Shelf 3
38

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

4028

श्रीकाशीविश्वनाथपुरीमेमहल्लाढुंढराजगणेशकेपासदाऊअग्निहोत्रीके सिद्ध
विनायकयंत्रमेमीमांसालोकाक्षीकौमुदीटीकासंयुक्तछापागयालिखावाबूलालसुकुल
छापनेवालारामा जिसकोलेनाहोयदाऊअग्निहोत्रीकेदुकानपरमिलेगासम्वत१९२९
प्रारम्भः ॥०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

लौ. भी. ॐ श्रीगणेशायनमः आद्योयोहेतुर्विश्वसर्गेमहेशोयज्ञादीनांकोऽप्यनिक्षेपदेवः भूतानांभर्त्तासर्वभूतांतरात्माहृद्यंमेकार्यंतत्प्रणामःकरोतु १ श्रीजैमिनि
१ नयेग्रंथःप्रवेशायनिरूपितः विदुषातत्रबालानांकौमुदीयंवितन्यते २ इहखलुपरमकारुणिकेनमुनिनाजैमिनिनाधर्माधर्मविवेकायद्वादशलक्षणी
मीमांसाप्रणीता तत्रहिप्रवेशायशिशूनामर्थसंग्रहाख्यंप्रकरणंप्रारभमाणोलौगाक्षिभास्करःशिष्टाचारपरिप्राप्तंप्रत्यूहगमनादिफलकमिष्टदेवतान
मस्कारलक्षणंमंगलमाचरति वासुदेवमित्यादिना वासुदेवंश्रीनारायणं सर्वनिवासाधिष्ठानं प्रकाशात्मकंब्रह्मेत्यर्थः रमाकांतंरमायालक्ष्म्याःकांतमि
त्यर्थः नत्वेश्वरानंगीकारोऽप्यत्यागोऽपिविष्णुदेवतायाः स्वीकृतत्वादित्यन्यत् जैमिनिनयइति जैमिनिप्रणीतेद्वादशाध्यायात्मकेपूर्ववेदभागविचारात्म
केतंत्रइत्यर्थः प्रवेशायबालानामितिशेषः अर्थसंग्रहमिति अर्थोनांद्वादशाध्यायप्रतिपाद्यप्रमाणादिपदार्थानांसंक्षिप्तशब्दरचनयालक्षणादिकथ
नमित्यर्थः तत्रहि प्रथमे लक्षणेविध्यादेः प्रामाण्यंनिरूपितं द्वितीयेतद्विधेयकर्मभेदोनिरूपितः तृतीयेविहितानांशेषशेषिभावः चतुर्थे क्रतुप्रयुक्तानुष्ठे

श्रीलक्ष्म्यैनमः वासुदेवंरमाकांतंनत्वालौगाक्षिभास्करः कुरुतेजैमिनिनयेप्रवेशायार्थसंग्रहम् १

यानांपुरुषार्थप्रयुक्तानुष्ठेयानांचपदार्थानांपरिमाणंचिंतितं पंचमेऽनुष्ठेयपदार्थानामनुष्ठानक्रमोनिरूपितः षष्ठे विहितकर्मफलभोक्तृत्वरूपाधिकारनिरूपा
णं सप्तमे प्रकृतावुपदिष्टांगानांविकृतौसामान्यातिदेशोनिरूपितः अष्टमे आग्नेयोऽष्टाकपालइत्यादिप्रकृत्यंगानांसौर्यंचरुंनिर्वपे दित्यादिविकृतौसप्तदश
द्रव्यदेवतादिद्वारेणविशेषातिदेशः नवमे प्रकृतावुपदिष्टानांमंत्रसामसंस्कारकर्मणांविकृतावतिदेशप्राप्तानांप्रकृतिविकृत्योरग्निसूर्यादिदेवतादिभेदेप्र
कृतिगतं देवतादिवाचकंपदंविहायविकृतौदेवतादिवाचकस्यपदस्याध्याहारऊहोनिरूपितः यथाऽग्नयेत्वाजुष्टमितिमंत्रेप्रकृत्युपदिष्टेविकृतावतिदेश
प्राप्तेऽग्निपदपरित्यागेनसूर्यपदाध्याहारः यथाच गिरागिराचदक्षसइत्यत्रसाम्निगिरापदस्यपरित्यागेनेरापदाध्याहारः साम्नामूहः व्रीह्यादिद्रव्यांतरसंबं
धिनश्चावघातादेर्नीवारादिद्रव्यांतरसंबंधःसंस्कारकर्मणामूहः दशमेविकृतौचोदकप्राप्तानांप्राकृतांगानांप्रकृतौसावकाशानांविकृतौत्वनुपदिष्टविशेषाणामि १

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यथाप्रकृतेः सकाशाद्विकृतावतिदिष्टानां बर्हिषां शरमयं बर्हिरित्युपदिष्टेन शरमयबर्हिषा विकृतौ बाधः एकादशे चानेकाङ्गिविधिप्रयुक्तानामङ्गानां सकृदनुष्ठ
नात्सर्वाङ्गिनामुपकारसाम्यं तत्र निरूपितं यथा आग्नेयोऽष्टाकपाल उपांशुयाजमन्तरा यजत्यग्नीषोमीयमेकादशकपालमित्यादिपौर्णमासादिकर्मप्रयुक्तानां प्रयाजा
द्यङ्गानां सकृदनुष्ठानात्सर्वाङ्ग्युपकारः द्वादशे त्वेकाङ्गिप्रयुक्तस्याङ्गानुष्ठानस्य तत्प्रयोजकसामर्थ्यरहितेऽङ्ग्यन्तरेऽप्युपकारः प्रसङ्गो निरूपितः यथाग्नीषोमीयं पशुमालभतेति पशु
विधौ प्रयुक्तानां प्रयाजाद्यङ्गानां पशुपुरोडाशेऽप्युपकार इति तथा चैते पदार्थाः केचिदत्रापि संक्षेपेण निरूपिताः केचित्तु सूचिताः तत्र काश्चित्पदार्थास्तन्त्रतन्त्रम
दर्शयिष्याम इत्यर्थसंग्रहमित्यस्योपपत्तिः तथा सति यानि चानुबन्धानि जैमिनितन्त्रस्य तान्यस्यापि तत्प्रकरणत्वात् तस्य च धर्म एव विषयः अधर्मस्तु निरसनी
यतया विचारितः सोऽपि अधिकारी च अधीतवेदवेदाङ्गो धर्मजिज्ञासुः श्रेयोऽर्थी प्रयोजनं च विचारितधर्मानुष्ठानेन स्वर्गादि संबन्धो बोध्यबोधकलक्षणो धर्मतन्त्रयो
रिति १ तत्र तावत्प्रतिज्ञातमर्थसंग्रहं निरूपयितुं स्वप्रकरणस्य तन्त्रारम्भाधीनारम्भकत्वात्तन्त्रारम्भार्थकं सूत्रमवतारयति अथेत्यादिना तत्र चायं ग्रन्थः सौत्रा

अथ परमकारुणिको भगवान् जैमिनिर्धर्मविवेकाय द्वादशलक्षणीं प्रणिनाय तत्रादौ धर्मजिज्ञासां सूत्रयामास अथातो धर्म जिज्ञासेति ॥

यथाश्रुतसमानार्थकः वेदाध्ययनानन्तरं तदर्थविचारः कर्तव्य इति धर्मजि ज्ञासां सूत्रयामासेतीति तदर्थः परमकारुणिकः निरुपाधिककरुणायुक्तः
भगवान् वीर्यादिमान् भगं श्रीकाममाहात्म्यवीर्ययत्नार्ककीर्तिषु इत्यमरात् जैमिनिरादौ धर्मजिज्ञासां सूत्रयामासेत्यन्वयः कस्यादौ इति वीक्षायामाह द्वा
दशलक्षणीमिति द्वादशानां लक्षणानामध्यायानां समाहारो द्वादशलक्षणी तां प्रणिनीय बुद्धौ समारोप्य तत्र तस्यां तस्यां वेत्यर्थः लोकेऽपि जनः स्वकर्तव्यं समाकलय्य
तत्करणे प्रवर्तत इति प्रसिद्धत्वेन प्रणिनीय सूत्रयामासेति विरोधः प्रणिनायेति पाठान्तरे तु प्रणयनं कृतवानित्यर्थः प्रणिनायेत्युक्ते केन क्रमेणेति वीक्षायां त
त्रेत्याद्युत्तरं धर्मविवेकायेत्यन्त्यधर्मस्याप्युपलक्षणं तयोर्विवेकाय निर्णयज्ञानायेत्यर्थः कुत्र धर्मजिज्ञासां सूत्रयामासेति वीक्षायामाह अथेति सूत्रं व्याचष्टे

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

लो० अत्रेत्यादिना अत्रसूत्रे अस्य च प्रथमसूत्रस्य चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इत्यारभ्यान्वाहार्ये च दर्शनादित्यंतं जैमिनिप्रणीतं धर्मविचारशास्त्रं विषयः तत्र संशयः किम
मी० स्य धर्मविचारतंत्रस्यारंभोऽध्ययनविध्यप्रयोज्यस्तत्प्रयोज्यो वेति तत्र यदि स्वाध्यायाध्ययनविधिनार्थज्ञानाय दृष्टप्रयोजनाय वेदाध्ययनं विधीयेत तदा तस्य शास्त्रारं
२ भे वेदेऽपि प्रयोजकत्वं नैतदस्ति अन्यथासिद्धत्वात् तथाहि किमत्यंताप्राप्तार्थज्ञानहेतुमध्ययनं तद्विधिर्विधत्ते किं वा पक्षे प्राप्तस्यावघातवन्नियमं नाद्यः
विवादास्पदं वेदाध्ययनमर्थज्ञानहेतुः अध्ययनत्वाद्भारताद्यध्ययनवदित्यनुमानेनैवाध्ययनस्यार्थज्ञानहेतुत्वप्राप्तेः नापि द्वितीयः अवघातवैषम्यात् य
थावघातनिष्पन्नैरेव तंडुलैरनुष्ठीयमानो दर्शपूर्णमासावांतरापूर्वद्वारेण परमापूर्वं जनयतः तदपूर्वमेवावघातनियमहेतुः तथा लिखितपाठेन गुरुपूर्व
काध्ययनेन वार्थज्ञानसंभवात् पक्षे प्राप्ताध्ययननियमहेतुर्वक्तव्यः स च नास्ति लिखितपाठजन्यार्थज्ञानेनैव क्रत्वनुष्ठानसिद्धेः प्रयोजकाभावात् तस्मादुक्तवि
धिद्वयासंभवादर्थज्ञानहेतुविचारशास्त्रारंभस्य न विधिप्रयोज्यत्वमिति प्राप्ते अत्रोच्यते यदुक्तमध्ययनस्यार्थज्ञानहेतुत्वमनुमानसिद्धमिति नात्यंताप्राप्तविधिरिति

अत्राथशब्दो वेदाध्ययनानंतर्यवचनः अतःशब्दो हि वेदाध्ययनस्य दृष्टार्थत्वं ब्रूते ॥ ॥०

तत्रैव नियमविधिरस्तु भवत्येव न च प्रयोजकाभावः सकलक्रत्वपूर्वस्यैव प्रयोजकत्वात् दर्शपूर्णमासजन्यपरमापूर्वस्यावघातनियमजन्यापूर्वकत्व
कत्ववदेव च क्रतुजन्यापूर्वं जातस्य क्रतुज्ञानसाधनाध्ययननियमजन्यापूर्वकत्वकस्य सत्वान्नियमादृष्टस्य कल्पनादर्थज्ञानसाधनयोर्लिखितपाठ
गुरुपूर्वकाध्ययनयोः पक्षे प्राप्तत्वात् यदा गुरुपूर्वकाध्ययनं परित्यज्य लिखितपाठादिनार्थज्ञानं संपादयितुमुद्युक्तः पुरुषः प्रवर्त्तते तेन तदा नियमादृष्टाय गुरु
पूर्वकाध्ययनमेवार्थज्ञानसाधनं विधीयते क्रतुजन्यापूर्वप्रयुक्तनियमादृष्टस्यास्वीकारे च श्रूयमाणो विधिरनर्थकः स्यात् न च नानर्थको लिखितपाठ
गुरुपूर्वकाध्ययनयोरक्षरग्रहणमात्रेऽप्यविशेषसाधनत्वात् यदा गुरुपूर्वकाध्ययनं परित्यज्य लिखितपाठेनाक्षरग्रहणाय प्रवर्त्तते तदा गुरुपूर्वकाध्ययनमे २
व नियमादृष्टाय विधीयत इति वाच्यम् तत्फलस्य कल्प्यत्वप्रसंगात् अर्थज्ञानरूपदृष्टप्रयोजनायाध्ययनस्य विधेयत्वे तु नियमादृष्टस्य क्रतुजन्यापूर्वेस्तुतफले
त्वुपयोगो भविष्यति न च यदृचोऽधीते पयसः कुल्या अस्य पितॄन् स्वधा वहंतीत्यार्थवादिकं श्रुतमेव फलमिति वाच्यम् तस्य नित्यतयाध्ययनविधिफलत्वेन प्रथमा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ध्ययनविधिफलत्वाभावात् किंचाध्ययनव्यापारस्यसंभवत्यर्थज्ञानरूपदृष्टफलकत्वेकेवलादृष्टार्थकत्वानुपपत्तेः तथाचोक्तं लभ्यमानेफलेदृष्टेनादृष्टपरिकल्पनाविधेस्तु
नियमार्थत्वान्नानर्थकंभविष्यतीति १ किंचविधिनैववेदाध्ययनस्यतदर्थज्ञानपर्यवसायित्वंतदर्थनिर्णयहेतुविचारकर्तव्यताचाऽऽक्षिप्यते तथाहिस्वाध्यायोध्येतव्यइत्यत्र
तव्यप्रत्ययः शाब्दभावनामभिधत्ते साचस्वभाव्यंविनानुपपद्यमाना किंचिद्भाव्यंकल्पयति तत्रचैकप्रत्ययोपात्तत्वेनार्थभावनैवभाव्यत्वेनसमन्वेतिसापिस्वभाव्यमंतरेणानुप
पद्यमानाकिंचिद्भाव्यमाक्षिपति तत्रापिफलपदस्याश्रवणात्सममभिव्याहृतःस्वाध्यायःकर्मभूतएवभाव्यत्वेनसंबध्यते तस्यचफलवदर्थावबोधपर्यंतत्वाभावेभाव्यतानुपपत्त्या
फलवदर्थावबोधपर्यवसायित्वमापतति अर्थनिर्णयमंतरेणचफलवदर्थावबोधस्यासंभवेनार्थनिर्णयहेतुविचारकर्तव्यतामप्यध्ययनविधिराक्षिपतीति तस्मादर्थज्ञा
नरूपदृष्टप्रयोजनायैवेदमध्ययनंविधीयते नाक्षरग्रहणमात्रायेतिसिद्धांतमभिप्रेत्याथशब्दंवेदाध्ययनानंतर्यार्थकत्वेनातःशब्दंचवेदाध्ययनस्यवेदार्थज्ञानरूपदृष्टार्थक

**स्वाध्यायोध्येतव्यइत्यध्ययनविधौतदध्ययनस्यार्थज्ञानरूपदृष्टार्थकत्वेनव्यवस्थापनात् तथाचवेदाध्ययनानंतरंयतोर्थज्ञानरूपदृष्टा
र्थकंतदध्ययनमतोहेतोर्धर्मस्यवेदार्थस्यजिज्ञासाकर्तव्येतिशेषः जिज्ञासापदस्यविचारेलक्षणा अतोधर्मविचारशास्त्रमिदमारंभणीय
मितिशास्त्रारंभस्तत्रार्थः**

त्वपरत्वेनचव्याचष्टेअथशब्दइत्यादिना तत्रहेतुमाहस्वाध्यायइत्यादिना अध्ययनविधाविति अध्ययनविध्यनुकूलविचारात्मकेप्रमा
णलक्षणस्यप्रथमाधिकरणइत्यर्थः वेदःतच्छब्दार्थः कर्तव्यपदाध्याहारेणसूत्रंयोजयतितथाचेत्यादिना तथाचेति वेदाध्ययनस्यदृष्टार्थत्वेचसतीत्यर्थः तस्यवेदस्या
ध्ययनंयतोर्थज्ञानरूपदृष्टार्थकमतोहेतोर्वेदाध्ययनानंतरंवेदार्थस्यधर्मस्यपदार्थनिर्णयहेतुविचारःकर्तव्यइत्यध्ययनविधिप्रयुक्तमेवशास्त्रमारंभणीयमितिभावः
ननुजिज्ञासाहिज्ञानेच्छानचसाकर्तुंशक्यतेतस्याव्यापारागोचरत्वात् इच्छामात्रेणानुष्ठानोपयोगिधर्मज्ञानासंभवाच्चेत्यतआहजिज्ञासापदस्येति तथाचजिज्ञासे
त्यत्रप्रकृत्याज्ञानमात्रशक्तिमत्यानुष्ठानोपयोगिज्ञानमजहल्लक्षणयाप्रत्ययेनचसाध्यसाधनभावसंबंधेनेच्छासाध्योविचारोजहल्लक्षणयाचबोध्यतइत्यर्थः
समर्थितंशास्त्रारंभमुपसंहरति अतइतिस्वाध्यायाध्ययनविधेःशास्त्रारंभप्रयोजकत्वमतःशब्दार्थः ननुधर्मविचारशास्त्रमारंभणीयमित्युक्तंविचारविषयधर्मस्या
निरूपणात् तदनिरूपणंचलक्षणप्रमाणाभावात्लक्षणप्रमाणानामेवहिवस्तुसिद्धिर्नान्यथा अतएवोक्तंप्रमाणाधीनामेयसिद्धिर्मानसिद्धिश्चलक्षणादितिसजा

नीयविजिज्ञासाफलवत्त्वात् [illegible]

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

व्यावर्तको लोकप्रसिद्धः कश्चिदाकारविशेषो लक्षणं तेन च लक्षणेन लक्ष्ये संभाविते सति तमः प्रमाणेन तत्त्वगच्छति यथा सास्नादिमती गौरिति गोलक्षणेन लक्षितपश
 र्थमन्विष्येयं गौरिति चक्षुरादिना तत्त्वगच्छति तथा धर्मस्य नास्ति लक्षणमलौकिकत्वात् न च विहितक्रियात्वं धर्मत्वमिति वाच्यं विहितद्रव्याव्याप्तिप्रसंगात् न च तस्या
ऽलक्ष्यत्वं फलार्थेषु गुणानुष्ठातरि धार्मिकोऽयमिति व्यवहारस्याभावप्रसंगात् न चेष्टापत्तिः इंद्रियकामाद्यधिकरणस्य धर्मविचारात्मकत्वाभावेन शास्त्रसंगत्यभावप्रसं
गात् फलार्थे विहितस्य दध्यादिगुणस्य धर्मत्वाभावे तज्जन्यादृष्टस्यापि धर्मत्वासंभवेन तस्य धर्मः क्षरति कीर्तनादिति श्रुतकीर्तननाश्यत्वाभावप्रसंगाच्च न च विहितत्वमात्रं
लक्षणमिति वाच्यम् विवाहार्थमनृतवदनादेरभ्यनुज्ञाविधिविषयस्य धर्मत्वप्रसंगादित्यभिप्रायेण चोदयति अथ क इति क इति किं यागादिरेव धर्मः किं वा चैत्यवंद
नादिकमपीत्यर्थः किमिति धर्मलक्षणस्याक्षेपः स च निर्दिष्टः समाधत्ते उच्यत इत्यादिना यागादिरेवेत्येवकारेण चैत्यवंदनादिधर्मत्वं वारयति न चैत्यवंदनादिर्धर्मे
ऽत्र प्रमाणाभावादित्यर्थः धर्मस्य लक्षणमाह तल्लक्षणमिति प्रयोजन इति वेदप्रतिपाद्यः स्वर्गादिफलः अर्थरूप इत्यर्थः प्रयोजनवदितीति स्वर्गादिफलस्य सुखा

अथ को धर्मः किं तस्य लक्षणमिति चेदुच्यते यागादिरेव धर्मः तल्लक्षणं वेदप्रतिपाद्यः प्रयोजनवदर्थो धर्म इति प्रयोजनेऽतिव्या
प्तिवारणाय प्रयोजनवदिति भोजनादावतिव्याप्तिवारणाय वेदप्रतिपाद्य इति ॥ दिरूपत्वेन तत्प्रयोजनांतराभावाद्भवति वारणमिति भावः भो

जनादाविति दृष्टादिप्रयोजनवत्यर्थरूप इत्यर्थः वेदप्रतिपाद्य इतीति भोजनादेरागादिनैव प्राप्तत्वात् अष्टौ ग्रासा मुनेर्भक्ष्याः षोडशारण्यवासिनां द्वात्रिंशत्तु
गृहस्थस्य यथेष्टं ब्रह्मचारिणामित्यादिवचनस्य च ग्रासादिनियमपरत्वाद्भवतीति तेन तद्वारणमिति भावः श्येनादाविति श्येनेनाभिचरन् यजेतेत्यादिवेदप्रतिपा
द्ये वैरिमरणानुकूलशस्त्रघातादिरूपहिंसात्मकाभिचारस्वरूपप्रयोजनवतीत्यर्थः नन्वर्थपदस्य श्येनकर्मणि न धर्मलक्षणस्यातिव्याप्तिवारकत्वं श्येनस्यार्थ
त्वात् न हि श्येनो नरकं जनयति येनानर्थः स्यान्नरकजनकस्यैवानर्थत्वात् श्येनस्य तु शत्रुवधमात्रजनकत्वात् किंच चतुर्थे श्येनस्येष्टसाधनत्वेन वेदबो
धितत्वाद्धर्मत्वमेवोक्तं तत्फलस्यैव हिंसात्मकाभिचारस्य नरकरूपानिष्टजनकत्वेनाधर्मत्वमुक्तं न च तत्रैवातिव्याप्तिवारकं भवत्विति सांप्रतम् फलेविध्यपो

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अन्यथा विधिस्पृष्टे निषेधानवकाशादिति न्यायेन तस्य न हिंस्यादिति निषेधाविषयत्वेन नरकजनकत्वानापत्तिः निषिद्धस्यैव तज्जनकत्वात् तस्मादर्थ-
पदव्यर्थमेवेत्यत आह अनर्थफलकत्वादनर्थभूत इति श्येनफलस्य शत्रुवधस्य नरकजनकत्वेनानर्थत्वाच्छ्येनोपि तद्द्वारानर्थ एव तस्यापि शत्रुवधद्वारा
नरकजनकत्वादिति भावः नच चतुर्थीविरोधः तत्र साक्षादिष्टसाधनत्वेन वेदबोधितवधमात्रमभिप्रेत्य धर्मत्वस्योक्तत्वात् अन्यथा सौत्रार्थशब्दविरोधाप
त्तिः व्यावर्त्यान्तराभावात् न हि व्यवधानेन कार्यजनके जनकत्वव्यवहाराभावः व्यवधानेनाप्यनुमित्यादिजनके व्याप्त्यादिज्ञाने तद्दर्शनात् ननु न श्येनस्या
नर्थरूपत्वं संभवति तस्य चोदनागम्यत्वात् न च सौत्रार्थशब्दस्य वैयर्थ्यमिति वाच्यम् तत्फलव्यावर्त्तकत्वेनाप्युपपत्तेः अन्यथा फलस्य वेदप्रतिपाद्यत्वाभा
वे तदुद्देशेन यागादिषु प्रवृत्त्यभावप्रसंगः इन्द्रियागोचरेर्थे प्रमाणान्तराभावात् तस्माच्छ्येनफलस्यापि वेदप्रतिपाद्यत्वेन शत्रुराज्यादिग्रहणप्रयोजनवत्वेन च
ग्रंथकारोक्तधर्मलक्षणलक्षितत्वादर्थपदेन वारणं युक्तमिति चेन्न चोदनालक्षणोर्थो धर्म इति सौत्रधर्मलक्षणे चोदनापदेन तद्वारणात् वस्तुतस्तु शत्रुवधरूपा

अनर्थफलकत्वादनर्थभूते श्येनादावतिव्याप्तिवारणायार्थ इति नच चोदनालक्षणोर्थो धर्म इति ॥

भिचारस्य श्येनफलस्य लोकतः प्राप्तत्वात् च रागतः प्रवृत्तं पुरुषं प्रति श्येनस्य तत्साधनत्वमात्रं वेदेन बोध्यत इति न तस्य वेदप्रतिपाद्यत्वं तत्रश्च तस्यार्थेनैव वारणोर्थ
पदस्य श्येनवारकत्वेनैव सार्थकमिति ध्येयम् यत्तु श्येनादेर्धर्मत्वाभावे तामसधर्मत्वकथनानुपपत्तिरिति तन्न तस्य तामसत्वकथनेनैवानर्थकत्वोपपत्तेः प्रसि
द्धं हि लोके क्रोध्यादिपुरुषः संतामसक्रियाया अनर्थरूपत्वमित्यलं तस्मादर्थवत्वे सति प्रयोजनवत्वे च सति वेदप्रतिपाद्यत्वं धर्मत्वमिति धर्मलक्षणं सुपपन्नम् य
त्तु विहितहिंसाया वा व्याप्तिरिति तन्न दध्यादेरर्थत्वस्येन्द्रियादिप्रयोजनवत्वस्य वेदप्रतिपाद्यत्वस्य च सत्वात् यत्तु स्त्रीषु नर्मविवाहेषु वृत्त्यर्थे प्राणसंकटे गोब्रा
ह्मणार्थे हिंसायां नानृतं स्यात् जुगुप्सितमित्याद्यभ्यनुज्ञाविधिविषये नृतवदनादेर्धर्मत्वापत्तिरिति तदपि न तत्र निरुक्तस्य धर्मलक्षणस्याप्रत्यभावात् अभ्य
नुज्ञाविधिना हि दोषाभावमात्रस्याक्षेपात् प्रयोजनवत्वस्य चानाक्षेपाद्गम्यमानप्रयोजनसाधनत्वस्याप्यनृतवद ॥ ॥ ॥ ॥ ॥०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

लो॰मी॰
४

गादेर्वेदबोधितप्रयोजनसाधनताकत्वाभावान्नधर्मत्वापत्तिः तस्माल्लक्षणेनकोपिदोषइतिसिद्धम् इदमधर्मस्याप्युपलक्षणम् तस्यापिप्रासंगिकशास्त्रविषय।
त्वात् तथाचोक्तं धर्मस्योपक्रान्तत्वेपियथाप्रसंगात्प्रतिषेधचोदनार्थोनिरूपितइति तथाखंडदेवेनाप्युक्तं यद्यपिधर्मः क्षरतिकीर्तनादित्यादौवैशेषिकतंत्रे चक्रि
याजन्यादृष्टेधर्माधर्मशब्दप्रयोगस्तथापिधर्मः स्वनुष्ठितः पुंसामित्यादौतज्जनकविहितनिषिद्धक्रियास्वपितच्छब्दप्रयोगात्ताविहप्राधान्येनविचार्यतेइति।
तथाच वेदबोधितानिष्टसाधनताकत्वमधर्मत्वमित्यधर्मलक्षणंसिद्धम् अत्रानिष्टसाधनताकत्वंविषभक्षणादेरप्यस्तीतितद्वारणायवेदेति श्येनयागादेरपिवे
दबोधितत्वमस्तीतितद्वारणायानिष्टेति एवंधर्मस्यलक्षणमुक्तं तत्रचसौत्रचोदनापदपरित्यागेनवेदपदप्रदानंसूत्रविरुद्धमित्याशंक्यपरिहरतिनचेत्यादि
ना नचवाच्यमित्यत्रहेतुमाहतत्रापीति तत्रापि सूत्रेपि वेदमात्रपरत्वादिति चोदनाप्रकरणपठितकृत्स्नवेदपरत्वादित्यर्थः तेननब्रह्ममीमांसाविरोधःनापिसौ
त्रचोदनापदविरोधः चोदनाशेषार्थवादादेर्वेदस्यस्वप्रकरणपठितस्यतयागृहीतत्वात्प्रकरणान्तरपठितस्यब्रह्मवाक्यस्यग्रहीतुमशक्यत्वेपि ननुसौत्रेदी

सौत्रतल्लक्षणविरोधः चोदनापदस्यविधिरूपवेदैकदेशपरत्वादितिवाच्यम् तत्रापिचोदनाशब्दस्यवेदमात्रपरत्वात् वेदस्यसर्व
स्यधर्मतात्पर्यकत्वेनधर्मप्रतिपादकत्वात् सचयागादिः यजेतस्वर्गकाम इत्यादिवाक्येनस्वर्गमुद्दिश्यपुरुषंप्रतिविधीयते ॥ ॥०

यदरोदीत्तद्रुद्रस्यरुद्रत्वं सप्रजापतिरात्मनोवपामुदखिददित्यादिवाक्यानांधर्मप्रतिपादकत्वादर्शनात्कथंचोदनापदस्ययागादिधर्मविधायकस्यवेदपरत्व
मित्याशंक्यविधिशेषस्यस्तुत्यादेः प्रतिपादकत्वेनसर्वस्यापितादृशवेदवाक्यस्यधर्मतात्पर्यकत्वान्नैवमित्याहसर्वस्येति ननुचोदनालक्षणोर्थोधर्मइत्य
त्रसूत्रेर्थत्वेसतिचोदनागम्यत्वंधर्मलक्षणंप्रत्यक्षाद्यगोचरेपिधर्मेचोदनागम्येगमकंचोदनावाक्यमेवप्रमाणमितिप्रतीयते तच्चायुक्तमेकसूत्रवाक्यस्यस्वरूप
प्रमाणपरत्वेवाक्यभेदप्रसंगादितिचेत् सूत्रस्यार्थतोधर्मलक्षणत्वेपिस्वरसतः प्रमाणपरत्वात् तथाचोक्तं धर्मलक्षणपरंसूत्रमर्थात्प्रमाणप्रतिज्ञेति प्राभाकराः स्व
रसतः प्रतिज्ञार्थाद्धर्मलक्षणत्वमितिवार्तिककारीयाइति ननुपूर्वंप्रयोजनवत्त्वमपिधर्मलक्षणेविशेषणंदत्तंततश्चकिंतत्प्रयोजनं किंचतदुद्देशेनधर्मविधायकं

चोदनावाक्यमितिवीक्षायामाह

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सचेत्यादिना यद्यपि यथा प्रत्यक्षादीनां धर्मे न प्रामाण्यं तथा चोदनावाक्यस्यापि न तत्र प्रामाण्यं संभवति यतः शक्तिग्रहणपूर्वकं लोके त्वाप्तवाक्यस्य प्रामाण्यं दृ
ष्टं शक्तिश्च लोकप्रसिद्धे गवादौ गृह्यते धर्मस्य चालौकिकत्वान्न तत्र शक्तिग्रहणं न संभवति शक्तिग्रहणमंतरेण च हुंफडादिवच्चोदनावाक्यस्यापि धर्माबोधक
त्वान्न तत्र प्रामाण्यं तथापि प्रभिन्नकमलोदरे मधूनि मधुकरः पिबतीत्यत्र वाक्ये यथा मधुकरपदस्यार्थमजानन्नपि तदन्यपदार्थांश्च जानन् तत्समभिव्याहारात्क
मलमध्यगते मधुपानं कुर्वति दृश्यमाने भ्रमरे मधुकरशब्दस्य संगतिं गृहीत्वा वाक्यार्थं प्रतिपद्यते तथा कारीर्या वृष्टिकामो यजेतेत्यादौ लोकप्रसिद्धार्थदृष्टा
दिपदसमभिव्याहारादलौकिकेपि भावनापदार्थे चोदनायाः संगतिं गृहीत्वा चोदनावाक्यार्थं प्रतिपद्यत इति धर्मबोधकत्वाच्चोदनाया धर्मे नाप्रामाण्यमस्ति तथा
धर्मस्यालौकिकत्वेन प्रमाणांतरागोचरत्वाद्वेदस्य च तत्र स्वतः प्रामाण्याभ्युपगमान्न चोदनाया धर्मबोधने मानांतरसापेक्षत्वमपि तस्मादप्रामाण्यकारणयोर
बाधकत्वसापेक्षत्वयोरसंभवाच्चोदनायाः सिद्धं स्वतः प्रामाण्यं धर्मे तत्तच्च विधायकत्वमुपपन्नमित्यभिप्रेत्योक्तं स्वर्गमुद्दिश्य पुरुषं प्रति विधीयत इति एतेन विध्या

तथाहि यजेतेत्यत्रास्त्यंशद्वयं यजिधातुः प्रत्ययश्च प्रत्ययेप्यस्त्यंशद्वयमाख्यातत्वं लिङ्त्वं च तत्राख्यातत्वं दशलकारसाधारणं लि
ङ्त्वं पुनर्लिङ्मात्रे ॥

देर्धर्मप्रामाण्यं प्रथमाध्यायार्थो ध्वनितः मानसविषयत्वाकारेण स्वर्गं सिद्धवन्निर्दिश्य तत्साधनत्वेनाज्ञातस्य यागस्यानुष्ठेयत्वं प्रति
पाद्यत इति तदर्थः तथा चोक्तं फलस्योद्देश्यत्वं नाम मानसापेक्षो विषयत्वाकार इति ननु यजेत स्वर्गकाम इत्यादौ साधनत्ववाचकशब्दस्यादर्शनात्कथं स्वर्गसाध
नत्वेन वेदेन यागस्यानुष्ठेयत्वं प्रतिपाद्यत इत्याशंक्य प्रकृतिप्रत्यययोर्विभागस्फुरः संप्रत्ययस्यांशविवेकेन भावनां प्रतिपादयन् तत्सामर्थ्येन यागस्य स्वर्गसाधना
त्वं दर्शयति तथाहीत्यारभ्याथवा इत्यंतमात्रकेनेन ग्रंथेन यद्वा ननु न यागादीनां स्वर्गसाधनत्वं स्वर्गस्य कालांतरभावित्वादपूर्वमंतरेण तन्निष्पादकत्वासंभवात् न च
यागादीनामपूर्वनिष्पादकत्वं स्यादिति वाच्यम् सिद्धस्यैव लोके साध्यनिष्पादकत्वदर्शनात् साध्यस्वभावस्य यागदानादिरूपस्य भावार्थस्यापूर्वनिष्पादकत्वासंभवात् त
स्मान्न यागादेः स्वर्गसाधनत्वं ततश्च न तदुद्देशेन यागादिविधिरिति चेन्न क्रियामंतरेण द्रव्यादिसिद्धस्यापि लोके फलविशेषसाधनत्वादर्शनात् न हि यत्किंचित्क्रियामंतरे

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

लो° मी°
५

णकाष्ठस्थाल्यादीनामोदनसाधनत्वं दृश्यते माभूत्तर्हि न तावता भवदिष्टसिद्धिरिति चेन्न साध्यस्यापि भावार्थस्य प्रयागादेरेकपदोपात्तत्वेन भावनाभाव्यनिर्वृत्तिद्वारेण
भावनाकरणस्य स्व साधननिष्पादितस्य सतोऽपूर्वद्वारा भावनाभाव्यस्वर्गनिष्पादकत्वादित्यभिप्रायेण भावनां निरूपयितुं विधेर्विधायकत्वप्रकारं प्रदर्शयितुं च प्रा
क्कृत्यादिकं विभजते तथाहीत्यादिना तेनेति आख्यातत्वलिङ्त्वयोर्मध्य इत्यर्थः उभाभ्यामिति आख्यातत्वलिङ्त्वाभ्यामित्यर्थः भावनैवेत्येवकारेण कर्त्रादिवाचक
त्वमाख्यातस्य वारयति भावनासामान्यं लक्षयति भवितुरिति भवितुरुत्पद्यमानस्योत्पत्त्यनुकूलो भावयितुरुत्पादयितुः प्रयोजकस्य व्यापारविशेषो भावनेत्यर्थः प्र
योजकव्यापारत्वादेव णिजन्तेन भावनाशब्देनोच्यते यथोत्पद्यमानस्योदनस्योत्पत्त्यनुकूलो देवदत्तस्य व्यापारविशेषो भावनेत्यर्थः यथा चोत्पद्यमानाया दे
वदत्तप्रवृत्तेरुत्पत्त्यनुकूलः प्रवर्तकस्य चैत्रस्याभिप्रायविशेषः यथा वा यजेत स्वर्गकाम इत्यत्रोत्पद्यमानस्य धात्वर्थस्य स्वर्गस्य वोत्पत्त्यनुकूलः स्वर्गकामस्य प्र

उभाभ्यामप्यंशाभ्यां भावनैवोच्यते भावना नाम भवितुर्भवनानुकूलो भावयितुर्व्यापारविशेषः सा द्विधा शाब्दी भावना आर्थी भावना चे
ति तत्र पुरुषप्रवृत्त्यनुकूलो भावयितुर्व्यापारविशेषः शाब्दी भावना सा च लिङंशेनोच्यते लिङ्श्रवणेऽयं मां प्रवर्तयति मत्प्रवृत्त्यनुकूल
व्यापारवानिति नियमेन प्रतीतेः ॥

व्यापार उत्पद्यमानायाश्च स्वर्गकामप्रवृत्तेरुत्पत्त्यनुकूलो लिङो व्यापारविशेषः तथा चान्योत्पादनानुकूलो भावका
स्य व्यापारविशेषो धात्वर्थादन्यः सर्वधात्वर्थसंबद्धाकारेण भासमानो भावना सामान्यमिति सिद्धम् तथा चोक्तं अन्योत्पादानुकूलात्मा भावना साध्यरूपिणीति
तथा चार्यैरप्युक्तं धात्वर्थव्यतिरेकेण यद्यप्येषा न लभ्यते तथापि सर्वसामान्यरूपेणावगम्यत इति भावनां विभजते सा द्विधेति तत्र शाब्दभावनां लक्षयति तत्रेति
तत्र तयोः शाब्दभावनार्थभावनयोर्मध्य इत्यर्थः परिस्पंदपरिणामविलक्षणः पुरुषप्रवृत्त्यात्मकार्थभावनोत्पत्त्यनुकूलो लिङादिशब्दस्य व्यापारविशेषः शाब्दभाव
नेत्यर्थः शाब्दभावनैव लिङादिना लिङाद्यर्थ इत्याह सा चेति तस्या लिङाद्यर्थत्वे त्वनुभवं प्रमाणयति लिङ्श्रवणादिति अनुभवमभिनयति मदिति यद्वा ननु कथमनु ५
भूयमानत्वाल्लिङादिवाच्यत्वं भावनाया लिङादेः प्रवर्तकत्वेऽपि तत्र भावनारूपव्यापारस्याननुभवादित्याशंक्य तं व्यापारं स्पष्टतयानुभावयति मदित्यादिना पुरुष

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रवृत्त्युत्पत्त्यनुकूलं व्यापारं लिङादिशब्दनिष्ठतयानुभावयित्वा तस्य लिङादिशब्दान्नियमेन प्रतीयमानत्वाल्लिङादिशब्दवाच्यत्वमित्यनुमानप्रदर्शनाय व्याप्तिं दर्शयति यदित्यादिना तत्रोदाहरणमाह यथेत्यादि सा च शब्दभावना लोके वेदे च प्रवर्तनात्वेनैव लिङादिशब्दवाच्या न त्वेनेव च पुरुषप्रवृत्तिहेतुरिति स्वीकर्तव्यं अन्यथा प्रैषादेरनेकस्य पुरुषाशयविशेषस्य विधिवाच्यत्वानुपपत्तिः स्यादानन्त्यव्यभिचारदोषप्रसंगात् प्रवर्तनात्वं च प्रवृत्त्यनुकूलव्यापारत्वं अनुकूलत्वं च जनकत्वं तच्च लोके पुरुषाशयवृत्ति वेदे तु पुरुषाभावात्पुरुषाशयभिन्नस्यैव कस्यचिल्लिङादिशब्दनिष्ठव्यापारविशेषस्य प्रवर्तनात्वमित्याशयेनाह तत्रेत्यादिना अत्रेदं बोध्यम् तस्य व्यापारविशेषस्य प्रवृत्तिविषयस्येष्टसाधनत्वानुमानद्वारा प्रवृत्तिजनकत्वमङ्गीकरणीयमन्यथा प्रवृत्तिविषयस्येष्टसाधनत्वानाक्षेपे प्रवृत्त्यनुपपत्तिः स्यात् तथा चानुमानं विमतमिदमिष्टसाधनं मम अत्र प्रवर्तनामित्याकारकार्थनिष्ठव्यापारविशेषविषयत्वाद्यन्नैवं तन्नैवं यथा प्रतारकवाक्योपस्थितम् अत्र सुखेन सुखं मे जायतामित्युदासीनस्य कस्यचिदिच्छाविषयत्वेपीष्टसाधनत्वाभावात्तत्र व्यभिचारव्यावृत्तये हेतावाकारकान्तम्

यद्यस्माच्छब्दान्नियमतः प्रतीयते तत्तस्य वाच्यं यथा गामानयेत्यस्मिन्वाक्ये गोशब्दस्य गोत्वम् स च व्यापारविशेषो लौकिकवाक्ये पुरुषनिष्ठोऽभिप्रायविशेषः वैदिकवाक्ये तु पुरुषाभावाल्लिङादिशब्दनिष्ठ एव ॥

प्रतारकस्य तादृशेच्छाविषये व्यभिचारवारणायाप्तेति आप्तत्वं च ॥ लोकवेदसाधारणं प्रतारणाद्यजन्यहिताहितोपदेशकर्तृत्वे सति तद्भिन्नोपदेशाकर्तृत्वम् प्रतारणया सर्वस्य हिताहितोपदेशकर्तर्येनाप्तेति प्रसंगवारणायाजन्यान्तम् कदाचित्प्रतारणाद्यजन्यतत्कर्तरि तद्दोषवारणायान्तरदलं हितस्योपदेशस्तत्संग्रहायाहितस्योपदेशश्च तत्परिहाराय बोध्यः तत्र च तत्कर्तृत्वं लोके पुरुषविशेषे वेदे च यजेत स्वर्गकामो न कलञ्जं भक्षयेदित्यादौ वाक्ये भवति तथा च लौकिकवैदिकव्यापारयोर्व्यापारविशेषत्वेन संग्रहाय हेतौ विशेषपरमवैदिकाश्च स व्यापारविशेषः प्रवर्तना प्रेरणा विध्यपरपर्यायाभावनैव न त्वरहिते वाक्ये लिङाद्यर्थः लौकिकस्तु प्रैषोतिसर्गः प्रेक्षणाज्ञायाच्ञाध्येषणानुज्ञानुमतिरित्यादिबहुविधो भवति प्रमाणान्तरप्रमितेर्थे पुरुषनिष्ठा पुरुषप्रवर्तना प्रैषः अतिसर्गः कामचारः उत्कृष्टस्य निकृष्टं प्रति प्रवर्तना प्रेक्षणाज्ञा चोच्यते निकृष्टस्योत्कृष्टं प्रति प्रवर्तना पं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

लो॰भी॰ ६

समंप्रतिसमस्यप्रवर्तनोत्कर्षनिकर्षौदासीन्येनजातानुज्ञानुमतिश्चोच्येते तेचप्रेषादयोज्ञानविशेषाइच्छाविशेषावाचेतनधर्माःपुरुषस्याशयविशेषाएवेत्यभि
मापेणग्रंथकारेणाप्युक्तंलौकिकवाक्येपुरुषनिष्ठोभिप्रायविशेषइति तथाचतएवलोकेलिङाद्यर्थाः तस्माल्लोकेवेदेचव्यापारएवप्रवर्तनाख्योलिङादिवा
च्यार्थइतिफलितम् ननुकिमत्रवाच्यतास्वरूपंशक्यतावच्छेदकं शक्ततावच्छेदकंचान्यथातिप्रसंगापत्तेरितिचेदत्रोच्यते लौकिकेहिप्रेषादौवैदिकेचभावना।
रूपेव्यापारेसाधारणंव्यापारत्वमेवपूर्वोक्तप्रवर्तनात्वरूपंशक्यतावच्छेदकमस्तिचलौकिकेलिङादिपदोपस्थाप्यप्रवृत्तिहेतुभूतेष्टसाधनताद्यनुमितिजनकेपु
रुषाशयविशेषेप्रवृत्तिप्रयोजकव्यापारत्वंवेदेपिलिङादिशब्दश्रवणादुत्तरकालेयागादिप्रवृत्तिदर्शनेनेयंदेवदत्तस्ययागादिप्रवृत्तिः व्यापाराख्यप्रवर्तनाज्ञानपू
र्विकाअन्यप्रेरितप्रवृत्तित्वात्चैत्राशयज्ञानजन्यमैत्रगवानयनप्रवृत्तिवदित्यलौकिकमेवव्यापारमपौरुषेयवेदइच्छादेर्बाधात्तमनुमायतत्प्रतीतेर्लिङादिज्ञानान्वय।
व्यतिरेकानुविधायित्वेनचलिङादिवाच्यत्वंचपरिकल्प्यतस्यपूर्वोक्तविधयाप्रवृत्तिहेतुभूतेष्टसाधनताद्यनुमापकतयावाचकत्वात्तत्रापिप्रवृत्तिप्रयोजकव्यापार।
त्वंप्रतिपद्यते कथंतर्हिलोकेपिव्यापारप्रतिपत्तिरितिचेदि **अत एव शाब्दीभावनेति व्यवह्रियते ॥०** त्थं उत्तमवृद्धस्यसविधिकवाक्यश्रवणोत्तरकालभावि
नींमध्यमवृद्धस्यगवानयनप्रवृत्तिमुपलभ्यबालोलोकेपितत्प्रयोजकव्यापारमनुमिमीते तथाहिगवानयनानुकूलाउत्तमवृद्धवाक्यश्रवणोत्तरभाविनीमध्यमवृ
द्धप्रवृत्तिः प्रवर्तनाज्ञानपूर्विका अन्यप्रेरितप्रवृत्तित्वात्मदोदनपूर्वकंमदीयभोजनादौमदभिप्रायजन्यमन्मातृप्रवृत्तिवत् अत्रस्वतःसिद्धप्रवृत्ताविष्टसाधनता।
ज्ञानजन्यस्वप्रवृत्तौव्यभिचारवारणायान्यप्रेरितेतिविशेषणम् किंचप्रवर्तनाज्ञानंउत्तमवृद्धवाक्यजन्यंतदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वाद्दण्डान्वयव्यतिरेका
नुविधायिघटवत् किंचयस्माच्छब्दाद्यत्प्रतीयतेतत्तद्वाच्यंघटपदवाच्यघटत्ववदित्युत्तमवृद्धवाक्यस्यसुगृहीताकारोशक्तिंव्यापाराख्यप्रवर्तनायामवधार्यत
त्रचावापोद्वापाभ्यांविधिशक्तिंतस्यामवधारयति एवंसर्वत्रोह्यम् तस्माल्लोकवेदसाधारणेनव्यापारत्वमेवशक्यतावच्छेदकमितिसिद्धम् शक्ततावच्छे
दकंतुलिङ्त्वलेट्त्वलोट्त्वादिकंबोध्यम् किंचयद्यपिनिरुक्तविधयाव्यापारत्वेनैवसामान्यरूपेणव्यापारज्ञानेतत्तद्विशेषज्ञानसापेक्षमतिप्रसंगवारणायतथापिप्र
माणविशेषेणविशेषबोधः सुलभः यथाघटवद्भूतलमित्यादौघटपदाद्घटत्वावच्छिन्नघटमात्रप्रतीतावपितस्ययोग्यसंसर्गेण॥०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

भूतत्वादावन्वये तु ह्वेतन संसर्गस्य तन्त्वेन जिज्ञासायां प्रत्यक्षादिप्रमाणानां तरेणैव संयोगत्वादिना संयोगादिरूपसंसर्गप्रतीतिर्भूतलवृत्तिघटविशेषप्रती-
तिश्च भवति तथा लिङादिपदाद्व्यापारत्वावच्छिन्नव्यापारमात्रस्योपस्थितावपि तस्याख्यातोपात्तार्थभावनायां योग्यसंसर्गेणान्वये तु द्वेपश्चात्तत्संसर्गस्य तत्वे-
जिज्ञासायां प्रवृत्तिप्रयोजकत्वानुपपत्त्यादिना प्रमाणेनैव विशेषरूपेण संसर्गविशेषप्रतीतिर्यागादिप्रवृत्तिसंबंधिव्यापारविशेषप्रतीतिश्च भवति संसर्गविशेषस्तु त-
त्तत्प्रवृत्तिप्रागभावकाले यल्लिङादिपदज्ञानं तेनोत्पादितं यत्प्रेरणाज्ञानं तज्जन्येष्टसाधनताद्यनुमितिप्रयोज्यत्वं तेन च व्यापारवतो यागादिप्रवृत्तिरितिभव-
ति विशेषनिर्णयः एवं च लोके वेदे च लिङादिश्रवणे प्रैषादिरूपस्य वक्त्रभिप्रायस्य भावनारूपस्य च व्यापारविशेषस्य व्यापारत्वेनैव रूपेण प्रतीतिर्न विशेषरूपेण॥
तथैव शक्तिग्रहात् विशेषरूपेण प्रतीतिस्तु लोकेऽजहल्लक्षणयैव वेदे तु विशेषरूपाकांक्षायां प्रैषादिरूपस्य वक्त्राशयविशेषस्यापौरुषेये वेदेऽसंभवेन लिङा-
दिशब्दनिष्ठ एव प्रेरणापरपर्यायः कश्चिद्व्यापारो विशेषरूप इत्युक्तमेव तस्मान्निरुक्तव्यापार एव लिङाद्यर्थो नेष्टसाधनत्वादिरिति सिद्धम् तेनेष्टसाधनत्व-
मेव प्रवर्तनात्वेन रूपेण वेदे लिङाद्यर्थ इति मंडनमिश्रा वदंति अर्थभावनाभिधानानुकूलाया लिङादिनिष्ठशक्तेरेवाभिधाख्यायाः प्रवर्तनात्वेन रूपेण लिङादिवा-
च्यत्वं परिकल्प्य तज्ज्ञानस्य प्रवृत्तिं प्रति कारणत्वमात्रं वेदे कल्प्यत इति तु पार्थसारथिर्वदति लिङादिश्रवणानंतरं प्रवृत्तिदर्शनात्प्रवृत्तिसामग्रीजननद्वारा लिङा-
दिज्ञानस्य प्रवृत्त्यनुपयोग इति तावदविवादं तत्र मयूरीचद्कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छारूपा चिकीर्षा तस्याश्च स्वरूपसत्याः कारणत्वात्तच्च लिङादिज्ञानस्यानु-
पयोगेऽपि चिकीर्षाकारणीभूतज्ञाने तदुपयोगः कल्प्यते तच्च बलवदनिष्टाननुबंधित्वज्ञानं   कृतिसाध्यत्वज्ञानमिष्टसाधनत्वज्ञानं चेत्यन्यतमा-
भावे इतर   द्वयसत्त्वेऽपि मधुविषान्नभोजने चंद्रस्पर्शे मंडलीकरणादौ वा प्रवृत्त्यनुत्पत्तेः तस्माल्लिङादिज्ञानेनान्वितयज्ञानजननाल्लिङादेर्बलवदनिष्टाननु-
बंधित्वे कृतिसाध्यत्वे इष्टसाधनत्वे च शक्तिरिति तार्किकाः तस्मात्कथं व्यापारस्य लोकवेदसाधारणस्य लिङाद्यर्थत्वमिति चेदत्रोच्यते न तावदिष्टसाधनत्वं लिङाद्य-
र्थत्वे इष्टसाधनत्वज्ञानादेव प्रवृत्त्युपपत्तौ गुरुप्रेरितोऽहं जलमानयामीत्यादौ गुर्वादेः प्रवर्तकत्वव्यवहारानुपपत्तेः न च प्रवृत्तिजनकेष्टसाधनत्वज्ञानादेव प्रवृ-
त्त्युपपत्तौ गुरुप्रेरितोऽहं जलमानयामीत्यादौ गुर्वादेः प्रवर्तकत्वव्यवहारानुपपत्तेः न च प्रवृत्तिजनकेष्टसाधनत्वबोधकलिङुच्चारयितृत्वात्तस्य प्रवर्तकत्वव्यव-
हार इति वाच्यम् राजप्रेरितपदातेस्तादृशलिङुच्चारयितृत्वेन प्रवर्त   कत्वापत्तौ पदातिप्रेरितोऽहं न गामानयामि किं तु राजप्रेरित इति पदातौ प्रवर्तकत्वाभावव्यव-

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

लो॰मी॰ हारानुपपत्तेः नचान्यप्रेरितत्वे सति ताद्दशलिङ्त्वारोपितत्वं प्रवर्तकत्वमिति वाच्यं पिशुनप्रेरितेराज्ञि प्रवर्तकत्वानुपपत्तेः तत्र च ताद्दशाप्तव्यवहारवत्त्वात्प्रवृत्तिका
८ रणीभूतज्ञानविषयाशयविशेषाश्रयत्वेनैव राजादेः प्रवर्तकत्वं वाच्यं नचाशयविशेषस्य लिङादिवाच्यत्वाभावे तत्र तज्ज्ञानं संभवति तस्माल्लिङादिवाच्यत्वं नस्य
ति नाप्यर्थभावनाभिधानानुकूलापाशक्तेर्लिङाद्यर्थत्वं संख्याभिधानानुकूलशक्तया लिङादिनैव वा विनिगमनाविरहात् नापि बलवदनिष्टाननुबंधित्वादेर्लिङाद्य
र्थत्वं शक्तित्रयकल्पनायां गौरवप्रसंगात् बलवदनिष्टाननुबंधित्वज्ञानाभावेपि बलवदनिष्टाननुबंधित्वज्ञानाभावमात्रेणेष्टसाधनत्वज्ञानादिनैव प्रवृत्तेरनुभवसि
द्धत्वाच्च तस्माद्बलवदनिष्टानुबंधित्वज्ञानं प्रवृत्तिप्रतिबंधकं तदभावस्त्वस्वरूपसन्नेव तत्कारणमिति स्वीकर्त्तव्यम् तस्मान्निरुक्तास्य व्यापारस्यैव लिङाद्यर्थ
त्वं सर्वत्र नेष्टसाधनत्वादेरिति सिद्धम् अभिधाभावनामाहुरन्यामेव लिङादयइति वार्तिकानुरोधेनाह अत एवेति शब्दनिष्ठत्वादेवेत्यर्थः अभिधाशब्देना

साच भावनांशत्रयमपेक्षते साध्यं साधनमितिकर्त्तव्यतां च किं भावयेत्केन भावयेत्कथं भावयेदिति तत्र साध्याकांक्षायां वक्ष्य
माणांशत्रयोपेता आर्थी भावना साध्यत्वेनान्वेति एकप्रत्ययगम्यत्वेन समानाभिधानश्रुतेः॥ भिधीयतेनेनेति व्युत्पत्त्या शब्द उच्यते तस्य

व्यापारविशेषो भावना तां स्वनिष्ठामन्यामर्थभावनाभिन्नां लिङादय आहुरिति वार्तिकवचनार्थः साच निरुक्ता शब्दभावना साध्याद्यंशत्रयापेक्षया ताद्दशांश
त्रयवतीभवतीत्याह साचेत्यादिना साध्याकांक्षामभिनयति किमित्यादिना तत्रेति साध्यादिभावनांशेष्वित्यर्थः वक्ष्यमाणेति वक्ष्यमाणा या स्वर्गादिरूपसाध्या
द्यंशत्रयोपेतेत्यर्थः एकप्रत्ययगम्यत्वेनेति समानाभिधानश्रुतेः प्रमाणार्थभावनायाश्च शब्दभावनासाध्यत्वमनयोरेकलिङादिप्रत्ययगम्यत्वेनैकलिङादि ८
प्रत्ययशक्त्यात्मिकायाः समानाभिधानश्रुतेः सत्त्वादित्यर्थः एतेन यागादेः साध्यत्वाशंका निरस्ता तस्यैकपदादिश्रुतिगम्यत्वेनैकप्रत्ययरूपसमानाभिधानश्रु
त्यगम्यत्वात् शब्दार्थभावनयोस्त्वेकाभिधानश्रुतिगम्यत्वेन सन्निकृष्टयोर्भवति विवक्षितः संबंध इति द्रष्टव्यम् ननु संख्यादीनामपि शब्दभावनाभाव्यत्वं स्यात्तेष
मप्येकप्रत्ययगम्यत्वेन समानाभिधानश्रुतेरविशेषादिति चोद्यमुद्भाव्य परिहरति॥ श्री॥ श्री॥॰ श्री॥॰ ॥॰

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

संख्यादीनामित्यादिना ——— आदिनाकालादिपरिग्रहः संख्यादीनांसाध्यत्वेनान्वयाभावेहेतुमाह अयोग्यत्वादिति अपुरुषार्थत्वेनतत्साधनताशून्यत्वेनच
संख्यादीनांसाध्यत्वयोग्यतानाश्रयत्वादित्यर्थः शाब्दभावनायाभाव्यसाकांक्षत्वाद्व्यांतरस्यचादर्शनादर्थभावनायाश्चविधिप्रयोज्यत्वात्पुरुषार्थात्तुसंबंधित्वाच्चतस्या
एवसमानाभिधानश्रुतेः शाब्दभावनाभाव्यत्वमितिसमुदायतात्पर्यम् तदेवमर्थभावनायाः पुरुषार्थहेतुतयाशाब्दभावनाभाव्यत्वमुक्तं तत्रचकरणाकांक्षायांकरणं
तस्यादर्शनात्करणांशेलिङादिविधिशब्दज्ञानमेवाह साधनेत्यादिना यद्वालिङादिशब्दव्यापारस्यसर्वदापुरुषप्रवृत्तिजनकत्वंकिंनस्यादित्याशंक्यकरणरूप
सहकार्यभावात्नैवमित्याशयेनाह साधनेत्यादिना अतएवग्रंथकारेणाप्युक्तंभावनायाकरणत्वेनैवात्वयंलभतेनतुशाब्दभावनात्वेनापिकाल्पनायांगौरवप्रसंगात
ज्ञानस्यपुरुषनिष्ठत्वेनशब्दनिष्ठत्वाभावाच्छब्दभावनात्वासंभवप्रसंगाज्ज्ञानस्यतृतीयक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वेनशाब्दभावनायानित्यत्वव्याघातप्रसंगाच्च शा
ब्दभावनातुनिरुक्तएवव्यापारविशेषइतिभावः लिङादिज्ञानमित्यत्रलिङादिधर्मस्यभावनारूपस्यवाज्ञानंविवक्षितं तदेवचशाब्दभावनायाःकरणांशम् तथाचो

संख्यादीनामेकप्रत्ययगम्यत्वेप्ययोग्यत्वान्नसाध्यत्वेनान्वयः साधनाकांक्षायांलिङादिज्ञानंकरणत्वेनान्वेति तस्यचकरणत्वंनभावनो
त्पादकत्वेनतत्पूर्वमपितस्याःशब्देसत्वात ॥

क्तंलिङादिशब्दव्यापारःपुरुषप्रवृत्तिलक्षणार्थभावनालक्षणाभाव्यनिष्ठःस्वज्ञानकरणकइतिइष्टव्यम् ज्ञा
पकत्वमत्रप्रकाशकत्वमेव तथाचताहृशधर्मज्ञानेसत्येवपुरुषप्रवृत्तिदर्शनेनतस्यवक्ष्यमाणपुरुषप्रवृत्तिनिर्वर्तकत्वेनशाब्दभावनाकरणत्वंनानुपपन्नमितिभावः अ
न्यत्वाहुःविधिशब्दस्यपुरुषप्रवृत्तिरूपार्थभावनाज्ञानहेतुव्यापारसाद्वाचकशक्तिमत्तयाविधिशब्दज्ञानंसएवचतस्यप्रवृत्तिहेतुव्यापारइतिप्रवेनेनाभिनीयकंलभते।
ज्ञानद्वारैणैवशब्दस्यप्रवृत्तिजनकत्वात् ज्ञानजनकव्यापारातिरिक्तव्यापारकल्पनेमानाभावात् ज्ञानकरणकस्यव्यापारस्तस्यस्वज्ञानेशक्तिज्ञानंशक्तिविशिष्टस्व
ज्ञानंचतत्राद्ययोरन्यतरस्यशाब्दभावनात्वं तृतीयस्यतुतत्रकरणत्वमितिविवेकइति तस्यचलिङादिज्ञानस्यशाब्दभावनोत्पादकत्वेनतत्करणत्वंसंभवति तस्मा
ल्लिङादिज्ञानात्पूर्वमपितस्याःशब्दभावनायाःशब्देविद्यमानत्वेनतदुत्पादकत्वासंभवादित्याह तस्यचेत्यादिना ननुकथंलिङादिज्ञानस्यभावनासाधकत्वेनतद्

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

लो·मी दिज्ञानसाधकत्वेनैव तत्करणत्वदर्शनादिति चोदयति किंत्विति समाधत्ते भावनेत्यादिना यथा कुठारस्य छिदिक्रियाभाव्यद्वैधीभावनिर्वर्तकत्वेन छिदिभावनाकरणत्वं
८ तथा लिङादिज्ञानस्य शब्दभावनाभाव्यार्थभावनानिर्वर्तकत्वेन शब्दभावनाकरणत्वमिति भावः तथा चोक्तं कुठारादीनामपि छिदिक्रियाभाव्यद्वैधीभावनिर्वर्तनद्वारे
ण छिदिभावनाकरणत्वप्रदर्शनादिति किंच रूपादिज्ञानस्य चक्षुःसन्निकर्षादेः प्रागसत्वेन तस्य तत्साधकत्वेन तत्करणत्वं शब्दभावनायास्तु प्रागपि सत्वेन लिङादि
ज्ञानस्य तत्साधकत्वेन तत्करणत्वासंभवेपि तज्ज्ञाप्यार्थभावनानिर्वर्तकत्वेन तस्य शब्दभावनाकरणत्वं कुठारवदुपपद्यते ननु कुठारस्य तु छिदिक्रियानिर्वर्तक
त्वमपि भवतीति चेत्सत्यम् दृष्टांतस्तु यथा कुठारस्य छेदननिर्वर्तकत्वेपि तस्याफलत्वेन छिदिक्रियाभाव्यद्वैधीभावफलनिर्वर्तकत्वेनैव तत्करणत्वमिति द्रष्टव्यं न
नु पुरुषो लिङादिज्ञानेन स्वप्रवृत्तिं भावयेदित्युक्ते सर्वेषामेव यागादौ प्रवृत्तिः किं न स्यादित्याशंक्य सर्वेषां प्राशस्त्यज्ञानाभावेन न सर्वेषां प्रवृत्त्यापत्तिः किंतु यस्य
र्म प्राशस्त्यज्ञानं भवति तस्यैव तत्फलरागादिना तत्र प्रवृत्तिरित्याशयेनाह इतिकर्तव्यतेत्यादिना कर्तव्यस्येति प्रकार इति कर्तव्यता इति शब्दस्य प्रकारवाचक

किंतु भावनाज्ञापकत्वेन शब्दभावनाभाव्यनिर्वर्तकत्वेन वा इतिकर्तव्यताकांक्षायामर्थवादज्ञाप्यप्राशस्त्यमिति कर्तव्यतात्वेनान्वेति ॥

त्वात् प्रकारस्य सामान्यस्य भेदको विशेष इत्यर्थः तथा च कर्तव्यसामान्यस्य भेदकः कर्तव्यविशेष एव प्राशस्त्यरूपः शब्दभावनायामितिकर्तव्यतात्वेनान्वयं लभ
ते न च कर्तव्यसामान्यं लिङादिज्ञानरूपं भावनाकरणमेव करणगतप्रकाराकांक्षापूरकस्येति कर्तव्यतात्वात् लिङादिज्ञानेन भावयेत्कथमित्याकांक्षायां कर्मप्राश
स्त्यविशिष्टेनेति प्रकारान्वयात् तस्य च प्राशस्त्यविशेषस्य ज्ञापकोऽर्थवादविशेष एवेति भावः स चार्थवादः स प्रजापतिरात्मनो वपामुदखिददित्यादिः तं चार्थवादं च
तुर्विधविभागेन निरूपयिष्यामोऽर्थवादनिर्णये ननु किं नाम प्राशस्त्यं यच्छब्दभावनायामितिकर्तव्यतात्वेनान्वेतीति चेत् विधेयतावच्छेदकसामानाधिकरण्ये । ८
न बलवदनिष्टाननुबंधित्वे सति क्रियाजन्यदुःखापेक्षयाऽधिकेष्टजनकत्वं प्राशस्त्यं तदेव च विध्यर्थवादेषु लक्ष्यते निषेधार्थवादेषु तु निषेध्यतावच्छेदकसा ।
मानाधिकरण्येन क्रियाफलापेक्षयाधिकदुःखसाधनत्वमप्राशस्त्यं लक्ष्यत इति बोध्यम् लक्षणा च सर्वत्र वाक्ये लक्षणायां बाधकाभावादर्थवादस्य पदस्तु

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

दायेवैकस्मिन्नेववापदेभवतीतरपदानितात्पर्यग्राहकाणीत्यनाग्रहः तच्चप्राशस्त्यादिकमितिकर्तव्यतात्वसंबंधेनशब्दभावनायामन्वेतीतिवद्धवोवदं
तिस्वरूपसंबंधेनयात्वर्थादावेवान्वेतीतिकेचित् वस्तुतस्तुप्राशस्त्यंस्वविषयकज्ञानजन्येष्टविषयकोत्कटरागजन्यत्वसंबंधेनप्रवृत्तावन्वेति अप्राश
स्त्यमपिस्वविषयकज्ञानजन्यानिष्टविषयकोत्कटद्वेषप्रयोज्याभावप्रतियोगित्वसंबंधेनप्रवृत्तावेवान्वेतीत्यन्यत्रविस्तरः इत्थंचपुरुषप्रवृत्तिलक्षणा
र्थभावनाभाव्यकोलिङादिज्ञानकरणकः स्वज्ञानकरणकोवास्तुतिनिंदार्थवादबोधितप्राशस्त्यादीतिकर्तव्यताकोलिङादिशब्दस्यव्यापारविशेषः शाब्द
भावनालिङादिशब्देनलिङंशेनोच्यते तत्रचार्थवादबोधितप्राशस्त्यादिनोपकारंसंपाद्यलिङादिज्ञानेनपुरुषप्रवृत्तिलक्षणामर्थभावनांभावयेद्यागोवि
षयप्रवृत्तिलक्षणांकुर्यादितिफलितम् अर्थभावनांलक्षयति प्रयोजनेच्छेत्यादिना प्रयोजनस्यस्वर्गादिरूपफलस्ययेच्छारागविशेषः फलेच्छासाधन
स्तुपसंक्रामतीतिन्यायात्तेनचरागविशेषेणजनितोयोयागादिक्रियाविषयः पुरुषस्यव्यापारविशेषः सार्थीभावनेत्यर्थः ननुकोयंव्यापारोनामयोर्थे

प्रयोजनेच्छाजनितक्रियाविषयव्यापारआर्थीभावना ॥

भावनात्वेनोच्यते नतावत्प्रयत्नमात्रं रथोगच्छतीत्यत्राव्याप्त्यापत्तेः स्पन्दइतिचेत् ॥
देवदत्तोग्रामंगच्छति स्वर्गकामोयागेनस्वर्गंकुर्यादित्यादौगमनाद्यनुकूलकृतावव्याप्तेः कृतेश्चेतनधर्मत्वेनतत्रस्पंदत्वाभावात् गच्छतीत्यादौगमनंक
रोतीतिकरोतिप्रयोगदर्शनात् स्पन्दतइतिस्पंदिप्रयोगादर्शनाच्चेति चेत्केचित्त्वाहुः स्वर्गादिफलेच्छाजनितोयागादिक्रियाविषयः प्रयत्नएवसव्यापारोऽर्थ
भावनात्वेनोच्यते नचरथोगच्छतीत्यत्राव्याप्त्यापत्तिः रथवोढृणामश्वानांप्रयत्नेरथसमारोप्यरथोगच्छतीतिप्रयोगोपपत्तेः येषांमतेऽन्योत्पादनानुकूलव्या
पारसामान्यमेवार्थभावनातेषामपिरथेगमनव्यतिरिक्तस्यव्यापारविशेषस्यानुपलब्धेःरथोगच्छतीतिप्रयोगस्यौपचारिकत्वमंतरेणानिर्वाहात्तस्यतत्त्वंस्वी
कर्तव्यम् सचप्रयत्नआख्यातसामान्येनकथ्यते यजेतपचतिगच्छतीत्याद्याख्यातश्रवणेप्रयत्नप्रतीतेः यागेनकुर्यात्पाकंकरोतिगमनंकरोतीतिप्रयत्नार्थ
ककरोतिनाऽऽख्यातस्यविवरणादर्शनात्प्रयत्नएवाख्यातसामान्यस्यार्थोनस्पन्दादिः प्रयत्नपूर्वकगमनादिकर्तरिगमनंकरोतिपाकंकरोतीतिप्रयत्नार्थे ॥०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

लो॰मी॰ ककरोतीतिप्रयोगदर्शनात् वायुवेगादिनास्यन्दमानेत्वयंवायुवेगादिनास्यंदतेनकिंचित्करोतीतितत्प्रतिषेधदर्शनाच्चेति अन्येत्वाचार्याआहुः अन्योत्पादनानु
९ कूलात्मासव्यापारोयोर्थभावनात्वेनोच्यतेयस्मिन्व्यापारेकृतेकरणस्यफलोत्पादनसामर्थ्यंभवतितादृशोव्यापारइतियावत् सएवचव्यापारआख्यातसामान्य
स्यार्थः यजेतस्वर्गकामइत्याख्यातश्रवणाद्धियागेनतथाव्याप्रीयेतयस्मिन्व्यापारेकृतेयागःस्वर्गजननसमर्थोभवतीतिभवतिबोधः कुठारेणच्छिंद्यादितिकुठारे
णतथाव्याप्रीयेतयस्मिन्व्यापारेकृतेकुठारश्छेदनसमर्थोभवतीति ततसचव्यापारोन्योत्पादनानुकूलत्वेचसामान्येनरूपेणाख्यातादेवावगम्यतेपश्चात्तुक
र्थभावाकांक्षायांविशेषरूपेण क्वचिदुद्यमननिपतनादिरूपेण क्वचित्स्यन्वाधार्दिब्राह्मणतर्पणानुप्रवृत्तिरूपेणचावगम्यतेनचरथोग्रामंगच्छतीत्यत्राव्या
प्तिरन्योत्पादनानुकूलव्यापारस्यरथगमनव्यतिरिक्तस्याभावादितिवाच्यम् रथस्तथागमनेनव्याप्रीयतेयस्मिन्व्यापारेकृतेगमनेनग्रामप्राप्तिर्भवतीतिप्रती
तेः कोसौव्यापारइत्याकांक्षायांपूर्वोत्तरवान्तरदेशविभजनसंयोजनरूपइतिपश्चादवगम्यते उद्यम्यनिपात्यकुठारेणच्छिनत्तीतिवत्पूर्वप्रदेशेनविभज्योत्तरप्र
देशेनचसंयोगंलब्ध्वारथोग्रामंगच्छतीतिप्रत्ययात् नचात्रगमनमात्रमाख्यातार्थइतिवाच्यम् अनन्यलभ्योहिशब्दार्थइतिन्यायात्तस्यधातुलभ्यत्वेनाख्या
तार्थत्वायोगात् एवंचैत्रःप्रयततइत्यत्रापिचैत्रस्तथाव्याप्रीयतेयथाप्रयत्नोभवतीतिप्रयत्नानुकूलव्यापारएवाख्यातस्यार्थोनतुप्रयत्नएवप्रयत्नस्यधातु
मात्रलभ्यत्वात् कोसौव्यापारइत्याकांक्षायांपश्चाज्ज्ञानेच्छादिकमवगम्यते नचरथोगच्छतीत्यादिप्रयोगस्यौपचारिकत्वंस्यादितिवाच्यम् मुख्यत्वेसंभवत्यौ
पचारिकत्वस्यान्याय्यत्वात् नन्वगच्छतिगमनंकरोतिपचतिपाकंकरोतीतिप्रयत्नार्थककरोतिनाख्यातस्यसमानार्थकत्वदर्शनात्प्रयत्नएवाख्यातस्यार्थइ
तिवाच्यम् चैत्रःप्रयततइत्यादौव्यभिचारेणप्रयत्नस्याऽऽख्यातार्थत्वासंभवात् औपचारिकत्वस्यनिरस्तत्वाच्चकरोत्यर्थोपिव्यापारविशेषएवनतुप्रयत्नः चैत्रो
गच्छतिरथोगच्छतीतिचेतनाचेतनकर्तृकाख्यातसमानार्थकस्यकरोतेः प्रयत्नार्थकत्वासंभवात् तस्मादन्योत्पादनानुकूलव्यापारएवाख्यातसामान्यस्यार्थ २
इतिसिद्धमिति ननुप्रयोजनेच्छाजनितक्रियाविषयव्यापारइतिमूलग्रंथेस्वर्गादिप्रयोजनेच्छाजनितस्ययागादिविषयकव्यापारस्यप्रयत्नत्वमेवकल्प्यतेचे
तनव्यापारत्वात्ततश्चप्रयत्नएवाख्यातार्थइतिचेत्सत्यम् तथापिनसर्वत्रप्रयत्नार्थकत्वमाख्यातस्यसंभवति रथोगच्छतीत्यादौव्यभिचारस्यदर्शितत्वा

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ततश्च यागादिविषयकपुरुषप्रयत्नादेरपि कृतिशब्दाभिधेयस्यान्योत्पादनानुकूलव्यापारत्वेनैव सामान्याकारेणाख्यातार्थत्वं न तु विशेषरूपेण विशेषरूपेणानुपस्थापकत्वगमो भवति कोऽसौ व्यापार इति वीक्षायां तस्मात्सर्वत्रान्योत्पादनानुकूलव्यापारसामान्यमेवाख्यातार्थ इति सिद्धम् किञ्च यागादिकरणेन धात्वर्थेन स्वसाधनद्रव्यादिनिष्पादितेन स्वर्गादिफलोत्पत्तौ ययमनुकूलव्यापारस्वरूपाकृतिशब्दाभिधेया फलोत्पादनाऽऽर्थी भावना सेयं न यज्यादिधातूनामन्यतमेन केनचिदप्यभिधीयते सर्वथा त्वर्थानुगतरूपत्वात् नापि धात्वर्थसामान्यमेव सा प्रतिधात्वर्थं विलक्षणत्वात् तथा हि स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र यागेन स्वर्गं भावयेदिति बोधः तत्र च यागविषयकव्यापारस्य स्वर्गं प्रति विलक्षणमानुकूल्यं भवति ओदनकामः पचेदित्यत्र च पाकेनौदनं भावयेदिति बोधः पाकव्यापारस्य चौदनं प्रति विलक्षणमेवानुकूल्यं नैरोग्यकामो भेषजपानं कुर्यादित्यत्र भेषजपानेन नैरोग्यं कुर्यादिति बोधः भेषजपानव्यापारस्य च नैरोग्यं प्रति

सा चाख्यातत्वांशेनोच्यते आख्यातसामान्यस्य व्यापारवाचित्वात् साप्यंशत्रयमपेक्षते साध्यं साधनमितिकर्तव्यतां च किं भावयेत्केन भावयेत्कथं भावयेत् इति तत्र साध्याकांक्षायां स्वर्गादिफलं साध्यत्वेनान्वेति साधनाकांक्षायां यागादिकरणत्वेनान्वेति ॥

विलक्षणमेव चानुकूल्यं भवति तथा च विलक्षणानुकूल्यविशिष्टस्य व्यापारविशेषस्य प्रतिधात्वर्थं विलक्षणरूपत्वमेवान्यथा फलविभागानुपपत्तिः स्यात् ततश्च भावनात्वसामान्यं तु भिन्नासु भावनाव्यक्तिष्वनुवर्ततां नाम नैतावता प्रकृत्यर्थसामान्यं भावना तस्माद्यज्यादिधात्वर्थो हि विशेषरूपात्सामान्यरूपाच्च भिन्नो वाख्यातप्रत्ययसामान्यार्थभूताऽऽर्थी भावना ततश्च सा तेनैवोच्यत इत्याशयेनाह सा चाख्यातत्वांशेनोच्यत इति तत्र हेतुमाह आख्यातेत्यादिना व्यापारवाचित्वादिति अन्योत्पादनानुकूलव्यापारसामान्यवाचित्वादित्यर्थः सा निरुक्तार्थी भावना व्यापारविशेषात्मिका व्यापारविशेषाणां च च्छिदि भावनारूपव्यापारस्य द्वैधीभावरूपफलादिसापेक्षत्ववत्फलादिसापेक्षत्वाद्व्याद्यंशत्रयमपेक्षत इत्याशयेनाह साप्यंशत्रयमपेक्षत इति अपेक्षामभिनयति किं भावयेदित्यादिना तत्रैवेति साध्यादीनां भावनांशानां त्रयाणां मध्य इत्यर्थः तस्याश्च भावनायां स्वर्गादिफलमेव पुरुषविशेषणमपि साध्यत्वेनान्वेति पुरुषार्थत्वान्न तु धात्वर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

लो॰मी॰
१०

समानपदोपात्तोप्यपुरुषार्थत्वात्तत्त्वेनान्वयं लभत इत्याह स्वर्गादिफलमिति किं च तस्यां पुनः फलभावनायां प्रत्ययवाच्यभूतायामेकपदोपात्तः प्रकृत्यर्थ एव क-
रणत्वेनान्वेति सन्निकृष्टत्वात् ननु पदान्तरोपात्तं द्रव्यादि विप्रकृष्टत्वात् न च साध्यरूपस्य प्रकृत्यर्थस्य कथं फलसाधकत्वमिति वाच्यम् द्रव्यादिस्वसाधननि-
ष्पादितस्य साध्यस्यापि प्रकृत्यर्थस्य फलं साधयितुं शक्यत्वादित्युक्तमेवेत्याशयेनाह यागादिकरणत्वेनान्वेतीति किं च कुठारेण छिनत्तीत्यादौ कथमितिक-
थंभावाकांक्षायामुद्यम्य निपात्येत्युद्यमननिपतनादेरिति कर्त्तव्यतात्वेनान्वयवद्यागेन स्वर्गं भावयेदित्यत्रापि कथमिति कथंभावाकांक्षायामग्न्यन्वाधान-
प्रयाजावघातादिभिरुपकारं संपाद्येति प्रयाजाद्यंगजातमिति कर्त्तव्यतात्वेनान्वयं भजत इत्याशयवानाह इति कर्त्तव्यताकांक्षायामित्यादिना कथंभावाकांक्षा-
पूरकत्वमिति कर्त्तव्यतात्वं निरूढ्नावेति कर्त्तव्यताशब्दार्थो बोध्यः भवति च प्रयाजादिषु लक्षणासमन्वयः यागेन स्वर्गं कुर्यादिति ततः कथमिति कथंभावा-
कांक्षायां प्रयाजादिभिरुपकारं संपाद्येति कथंभावाकांक्षापूरणात् कर्त्तव्यसामान्यस्य यागादिरूपस्य भेदकविशेषरूपत्वाच्च तच्च प्रकरणप्रमाणनिरू-

इतिकर्त्तव्यताकांक्षायां प्रयाजाद्यंगजातमिति कर्त्तव्यतात्वेनान्वेति ॥

पणावसरे प्रदर्शयिष्यामः

तथा च यजेत स्वर्गकाम इत्यत्राग्न्यन्वाधानाव-
घातप्रयाजादिभिरुपकारं संपाद्य यागेन स्वर्गं भावयेत् स्वर्गं कुर्यादिति वाक्यार्थः यथौदनकामः पचेदित्यत्र लिङा भावनाभिधीयते तत्र च किं भावयेत् कथ-
भावयेदिति भाव्याद्याकांक्षायां तृणफूत्कारादिभिरुपकारं संपाद्य पाकेन तेजः संयोगलक्षणेनौदनं भावयेदोदनं कुर्यादिति भाव्याद्यन्वयेन वाक्यार्थः संप-
द्यते तद्वदिति ननु पूर्वं साध्यस्यापि यागादेः स्वसाधननिष्पादितस्य सतः पूर्वनिष्पादकत्वं संभवति तद्द्वारेण च विनश्वरस्याप्यचिरं स्वर्गसाधनत्वमपि त्त। १०
स्य संभवतीत्युक्तं तच्च यागेन कथमुत्पाद्यते तत्र वक्तव्यं यागेन स्वर्गं कुर्यादिति तावत्फलवाक्येन यागस्य फलसाधनत्वं बोध्यते तत्र च कथं विनश्वरेणास्व-
र्गः कर्त्तव्यस्तस्य कालान्तरभावित्वादित्याकांक्षायामपूर्वं निष्पाद्येत्युच्यते पुनः कथमपूर्वं निष्पादनीयमित्याकांक्षायां प्राच्योदीच्यांगविशिष्टस्य यागस्या-
नुष्ठानप्रकारेणेत्युच्यते तच्चापूर्वं दर्शपूर्णमासयोरनेकविधं फलापूर्वसमुदायापूर्वमुत्पत्त्यपूर्वमंगापूर्वं चेति तत्र येन स्वर्गः क्रियते तत्फलापूर्वमित्युच्य-

फलजनकत्वात् तच्च समुदायापूर्वेणजन्यते समुदायश्च द्विविधः अमावास्यायांत्रयाणांयागानामेकः समुदायः पौर्णमास्यांचत्रयाणांयागानामपरः समुदा
यस्ताभ्यां जन्यं यदपूर्वं तत्समुदायापूर्वमित्युच्यते समुदाययोश्च भिन्नकालवर्त्तिनोः संहत्य फलापूर्वजननायोगात्तज्जननाय समुदायद्वयजन्यस्यापूर्व।
द्वयस्यावश्यंकल्पनीयत्वात् अमावास्यायां समुदायस्तु ऐंद्रं दध्यमावास्यायामैन्द्रं पयोमावास्यायामिति वाक्यविहितौ सान्नाय्ययागौ यदाग्नेयोष्टाकपाल इ
तिवाक्यविहित आग्नेयश्च तेषां त्रयाणां भवति पौर्णमास्यां समुदायस्तु यदाग्नेयोष्टाकपालोमावास्यायां च पौर्णमास्यां चाच्युतो भवतीत्याग्नेययागो विहितः ता
भ्यामेतमग्नीषोमीयमेकादशकपालं पूर्णमासे प्रायच्छदित्यग्नीषोमीययागो विहितः उपांशुयाजमन्तरा यजतीत्युपांशुयागः तावब्रूतामग्नीषोमावाज्यस्यैव ना
वुपांशु पौर्णमास्यामिति वाक्येन विहितः तेषां त्रयाणां च भवन्ति तयोस्तु समुदाययोर्मध्ये एकसमुदायवर्तिनां त्रयाणां यागानां भिन्नक्षणवर्तिनां संहत्य स
मुदायद्वयजन्ययोरपूर्वयोरेकापूर्वजननायोगात्तज्जननाय यागत्रयजन्यानि त्रीण्युत्पत्त्यपूर्वाणि कल्पनीयानि तेषां चांगोपकारमन्तरेणानुत्पत्तेरंगानां चा
नेकक्षणवर्त्तित्वेन संहत्योत्पत्त्यपूर्वारंभायोगात्तदारंभायांगापूर्वाणि कल्पनीयानि तत्र चायं विभागः सन्निपत्योपकारकाणामवघातप्रोक्षणादीनि द्रव्यदेवतासं।
स्कारद्वारेण यागस्वरूपस्यैवातिशयजननेन यागोत्पत्त्यपूर्वोत्पत्तौ न द्वारेणाहि फलापूर्वं च व्याप्रियन्ते सन्निपत्योपकारकाणामपूर्वं यागोत्पत्त्यपूर्वस्य प्रयोज
कत्वमिति केचित् फलापूर्वस्यैव तादृशांगापूर्वेऽपि प्रयोजकत्वं स्वीकर्तव्यं तस्यैव सर्वापूर्वप्रयोजकत्वे लाघवादित्यन्ये आरादुपकारकाणि तु प्रयाजादीनि
यागोत्पत्त्यपूर्वेभ्यः सकाशाज्जायमानं फलापूर्वमेव साक्षाज्जनयन्तीति एवंप्रकारभेदेऽपि सर्वाण्यंगान्यपूर्वोत्पन्नावतु ग्राहकाणीत्येकरूपेणैवेत्थंभावे
नगृह्यन्ते इत्थंभाववृत्तिकर्तव्यता चानयोरन्तरम् तथा च प्रधानानामाग्नेयादीनां वस्ता स्वरूपेण सर्वांगसाहित्याभावेऽपि स्वस्वोत्पत्त्यपूर्वद्वारेण सर्वांगसाहि
त्यं तेषामंगानां प्रयाजानुयाजादीनामपि स्वरूपेण सर्वप्रधानसाहित्यासंभवेऽपि स्वस्वोत्पत्त्यपूर्वद्वारा सर्वप्रधानसाहित्यं चोपपन्नम् तच्च साहित्यं विहितमिति विवक्ष्यते एवं च परेव
प्रधानोत्पत्त्यपूर्वाणां प्रयाजाद्युत्पत्त्यपूर्वैः साहित्यं तदेव प्रधानानामंगवैशिष्ट्यरूपं सांगत्वमित्युच्यते तस्मात्ताभ्यां समुदायापूर्वाभ्यामाग्नेयादिप्रधानोत्पत्त्यपूर्वत्रितय
त्रितयजन्याभ्यां प्रयाजाद्यंगापूर्वसहिताभ्यां फलजनकीभूतफलापूर्वापरनामकं महापूर्वं जन्यते तेन च फलमिति यागस्यापूर्वद्वारेण फलसाधनत्वमुपपन्नत
रं भवतीति सर्वं समंजसम् ननु दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत चित्रया यजेत पशुकाम उद्भिदा यजेत पशुकामो ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यादिषु सर्ववाक्येषु

सो॰ मी॰ स्य पदस्यापूर्वप्रतिपादकत्वमिति वक्तव्यम् न च भावनावाचकस्य यजतिददात्याख्यातान्तस्यापूर्ववाचकत्वं भवत्विति वाच्यम् अपूर्वस्य साध्यत्वेन प्रधानत्वात् सर्वे
११ षां पदानां प्रधानान्वयित्वलाभाय तेषां सर्वेषामेव क्रियाकारकसंबंधमनादृत्य प्रत्येकमपूर्ववाचकत्वात् अन्यथा तेषां प्रधानान्वयित्वं न स्यादिति चेदत्रोच्यते अपूर्व
स्यात्यन्तादृष्टरूपत्वादेकापूर्वकल्पनयैव वाक्यस्योपपन्नत्वे अनेकापूर्वकल्पनायां गौरवप्रसंगः स्यात् सर्वेषां च पदानां तद्वाचकत्वे पर्यायत्वप्रसक्त्यैकस्यैव पद
स्यैकापूर्ववाचकत्वं स्वीकर्तव्यं पदान्तरं तु तद्गुणतयान्वेतीति तच्चापूर्ववाचकं पदमाख्यातान्तमेव न तु कर्मनामधेयादिकं तस्य भावार्थसामानाधिकरण्यादिनाप्युप
पत्तेः ननु सोमेन यजेत हिरण्यमात्रेयाय ददाति तस्मात्सुवर्णं हिरण्यं भार्यमिति हि श्रुतम् तत्र च सोमहिरण्यशब्दौ द्रव्यवाचकौ सुवर्णशब्दस्तु शोभनवर्णरूपगुण
वाचकः तैरेव द्रव्यादिशब्दैरपूर्वमवगम्यते द्रव्यादीनां सिद्धस्वरूपाणामेव साध्यापूर्वसाधनत्वादिति चेन्न द्रव्यादिसिद्धस्वरूपाणां यागदानादिरूपभावार्थशेषत्वे
नाप्युपपद्यते भावार्थस्यैवापूर्वसाधनत्वात् क्रियां विना द्रव्यादीनां न फलसाधनत्वं संभवति पचिक्रियामंतरेण काष्ठस्थाल्यादीनामोदनसाधनत्वादर्शनादित्यु
क्तमेव तस्माद्भावनावाचकस्यैवाख्यातान्तपदस्यापूर्वगमकत्वं न द्रव्यादिपदस्येति सिद्धम् नन्वेवं भवतु भावनावाचकस्याख्यातपदस्यापूर्वगमकत्वं भ
वतु च भावनैवाख्यातसामान्यार्थः तथापि सोमेन यजेत हिरण्यमात्रेयाय ददाति दाक्षिणानि जुहोतीत्यादिषु वाक्येषु भावनावाचकस्याख्यातस्यैकत्वाद्भाव
नाया अप्येकत्वं युक्तम् न च धातुभेदाद्भावनाया भेद इति वाच्यम् धातोर्भावनावाचकत्वाभावात्तस्य तद्भेदाप्रयोजकत्वादिति चेदत्राभिधीयते अस्तु तावदाख्या
तस्यैव भावनावाचकत्वं तच्चाख्यातं न प्रतिधातु व्यावर्तकव्यक्तिरूपं भवति नहि सर्वासां धातुव्यक्तीनामप्येकाख्यातप्रत्ययव्यक्तिः श्रूयते व्याकरणे नापि न
धातुसमूहादेकाख्यातव्यक्तिर्विहिता तस्माद्बहूनामाख्यातव्यक्तीनामेकैकधातुविशेषानुषक्तत्वेनोत्पन्नानां भावनावाचकत्वाद्यागदानहोमभावनाः परस्प
रं भिद्यन्त इति भावनाभेदे तत्करणस्यापि भावार्थस्यापर्यायशब्दान्तराद्भेदः स्पष्ट एवेति सिद्धम् ननु समिधो यजति तनूनपातं यजति इडो यजति बर्हिर्यजति स्वाहा ११
कारं यजतीति दर्शादिप्रकरणे पञ्च प्रयाजाः श्रूयन्ते तत्र च पञ्चत्वं श्रुतेर्यजति ददाति जुहोतीत्यादिषु पूर्वोक्तपदेष्विव धातुभेदाभावात्तद्गुणकाख्यातस्याप्य
भेद एव तत्राख्याते कथं प्रयुक्तभावनैक्यमपि द्वारमिति चेन्न यजतिपदाभ्यासाद्भावनाभेदस्य स्वीकर्तव्यत्वात् तस्मात्कारणभेदः अन्यथा कर्मैकत्वेऽभ्यासानि

तस्मादविशेषपुनः श्रुतिरूपाद्युजति पदाभ्यासात्कर्मभेदः सिद्ध इत्यन्यत्र विस्तरः ननु तिस्र आहुतीत्यत्र जुहोतीत्याख्यातं समिधो यजतीत्यादिवन्नाभ्यासेना।
भ्यातं किंतु सकृदेव ततस्त्रभावेनैकेयनकर्मैक्यमेवेति चेदत्र वक्तव्यम् किमिदमाख्यातं पदांतरान्वयनिरपेक्षस्वरूपं सदेव भावनैक्ये प्रमाणमुत पदांतरा
न्वयसापेक्षस्वरूपं नाद्यः पदमात्रस्य वाक्यार्थरूपस्य स्मारकत्वेन वाक्यकार्यरूपप्रमितिजनकत्वासंभवात् न द्वितीयः त्रित्वसंख्ययाविशेषितेनाख्यातेन
कर्मबहुत्वावगमाद्भावनाबहुत्वावगमे तस्य भावनैक्ये प्रमाणत्वाभावात् तस्मादभ्यासाभावेपि जुहोत्यर्थे होमे त्रित्वसंख्यान्वयात्परस्परं त्रयो होमाभिध
त इति भावनानां त्रित्वमेवेति सिद्धम् नन्वथैष ज्योतिरथैष विश्वज्योतिरथैष सर्वज्योतिरेतेन सहस्रदक्षिणेन यजेतेत्यत्र हि प्रकृतं ज्योतिष्टोममेव ज्योति
रित्यादिनानूद्य तस्मिन्सहस्रदक्षिणादानलक्षणो गुणो विधीयत इति नात्र कर्मभेदेन भावनाभेद इति चेन्न प्रकृतस्य ज्योतिष्टोमस्याथेत्यनेन विच्छेदात् ॥
ततश्च ज्योतिष्टोमप्रकरणश्रूयमाणानामपि त्रयाणां यागानां ज्योतिष्टोमसंज्ञापेक्षया पृथक्संज्ञात्र प्रकरणाज्ज्योतिष्टोमाद्भिन्नसंज्ञावशादेव त्रयाणां च
परस्परं भेद इति भावनानां भिन्नत्वमिति सिद्धम् ननु तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिनमिति श्रूयते तत्र च घनीभूतः पयः पिंडः
आमिक्षा जलं वाजिनं तथा चामिक्षाद्रव्यभाजो ये विश्वेदेवास्तान्वाजिभ्य इत्यनेनानूद्य तत्र वाजिनद्रव्यरूपो गुणो विधीयते वाजोन्नमामिक्षारूपमेषा
मस्तीति तद्व्युत्पत्तेः तच्च द्रव्यमामिक्षाद्रव्येण सह समुच्चीयतां विकल्प्यतां वेति चेन्न वैश्वदेवयागस्य पूर्वमेवामिक्षारूपगुणावरुद्धत्वेन तत्र वाजिनगु
णस्य प्रवेशायोगात् न हि व्रीहियवयोरिव वाजिनामिक्षयोर्विकल्पः समशिष्टत्वाभावात् आमिक्षारूपो गुणस्तु वैश्वदेवयागस्योत्पत्तिवाक्य एव शिष्य
ते विधीयत इत्युत्पत्तिशिष्टः वाजिनगुणस्य तूत्पन्नकर्मणि विधिः कल्प्यत इत्युत्पन्नशिष्टः उत्पत्तिशिष्टोत्पन्नशिष्टयोर्मध्य उत्पत्तिशिष्टः कर्मोत्पत्ति
काल एव तदंगत्वेन प्रमितत्वात्प्रबलः उत्पन्नशिष्टस्तु तदनंतरं प्रमितोपि विलंबितत्वेन दुर्बलत्वात्तत्र प्रवेशमलभमानो वाजिशब्दार्थस्य देवतांतरस्य या
घ्नतद्देवत्यकर्मांतरे प्रविशतीति तस्माद्द्रव्यदेवतालक्षणस्य रूपस्य भेदात्कर्मभेदेन भावनाया भेद इति सिद्धम् ननूपसद्भिश्चरित्वा मासमग्निहोत्रं जुहोतीत्यत्र
ह्निनकर्मांतरभावनाया विधिः किंतु नित्याग्निहोत्रमनूद्य तत्र मासरूपो गुणो विधीयते प्राप्तत्वादिति चेन्न वाक्यभेदप्रसंगात् तथा हि किं तदनुवादेन मासरू

लौ॰ भा॰ न प्रथमः उपसदामपि नित्याग्निहोत्रे प्राप्तानां त्वन्मते विधेयत्वात् नापि द्वितीयः प्राप्ते कर्मणि मासोपसद्रूपानेकगुणविधाने वाक्यभेदस्य दुर्वारत्वात् स चाष्टदोष
१२ दुष्टः दोषाश्चोपरिष्टात्प्रदर्शयिष्यामः तस्मादपूर्वकर्मविधायकात् कुंडपायिनामयनरूपात्प्रकरणांतरान्नित्याग्निहोत्रधर्मकं तन्नामकं च कर्मांतरमत्र विधीयत
इति कर्मांतरभावनासिद्धा तथा च शब्दांतराभ्यासंख्यासंज्ञागुणभेदप्रकरणांतरैः कर्मभेदोपि द्वितीयाध्यायस्यार्थो मूले भावनाप्रदर्शनेनैव सूचितो वेदितव्यः
अग्रे वोत्पत्तिविधिनिरूपणेन सम्यक्तिनोऽस्माभिस्तत्रैव निरूपितः तस्मात्स्वर्गसुहृदिप्सुपतत्साधनत्वेन स्वर्गकामविधिर्यागादिकं विधत्ते ननश्चैतादृशो वेदस्य धर्मा
दौ प्रामाण्यं निरवग्रहमुपपन्नमिति सर्वं निरवद्यम् तस्य च वेदरूपप्रमाणस्य प्रमेयोर्थस्त्रिविध इति प्रसंगाच्चिंत्यते क्रत्वर्थः पुरुषार्थ उभयार्थश्चेति तत्र प्रया
जादिप्रोक्षणादिश्च केवलं क्रत्वर्थः फलयागादिरूपं तत्करणं च पुरुषार्थः यथा स्वर्गादिदर्शपूर्णमासादिश्च दध्यादिरुभयार्थं दध्ना जुहोतीति फलासंयुक्तवाक्ये
न तस्य क्रत्वर्थत्वावगमात् दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादिति फलसंयोगपरवाक्येन पुरुषार्थत्वावगमाच्च एकस्य तूभयार्थत्वे विनियोजकप्रमाणभेदस्य नियाम
कत्वात् तथा चोक्तं एकस्य तूभयत्वे संयोगपृथक्त्वमिति किंच क्रत्वर्थे प्रयाजादौ क्रतुः प्रयोजकः पुरुषार्थे च दर्शादौ फलं प्रयोजकं प्रयोजकत्वं चानुष्ठापकत्वम् ॥
तथा च विधिर्यदर्थं यदनुष्ठापयति स तत्र प्रयोजकः यथा दर्शादिविधिः स्वर्गार्थं दर्शादिकमनुष्ठापयति स्वर्गादिर्दर्शादौ प्रयोजकः यथा च प्रयाजादिविधिः प्रयाजा
दीन्दर्शाद्यर्थमनुष्ठापयति दर्शादिः प्रयाजादिषु प्रयोजको दध्यानयनविधिश्च दध्यानयनमामिक्षार्थमनुष्ठापयत्यामिक्षा दध्यानयने प्रयोजिका वाजिनं तु
दध्यानयनानुष्ठानेनामिक्षायां जायमानायामनुनिष्पद्यमानत्वान्मधुरसस्य चामिक्षायामेव विशेषेणोपलभ्यमानत्वान्न दध्यानयने प्रयोजकमित्यादिक
चतुर्थाध्यायार्थश्चिंतास्वयमूहितव्या तदेवं सामान्यतः प्रयोजनवदर्थावबोधकत्वेन वेदस्य धर्मे प्रामाण्यं धर्मविधायकत्वप्रदर्शनेन चोपपाद्येदानीं तस्य वि
ध्यादिरूपविभागेन तत्र प्रामाण्यमुपपादयितुं तल्लक्षणं पृच्छति अथेति उत्तरं प्रतिजानीते उच्यत इति तत्र सामान्यलक्षणमाह अपौरुषेयं वाक्यमिति वेद इति
लक्ष्यनिर्देशः तत्र भारतादावतिव्याप्तिवारणायापौरुषेयमिति विशेषणम् आत्मादौ न दोषवारणाय वाक्यमिति विशेष्यम् प्रमाणांतरेणार्थमुपलभ्य विनिर्मि १२
तत्वं पौरुषेयत्वं तद्भिन्नवाक्यत्वमिति फलितम् (न हि वेदं परमेश्वरस्तदर्थं प्रमाणांतरेणोपलभ्य विनिर्मितत्वं पौरुषेयत्वं तद्भिन्नवाक्यत्वमिति फलितम्) ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नहि वेदं परमेश्वरस्तदर्थं प्रमाणांतरेणोपलभ्य विरचयति वेदाध्ययनं गुर्वध्ययनपूर्वकं वेदाध्ययनत्वाद्वर्तमानवेदाध्ययनवदित्यनुमानेन वेदस्यापौरुषेय-
त्वसाधनात् यः कल्पः सकल्पपूर्वक इति न्यायेन संसारस्यानादित्वात् परमेश्वरस्य च सर्वज्ञत्वात्परमेश्वरो गतकल्पीयं वेदमस्मिन्कल्पे स्मृत्वोपदिशतीत्येतावन्मा
त्रेणोपपत्तौ वेदपौरुषेयत्वस्यानौचित्याच्चेति भावः वेदं विभजते स चेत्यादिना तत्र विधिं लक्षयति तत्रेत्यादिना तत्र पंचविधेषु वेदभागेषु मध्य इत्यर्थः अज्ञा
तेति अज्ञातस्य प्रयोजनवतोर्थस्य ज्ञापकत्वं विधित्वमित्यर्थः तदेवाह स चेत्यादिना स विधिर्यादृशं प्रमाणांतरेणाप्राप्तं भवति तादृशमर्थं विधत्ते तेन चाज्ञा
तप्रयोजनवदर्थविधानेनार्थवानिति योजना तत्रोदाहरणमाह यथाग्निहोत्रमिति गुणविधिस्तु मानांतरेण प्राप्तं गुणमात्रं विधत्ते प्रधानकर्मणस्तु मानांतरेण

अथ को वेद इति चेदुच्यते अपौरुषेयं वाक्यं वेदः स च विधिमन्त्रनामधेयनिषेधार्थवादभेदात्पंचविधः तत्राज्ञातार्थज्ञापको वे
दभागो विधिः स च तादृशप्रयोजनवदर्थविधानेनार्थवान् यादृशं चार्थं प्रमाणांतरेणाप्राप्तं विधत्ते यथाऽग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम
इति विधिर्मानांतरेणाप्राप्तस्वर्गप्रयोजनवद्धोमं विधत्ते अग्निहोत्रहोमेन स्वर्गं भावयेदिति वाक्यार्थबोधः यत्र कर्म मानांतरेण प्राप्तं त
त्र तदुद्देशेन गुणमात्रं विधत्ते यथा दध्ना जुहोतीत्यत्र होमस्याग्निहोत्रं जुहुयादित्यनेन प्राप्तत्वाद्धोमोद्देशेन दधिमात्रं विधानम् दध्ना होमं
भावयेदिति यत्रोभयमप्राप्तं तत्र विशिष्टं विधत्ते यथा सोमेन यजेतेत्यत्र सोमयागयोरप्राप्तत्वात्सोमविशिष्टयागविधानम् सोमपदे
मत्वर्थलक्षणया सोमवता यागेनेष्टं भावयेदिति वाक्यार्थबोधः ॥ प्राप्तस्यानुवाद एवेत्याह यत्र कर्मेत्यादिना उभयमिति विशेषणविशेष्यलक्षणमुभयमि
त्यर्थः विशिष्टमिति विशेषणविशिष्टं विशेष्यमित्यर्थः तत्रोदाहरणमाह यथा सोमेन यजेतेति ननु सोमरूपस्यैव यागस्यात्र विधिरस्तु किं विशिष्टविधानेनेत्याशंक्य सोमस्य द्रव्यत्वेन
यागत्वासंभवात्सोमपदे मत्वर्थलक्षणास्वीकारेण विशिष्टस्यैव विधेयत्वान्नैवमित्याह सोमपद इत्यादिना ननु विशेषणविशेष्यलक्षणस्योभयपदार्थस्य विधाने वाक्यभेदः स्यादेव न
च स इष्ट इति वाच्यम् यत्र वाक्यभेदस्तत्राष्टदोषप्रसंगात् यथा हि व्रीहिभिर्यजेत यवैर्वेत्यत्र तत्र च प्रथमप्रयोगे व्रीह्यनुष्ठाने यवशास्त्रप्रामाण्यस्य स्वार्थानुष्ठापकत्वरूप

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

लौ॰भी॰ स्वपरित्यागः स्वार्थाननुष्ठापकत्वरूपस्याप्रामाण्यस्य च स्वीकारो भवति ततो द्वितीयप्रयोगे यवानुष्ठाने तु पूर्वपरित्यक्तस्य यवशास्त्रप्रामाण्यस्य स्वीकारः स्वीकृतस्य च
१३ तदप्रामाण्यस्य परित्यागश्चेति यवशास्त्रे चत्वारो दोषा भवंति तथा प्रथमप्रयोगे यवानुष्ठाने व्रीहिशास्त्रप्रामाण्यस्य स्वार्थानुष्ठापकत्वलक्षणस्य परित्यागः स्वार्थाननुष्ठा
पकत्वरूपस्य चाप्रामाण्यस्य स्वीकारः ततो द्वितीयप्रयोगे व्रीह्यनुष्ठाने तु व्रीहिशास्त्रप्रामाण्यस्य पूर्वपरित्यक्तस्य स्वीकारः स्वीकृतस्य च तदप्रामाण्यस्य परित्या
गश्चेति व्रीहिशास्त्रेपि चत्वारो दोषा भवंतीत्यष्टदोषदुष्टो विकल्पो यथा व्रीहियववाक्ये प्रसिद्धस्तथात्रापि स्यात् न च तद्वदत्रापि दोष एवेति वाच्यम् तत्र व्रीहियवयोः पुरोडा
शरूपैककार्यकारित्वेन विकल्पस्य दुर्वारत्वादन्यतराभावाच्च प्रकृते तु गुणविधिमात्रस्वीकारेणाप्युप पत्तौ नोभयविधिः साधुरित्याशंकां परिहरति न चेत्यादिना यद्वा

न चोभयविधाने वाक्यभेदः प्रत्येकमुभयस्याविधानात् किंतु विशिष्टस्यैकस्यैव विधानात् न च ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति विधि
नाप्राप्तयागोद्देशेन सोमरूपगुणविधानमेवास्तु सोमेन यागं भावयेदिति किं मत्वर्थलक्षणयेति वाच्यम् तस्याधिकारविधित्वेनोत्पत्तिवि-
धित्वासंभवात् ननूद्भिदा यजेत पशुकाम इत्यस्येव ज्योतिष्टोमेनेत्यस्याप्युत्पत्त्यधिकारविधित्वमस्त्विति चेन्न दृष्टांत उत्पत्तिवाक्यांतराभा
वेन अन्यथानुपपत्त्या तथात्वाश्रयणात् किंच ज्योतिष्टोमेनेत्यस्योभयविधित्वेनैव यागतस्य फलसंबंधोपि बोधनीय इति सुदृढो वाक्यभे
दस्तद्वरं सोमपदे मत्वर्थलक्षणया विशिष्टविधानम्॥ ननु यागेनेष्टं भावयेत् सोमेन च यागं भावयेदित्यावृत्त्योभयविधावावृत्तिलक्षणो वाक्यभेदः स्यात् परस्परानुगु
गपक्षे तेन यागेनेष्टं भावयेत् सोमेन यागं भावयेदित्युभयविधानं तदा तु विरुद्धत्रिकद्वयप्रसंग इत्याशंक्य परिहरति न चेत्यादिना एकवाक्यस्य प्रत्येकमुभयपदार्थव्यापारभे
देनोभयविधायकत्वे वाक्यभेदो भवति तथात्रास्वीकारादित्यर्थः ननु विधेयस्योभयत्वेन द्विधायकवाक्यस्यापि व्यापारभेदेनैव न द्विधायकत्वं संभवति नान्यथेति शंक १३
ते किंत्विति विशिष्टस्यैकरूपत्वेन विधेयस्योभयत्वासिद्धेर्न व्यापारभेदेनैतद्विधानं ततश्च न वाक्यभेदप्रसंग इति परिहरति विशिष्टस्येति विशिष्टविधौ विशेषणवि धे-
रार्थिकत्वेन श्रूयमाणविधिना गुणस्य पृथग्विधेयत्वादिति भावः ननु सोमेन यजेतेत्यस्य गुणविधित्वमेवास्तु सोमयागस्वरूपविधिस्तु ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो य

ततश्च ज्योतिष्टोमेनेत्यादिना प्राप्ते कर्मणि गुणविधायकत्वेनापि सोमवाक्यस्योपपत्तौ न मत्वर्थलक्षणापददोषरूपत्वेनान्याप्यास्वीकर्त्तव्ये
त्याशंकातेन न च ज्योतिष्टोमेनेत्यादिना न च वाच्यमित्यत्र हेतुमाह तस्याधिकारविधित्वेनेति तर्हि भवतु तस्याधिकारविधित्वमुत्पत्तिविधित्वमपि कुतो न स्यादित्या
शंक्याह उत्पत्तिविधित्वासंभवादिति कर्मस्वरूपमात्रबोधकस्यैव विधेरुत्पत्तिविधित्वं व्यवह्रियते उत्पत्तिविधिविहितस्य च कर्मणः फलविशेषेण सह सं
बंधमात्रमधिकारविधिः करोति यथाग्नेयोऽष्टाकपालो भवतीत्युत्पत्तिविधिविहितस्य कर्म्मणः स्वर्गरूपफलविशेषेण संबंधो दर्शपूर्णमासाभ्यां
स्वर्गकामो यजेतेत्यनेन विधिना क्रियते तद्वत्तस्याधिकारविधित्वमेवेनोत्पत्तिविधित्वं तद्वदस्याप्यधिकारविधेर्नोत्पत्तिविधित्वं संभवतीति भावः ननु
उद्भिदा यजेत पशुकाम इत्यस्य विधिवाक्यस्य यथोद्भिन्नामककर्मस्वरूपबोधकत्वरूपोत्पत्तिविधित्वेऽपि तस्य कर्मणः पशुकाम इत्यस्य विधिवाक्यस्य
(यथोद्भिन्नामककर्मस्वरूपबोधकत्वरूपोत्पत्तिविधित्वेऽपि तस्य कर्मणः) पशुरूपफलसंबंधबोधकत्वरूपाधिकारविधित्वमपि भवति तद्वदस्याप्युभय
विधित्वमविरुद्धमित्याशंकातेन न्वित्यादिना दृष्टांते तु कर्मस्वरूपबोधकोत्पत्तिवाक्यांतराभावेनैकस्य वाक्यस्योभयविधित्वमाश्रितं कर्मणः स्वरूपबोधनमं
८ तरेण तस्य फलसंबंधबोधनानुपपत्त्या तस्यैव वाक्यस्योभयविधित्वाश्रयणादिति परिहरति दृष्टांत इत्यादिना ननु ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यस्य वाक्यस्योभय
विधित्वस्वीकारे सोमेन यजेतेत्यस्य मत्वर्थलक्षणामंतरेणैव गुणमात्रविधायकत्वनिर्वाहे को दोषोऽन्यथा मत्वर्थलक्षणाप्रसंगादित्याशंक्य परिहरति किं चे
त्यादिना उभयविधित्व इति सोमयागस्योत्पत्तिविधित्वेऽधिकारविधित्वे चेत्यर्थः ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यनेनैव सोमयागस्वरूपं तस्य स्वर्गरूपफलसं
बंधश्च बोधनीय इत्यर्थः सुदृढो वाक्यभेद इति गौरवलक्षणो वाक्यभेदो दृढतरो भवेदित्यर्थः तथा चोक्तं श्रौतव्यापारनानात्वे शब्दानामतिगौरवं एकोक्त्या वसि—
तानां गुणानां सेप्यो विरुध्यत इति ननु सोमेन यजेतेत्यत्रापि गुणस्य कर्मस्वरूपस्य च विधाने वाक्यभेदस्य सुदृढत्वादिति चेन्न विशिष्टविधौ विशेषणविधेरार्थि
कत्वेन श्रूयमाणविधिना गुणस्य पृथग्विधेयत्वादिति निरस्तत्वात् न च तस्योत्पत्तिविधित्वे वाक्यभेदस्याभावेऽपि लक्षणादोषस्तु दुर्वार इति वाच्यम् तस्या वाक्य
भेदादल्पदोषत्वात् लक्षणायाः पददोषत्वाद्वाक्यभेदस्य तु वाक्यदोषत्वात् पदवाक्यदोषयोर्मध्ये पददोषस्यैव कल्पनीयत्वाद् गुणान्याप्यकल्पनेति न्यायात् त
स्माज्ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यस्योभयविधित्वे वाक्यभेदप्रसंगाद्वरं सोमपदे मत्वर्थलक्षणास्वीकृत्य गुणविशिष्टकर्मस्वरूपविधानमेवेत्याशयेनोपसंहर

लो॰मी॰ नितत्त्वमित्यादिना विधिं विभजते विधिश्चतुर्विध इति तत्रोत्पत्तिविधिं लक्षयति तत्रेत्यादिना तत्र चतुर्णां विधीनां मध्य इत्यर्थः कर्मस्वरूपमात्रेत्यत्र मात्रपदेनो
१४ त्पत्तिविधेः कर्मणः फलादिना सह संबंधबोधकत्वं वारयति उद्भिदा यजेत पशुकाम इति विधेस्तु श्रौतमधिकारविधित्वमेवोत्पत्तिविधित्वं तु कर्मस्वरूपबोधकं विधेय
तया भावनाऽर्थिकमेवेति न दोषः तत्रोदाहरणमाह यथाग्निहोत्रं जुहोतीति एतदुपलक्षणम् सोमेन यजेत तद्यथा समिधो यजति सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वा
जिनं यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां च पौर्णमास्यां चाच्युतो भवतीत्यादीनाम् तथा च तंत्रे द्वितीयाध्याये कर्मोत्पत्तिविधीनामेव भेदो निरूपितः अत्राप्युत्पत्ति
विधिलक्षणप्रदर्शनेनैव तेषां भेदोऽपि ध्वनितः एवं शब्दांतरादिभिर्हेतुभिरस्माभिस्तु पूर्वमेव तेषां भेदः संक्षेपेण निरूपित इत्युपरम्यते ननु चात्रोत्पत्तिविधौ कर्मणः
साध्यत्वेनान्वयो भवतु अग्निहोत्रं होमं कुर्यादिति व्रीहीन् प्रोक्षतीतिवदग्निहोत्रं जुहोतीत्यत्रापि द्वितीयायाः साध्यत्ववाचकत्वात् तथा च साध्यस्य साध्यत्वस्वभा

विधिश्चतुर्विधः उत्पत्तिविधिर्विनियोगविधिरधिकारविधिः प्रयोगविधिश्चेति तत्र कर्मस्वरूपमात्रबोधको विधिरुत्पत्तिविधिः
यथाऽग्निहोत्रं जुहोसीति अत्र विधौ कर्मणः करणत्वेनान्वयः अग्निहोत्रहोमेनेष्टं भावयेदिति ननु यागस्य द्वे रूपे द्रव्यं देवता च ॥१०

वादेव साध्यांतरसाधनत्वासंभवेन साध्यांतरान्वयायोगादधिकारविध्यवगतफलसंबंधानुपपत्तिः स्यादित्याशंक्याह अत्र च विधावित्यादिना अग्निहोत्रहोमे
नेष्टं भावयेदिति करणत्वेनान्वये तु किं तदिष्टमिति वीक्षायामग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम इत्यधिकारविध्यवगतफलसंबंधोपपत्तेः स्वसाधननिष्पादितस्यासि
द्धस्वभावस्यैव करणत्वेनान्वयाच्च न कोऽपि दोष इति भावः ननूत्पत्तिविधाविष्टबोधकपदस्याभावादग्निहोत्रहोमेनेष्टं भावयेदिति कथं वाक्यार्थः स्यादिति चे १४
न्न विधेरेवेष्टाक्षेपकत्वात् अन्यथा तस्य पुरुषार्थभूते कर्मणि पुरुषप्रवर्तकत्वानुपपत्तिः स्यात् ननु गुरुमते विधिः स्वसिद्ध्यर्थमेव नित्यादिषु कर्मसु पुरुषं प्रव
र्तयति तथा च काम्यकर्मोत्पत्तिविधीनामिष्टांतराक्षेपकत्वेऽपि न नित्यादिकर्मोत्पत्तिविधीनामिष्टांतराक्षेपकत्वं संभवति न च लिङादिशब्दव्यापारस्य विधेर्नित्य
त्वेन कथं तस्य स्वसिद्ध्याक्षेपकत्वमिति वाच्यम् गुरुमतापरिज्ञानात् तथा हि विधिशब्दस्तावल्लिङादिशब्दवचनस्तदर्थवचनश्च भवति तत्र भट्टमते तदर्थस्तु शब्द

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

व्यापारविशेषो भावनेन वा गुरुमते तु नियोगाख्यमपूर्वमेव लिङादिप्रत्ययार्थभूतो विधिः तस्य च साध्यस्वभावत्वेन स्वसिद्ध्याक्षेपकत्वमुपपद्यते तथा च लोके लिङः का
र्ये व्युत्पन्नत्वाद्वेदेऽपि अग्निहोत्रं जुहुयादित्यादावपि लिङा नियोग एव प्रतीयते नियोगश्चाधिकारिविषयादिसापेक्ष एवं तत्र कस्य नियोग इत्यधिकार्याकाङ्क्षायां जी
वनादिमत इति जीवनादिविशिष्टोऽधिकारित्वेन संबध्यते कुत्र नियोग इति विषयाकाङ्क्षायां तु होमादावित होमादिर्विषयत्वेन संबध्यते होमादिविषयश्च नियो
गः कृतिसाध्यतयैव प्रतीयते तस्य च साक्षात्कृतिसाध्यत्वासंभवेन स्वस्य कृतिसाध्यत्वनिर्वाहार्थं विषयतया संबद्धस्य होमादेः करणत्वमप्याक्षिपति
तदुक्तं शालिकायां कृतितत्साध्यमध्यगो यागादिर्विषयो मतः कार्येण संघटिताकारे करणत्वेन संमत इति तस्मात् काम्यकर्मोत्पत्तिविधेर्विश्वजिता यजेते
त्यादिविधेश्च स्वप्रवर्तकत्वान्यथानुपपत्त्या सामान्यतः प्रयोजनविशेषाक्षेपकत्वेऽपि नित्यकर्मोत्पत्तिविधेः स्वसिद्धेरेव प्रयोजनत्वान्न प्रयोजनां

तथा च रूपाश्रवणे अग्निहोत्रं जुहोतीति कथमुत्पत्तिविधिः अग्निहोत्रशब्दस्य तु तत्प्रख्यन्यायेन नामधेयत्वादिति चेन्न रूपाश्रवणेऽप्य
स्योत्पत्तिविधित्वात् अन्यथा रूपश्रवणाद्दध्ना जुहोतीत्ययमेवोत्पत्तिविधिः स्यात् तथा चाग्निहोत्रं जुहोतीति वाक्यमनर्थकं स्यात् अं
गप्रधानसंबंधबोधको विधिर्विनियोगविधिः यथा दध्ना जुहोतीति स हि तृतीयया प्रतिपन्नाङ्गभावस्य दध्नो होमसंबंधं विधत्ते दध्ना होमं भाव

तराक्षेपकत्वमिति चेन्न नियोगाख्यविधेः रूपाश्रवणमात्रेणोत्पत्तिविधित्वानंगी येदिति ॥ कारे दध्ना जुहोतीत्यस्यैवोत्पत्तिविधित्वं स्यादत्र कर्मस्वरूपस्य श्रवणादि
त्यर्थः दध्ना जुहोतीत्यस्याग्निहोत्रकर्मोत्पत्तिविधित्वे वाक्यान्तरस्यानर्थकत्वमनिष्टमापादयति तथा चेति न चाग्निरूपगुणविधित्वेनाप्यस्योपपत्तिरिति वाच्यम्
अग्निर्ज्योतिरित्यादिमन्त्रवर्णेनाग्निरूपगुणस्य प्राप्तत्वात् कर्मनामधेयत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् तस्मादनर्थकमिति प्रागुक्तम् किं च दध्ना जुहोतीत्यस्योत्पत्तिवि
धित्वे पयसा जुहोतीत्यस्यापि वैयर्थ्यं कर्मान्तरविधायकत्वं वा स्याद्धोमस्योत्पत्तिशिष्टदध्यवरुद्धत्वेन तत्र पयोरूपगुणविधित्वासंभवात् तथा चानेकादृष्टक
ल्पनापत्तिः अग्निहोत्रं जुहोतीत्यस्य होमोत्पत्तिविधित्वे तु दध्ना जुहोति पयसा जुहोतीत्यादिवाक्यस्य सर्वस्यापि तत्र खले कपोतन्यायेन युगपद्दध्यादिगुणवि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

लो॰भी॰ धापकत्वेनाप्युपपन्नत्वान्नानेकादृष्टकल्पनाप्रसंग इत्यग्निहोत्रं जुहोतीत्यस्यैवोत्पत्तिविधित्वं न्याय्यमित्यलमतिविस्तरेण ॥ तृतीयाध्यायस्यार्थभूतं शेषप्रो
१५ धिभावं निरूपयितुमिदानीं विनियोगविधिं लक्षयति अंगप्रधानेति अंगानां द्रव्यदेवतादिलक्षणानां प्रधानैर्वाक्यान्तरविहितैः सह संबंधस्य शेषत्वलक्षणस्य बोधको
विधिरित्यर्थः तत्रोदाहरणमाह यथा दध्नेति दध्ना जुहोतीति पयसा जुहोतीत्यादेरुपलक्षणार्थम् स हि विधिस्तृतीयया प्रतिपन्नांगभावस्य दध्यादेरग्निहोत्रं
जुहोतीति विहितहोमसंबंधं विधत्त इत्याह सहीत्यादिना ननु दध्ना होमं भावयेद्धोमेनेष्टं भावयेदिति साध्यत्वेन करणत्वेन च होमस्यान्वयः स्यात् तथा च विरुद्ध
त्रिकद्वयप्रसंगः तथा हि दध्ना जुहोतीत्यत्र सकृदुच्चरितस्य जुहोतीत्याख्यातस्य दधिरूपगुणे किंचिदिष्टं च तंत्रेण संबंधांगीकारे सत्युपादेयत्वं विधेयत्वं गुणत्वं चे
त्येकं त्रिकमुद्देश्यत्वमनुवाद्यत्वं प्राधान्यं चेत्यपरं त्रिकं होमे संपद्यते कथं शृणु फलमुद्दिश्य होम उपादीयते होममनूद्य होमो विधीयते फलं प्रधानं होम उप
सर्ज्जनम् एवं होममुद्दिश्य दध्युपादीयते होममनूद्य दधि विधीयते होमः प्रधानं दध्युपसर्जनम् ततश्च होमे फलापेक्षयोपादेयत्वं विधेयत्वं गुणत्वं द
धिरूपगुणापेक्षया चोद्देश्यत्वमनुवाद्यत्वं प्राधान्यं च संपद्यते न चात्र न तंत्रेण संबंधः किंतु पृथग्घोमाहुत्या संबंधो भवतीति वाच्यम् वाक्यभेदप्रसंगात्
दध्ना होमं भावयेद्धोमेन चेष्टं भावयेदिति वाक्यद्वयप्राप्तेः तस्मात् दधिशब्दो गुणपरः इति चेन्न भ्रान्तिमूलत्वात् तथा हि यत्र हि साध्यत्वेन करणत्वेन चैकस्य
युगपत्तंत्रेण संबंध आशंक्यते तत्रैव विरुद्धत्रिकद्वयस्य प्रसक्तिर्भवति यथा वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेतेत्यत्र तत्र च वाजशब्दस्य पेयसुराद्रव्यवाचित्वेन
गुणविध्याशंकायां मत्वर्थलक्षणाप्रसंगाक्षेपे तंत्रेण युगपत्स्वाराज्यफलवाजपेयगुणसंबंधो यागस्य पूर्वपक्षितः तत्र विरुद्धत्रिकद्वयप्रसंगापादनेन यथा
ताद्रूप्यनिमित्ते वाजपेयशब्दस्य नामधेयत्वं राद्धान्तितम् विरुद्धत्रिकद्वयप्रसंगश्च फलमुद्दिश्य याग उपादीयते फलमनूद्य यागो विधीयते फलं प्रधानं याग उ
पसर्ज्जनं एवं यागमुद्दिश्य वाजपेय उपादीयते यागमनूद्य वाजपेयो विधीयते यागः प्रधानं वाजपेय उपसर्ज्जनं फलस्योद्देश्यत्वं च मानसापेक्षो विषयत्वा १५
कारः यागस्योपादेयत्वं तु तुष्टीयमानत्वाकारः तौ चोभौ मनःशरीरोपाधिकौ धर्मौ भवतः अनुवाद्यत्वविधेयत्वे तु शब्दोपाधिकौ धर्मौ स्तः अनुवाद्यत्वं नाम मानां
तरज्ञातस्यानुकथ्यमानत्वं विधेयत्वं चाज्ञातस्यानुष्ठेयत्वेन प्रतिपाद्यमानत्वम् फलस्य प्राधान्यं नाम साध्यत्वेन यागस्योपसर्ज्जनत्वं च साधनत्वेन बोध्यम्।
तथा यागस्योद्देश्यत्वं नाम मानान्तरसिद्धस्य विधेयान्वयितया निर्देश्यत्वमन्यद्यथोक्तम् नन्वेवं होमे विरुद्धत्रिकद्वयप्रसंगः तस्य साध्यत्वेन साधनत्वेन चात्र विधौ

गुणपदत्रयेणान्वयानंगीकारात् किंतु साध्यत्वेनैव तथा च होमस्योद्देश्यत्वमनुवाद्यत्वं प्रधानत्वमेव न तूपादेयत्वादिकं तस्मान्न विरुद्धत्रिकद्वयापत्तिरि ॥
त्याशयेनाह गुणविधौ च धात्वर्थस्य साध्यत्वेनैवान्वय इति धात्वर्थस्य यागदानहोमादेः साध्यत्वेनैवेत्येवेन साधनत्वेनान्वयं वारयति साधनत्वेनान्वयस्तु धात्वर्थ-
स्योत्पत्तिविधावधिकारविधौ च भवति न तु गुणविधावित्यर्थः ननु गुणविधौ धात्वर्थस्य साध्यत्वेनैवान्वये दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादित्यत्र दध्ना होमं भावयेदिन्द्रि-
यकामस्येति वाक्यार्थः स्यात् तथा चेन्द्रियस्य साध्यत्वेनानन्वये तस्याफलत्वप्रसंगः न च नान्तर्गुणविधिः गुणपदस्यानर्थकत्वप्रसंगः होमस्योभयरूपेणान्वये
तु पूर्वोक्तदोषापत्तिश्चेत्याशंक्याह क्वचिदित्यादिना यद्यपि गुणविधौ धात्वर्थस्य साध्यत्वेनैवान्वयो नान्यथा यत्र तु तृतीययोपात्तस्य दध्यादिगुणकरणत्वं तत्र स्यप्रत्यया

गुणविधौ च धात्वर्थस्य साध्यत्वेनान्वयः क्वचिदाश्रयत्वेनापि यथा दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादित्यत्र दधिकरणत्वेनेन्द्रियं भाव-
येत् तच्च किंनिष्ठमित्याकांक्षायां सन्निधिप्राप्तहोम आश्रयत्वेनान्वेति ॥

र्थत्वेन दध्यादिगुणादपि प्रधानत्वात् फलभावनायां करणत्वेन विधीयते तत्र
तु धात्वर्थस्याश्रयत्वेनैवान्वय इत्याह क्वचिदित्यादिना क्वचिदिति यत्र दध्यादिगुणकरणत्वस्य फलभावनायां करणत्वेन विधानं तत्रेत्यर्थो न तु गुणविधावित्यर्थः
तच्चेति तृतीययोपात्तदधिकरणत्वं चेत्यर्थः होमाश्रयदधिकरणत्वेनेन्द्रियं भावयेदिति वाक्यार्थः तथा च करणस्य कर्तृव्यापारव्याप्यत्वनियमात् केवलदध्नः कर्तृ-
व्यापारानाविष्टस्य करणत्वानुपपत्तेर्होमस्य च वाक्यान्तरप्राप्तत्वात्तयोर्विध्यनुपपत्ते होमस्य गुणसंबंधविधाने फलपदस्यानर्थकत्वप्रसंगात्तस्याफलसंबंधवि-
धौ च गुणपदस्यानर्थक्यापातात् फलगुणोभयसंबंधविधौ च प्राप्ते कर्मण्यनेकपदार्थविधाने वाक्यभेदप्रसंगात् प्राप्ते कर्मण्यनेकपदार्थविधानस्य च वाक्यभेदा-
पादकस्य प्राप्ते कर्मणि नानेको विधातुं शक्यते गुणः अप्राप्ते तु विधीयन्ते बहवोऽप्येकयत्नत इति वचनविरोधेन स्वीकर्तुमशक्यत्वात् तृतीययोपात्तस्य दधिकरणत्वस्यहो-
मनिरूपितत्वेन फलभावनायां करणत्वमत्र विधीयत इति भावः प्राप्ते कर्मणीत्यत्र कर्मणो द्रव्याद्युपलक्षणत्वं गुणस्यापि प्रधानोपलक्षणत्वमेकोद्देशेनानेक-
विधाने च वाक्यभेदात् अत एव ग्रहैकत्वाधिकरणे ग्रहं संमार्ष्टीत्यत्र ग्रहोद्देशेनैकत्वसंमार्जनविधौ वाक्य ॥

लौ॰ भा॰ १६ भिदात् ग्रहैकत्वमविवक्षितमित्युक्तमतेनदध्नेन्द्रियकामस्यजुहुयादित्यत्रेन्द्रियसंबंधस्यप्रधानसंबंधलेपिनक्षतिः ननुकर्मणोद्रव्योपलक्षणत्वंभवतुग्रहस्यद्रव्यत्वात् त
गुणस्यप्रधानोपलक्षणत्वंकुत्रचरितार्थमितिचेन्नरेवत्यधिकरणेचरितार्थत्वात् तत्रहिएतस्यैवरेवतीषुवारवंतीयमग्निष्टोमसामकृत्वापशुवारवंतीयकामोह्ये
तेनयजेतेतितत्रचपशुकामस्यरेवतीर्नः समादथइत्यादिरेवतीषुवारवंतीयंसामगातव्यं तथाचात्ररेवतीनामृचांवारवंतीयनामकेनसाम्नायःसंबंधःसोयं
पशुफलायाग्निष्टुतिगुणोविधीयतेएतस्यैवेत्यत्रप्रकृतपरामर्शकेनतच्छब्देनान्यव्यावर्तकेनचैवकारेणाग्निष्टुतःसमर्प्यमाणत्वादितिचेन्नरेवत्यृगाधारकवा
रवंतीयसाम्नोग्निष्टुत्कर्मसाधनत्वंपशुफलसाधनत्वंचेत्युभयस्यविधानेवाक्यभेदप्रसंगात् ततश्चपशुफलकंरेवत्यृगाधारकवारवंतीयगुणविशिष्टंकर्मांतर
मत्रविधीयतेनप्रकृतेगुणः एतच्छब्दस्यबुद्धिस्थपरामर्शकत्वेनाप्युपपत्तेः एवकारस्यचायोगव्यवच्छेदकत्वमन्ययोगव्यवच्छेदकत्वंवोपपद्यतइत्युक्तं तस्मात्प्राग्नेहोमेगुणफ

एतस्यविधेःसहकारिभूतानिषट्प्रमाणानि श्रुतिलिंगवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यारूपाणि एतत्सहकृतेनानेनविधिनांगत्वंपरो
द्देशप्रवृत्तकृतिसाध्यत्वरूपंपारार्थ्यापरपर्य्यायंज्ञाप्यते तत्रनिरपेक्षोरवःश्रुतिःसाचत्रिविधाविधात्रीअभिधात्रीविनियोक्त्रीच ॥
तत्राद्यालिङाद्यात्मिका द्वितीयाव्रीह्यादिश्रुतिः यस्यचशब्दस्यश्रवणादेवसंबंधःप्रतीयतेसाविनियोक्त्री॥

त्वसंबंधोभयविधौवाक्यभेदोदुष्प
रिहरइत्यलम् एतस्यविधेरितिलक्षितस्यविनियोगविधेरित्यर्थः एतत्सहकृतेनेति एतत्प्रमाणषट्कसहकृतेनेत्यर्थः विनियोगविधिसहकारित्वंचतेषांविनियोगवि
धिकृतविनियोगप्रमाणत्वाद्भवतीतिबोध्यम् अनेनविधिनांगत्वंज्ञाप्यतइत्यन्वयः अंगत्वंलक्षयतिपरोद्देशेनेत्यादिना यद्यपिनुशेषत्वापरनामकस्यांगत्वस्यवि
नियोगविधिबोध्यत्वंसंभवतितस्यानिरूपणात्तदनिरूपणंचलक्षणप्रमाणाभावात् नतावदविनाभूतत्वंतत्त्वं आग्नेयादीनांपरस्परमविनाभूतत्वेनपरस्परंशेष
त्वापत्तेः नापिप्रयोज्यत्वंशेषत्वंपुरोडाशकपालेनतुषानुपवपतीत्यत्रतुषोपवापनंप्रतिशेषत्वेनश्रुतस्यापिपुरोडाशकपालस्योपवापाप्रयोज्यत्वात् नचवि
धेयत्वंविहितत्वंशेषत्वमितिवाच्यम् इषेत्वेतिछिनत्तीत्यत्रपलाशशाखाछेदनस्यसत्यपिशेषत्वेविध्यादिविहितत्वेनाव्याप्तिप्रसंगात् नापितत्प्रत्यक्षप्रमाणलोके

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तत्त्वेपि वेदे तस्य शब्दैकगम्यत्वोपगमात् नापि शब्दः केनापि शब्देन शेषशेषिभावस्याप्रतीयमानत्वात् लोके क्रियाकारकान्वयस्यैव व्युत्पत्तिप्रयोजकत्वदर्शनेन
तत्र कस्यापि शब्दस्य व्युत्पत्त्यग्रहात् तत्र च न हेतुरप्युपलभ्यत इति चेदत्रोच्यते ननावदस्य लक्षणासंभवः पारार्थ्यस्यैव निर्दुष्टशेषत्वलक्षणत्वात् नापि तत्र प्र
माणाभावः शब्दगम्यत्वात् न च तत्र व्युत्पत्त्यभावात्कथं शब्दगम्यत्वमिति वाच्यम् शेषशेषिभावस्यान्वयेंतर्भावात्तत्र व्युत्पत्त्युपपत्तेः नहि गुणप्रधानभावमंतरे
णान्वयः संभवति द्वयोः प्रधानयोर्गुणयोर्वा परस्पराकांक्षारहितत्वेनान्वययोग्यत्वाभावात् ततो यथा क्रियाकारकतदन्वयाः शब्दगम्याः तथा तदन्वयांतर्गत
शेषशेषिभावोपि शब्दगम्य एव नापि तत्र हेत्वभावः विवादास्पदः प्रयाजानुयाजप्रोक्षणादिः शेषो भवितुमर्हति पारार्थ्यात् भृत्यादिवदिति हेतुसत्त्वात् न च पा
रार्थ्यस्यैव लक्षणत्वे हेतुत्वे च सांकर्यप्रसंग इति वाच्यम् सेनानीमहारथीवदाकारभेदेन तद्भेदोपपत्तेः दृष्टांते गृहीतव्याप्तिं हि सहायीकृत्य बोधकत्वाकारो हेतुरितर
व्यावृत्त्यावबोधकत्वाकारस्त्वलक्षणमिति तद्भेद इत्यभिप्रेत्याङ्गत्वं लक्षयति परोद्देशेनेति परः स्वर्गादिरूपमुत्कृष्टं साध्यं फलं तदुद्देशेन संकलनया मनसि सिद्धवत्क
रणेन तत्साधनयागादिषु प्रवृत्तस्य पुरुषस्य कृतिसाध्यत्वरूपं कृतिव्याप्यत्वरूपमित्यर्थः तथा च स्वर्गफलोद्देशेन दर्शादिषु प्रवृत्तपुरुषकृतिव्याप्यत्वं प्रया
जानुयाजावघातप्रोक्षणादीनां सुप्रसिद्धमिति तेषां शेषत्वम् यद्वा परशब्दो दर्शादिपरः तथा च तदुद्देशेन प्रवृत्तपुरुषकृतिव्याप्यत्वं प्रयाजादीनां भवतीति तेषां
तत्त्वं दर्शादेस्तु प्रयाजाद्युद्देशेन प्रवृत्तपुरुषकृतिव्याप्यत्वाभावान्न तत्रातिव्याप्तिः केवलप्रयाजाद्युद्देशेन कस्यचिदपि पुरुषस्य प्रवृत्त्यभावादिति ध्येयम् न
नु कर्मण्यपि जैमिनिः फलार्थत्वात्तत्फले च पुरुषार्थत्वात् पुरुषश्च कर्मार्थत्वादित्यत्र जैमिनिसूत्रत्रयेकर्म फलपुरुषाणामपि शेषत्वमुक्तं तत्र च कर्म
णां फलोद्देशेन प्रवृत्तकृतिसाध्यत्वेपि फलपुरुषयोस्तु पुरुषकर्मोद्देशेन प्रवृत्तपुरुषकृत्यसाध्यत्वात्कथं शेषत्वमिति चेदत्र वक्तव्यं स्वर्गस्य साक्षात्कृति।
साध्यत्वाभावेपि यदा पुरुषः स्वस्वर्गोद्देशेन दर्शादिषु प्रयतते तदैव कालांतरे पूर्वद्वारेण स्वर्गो जायते नान्यथेति भवति पुरुषकृतिव्याप्यत्वं तस्य तथा स्व
र्गफलोद्देशेन दर्शाद्युद्देशेन वा प्रवृत्तः पुरुषो यदैव तदनुष्ठानानुकूलं स्वं प्रयत्नेन संपादयति तदैव कर्म निष्पद्यते नान्यथेति तस्यापि भवति पुरुषकृतिव्या
प्यत्वमिति सर्वमनवद्यम् तत्र श्रुतिं लक्षयति निरपेक्षो रव इति तत्र षण्णां श्रुत्यादिप्रमाणानां मध्ये इत्यर्थः स्वकारणीये शेषत्वबोधे प्रमाणांतरनिरपेक्षः शब्दः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

सौ॰ मी॰ श्रुतिरित्यर्थः एवं इत्युक्ते वाक्यादावतिप्रसंगस्तद्वारणाय निरपेक्ष इत्युक्तम् तां च श्रुतिं विभजते साच त्रिविधेति विधात्री विधानकर्त्री अभिधात्री अभिधानकर्त्री
१७ विनियोक्त्री विनियोगकर्त्रीति तास्ता उदाहरति तामाद्यां लिङादायाम्निकेति तत्र तिसृणां श्रुतीनां मध्य इत्यर्थः आदिना लेडादिग्रहः अभिधात्रीमुदाहरति द्विती
यावीह्यादीति तृतीयां विनियोक्त्रीं लक्षयति यस्य चेत्यादिना संबंध इति विनियोज्यविनियोजकभावः संबंध इत्यर्थः शेषशेषिणोः संबंध इति वा शेषः विनियोक्त्री
मपि श्रुतिं विभजते सापि त्रिविधेति तत्र विभक्तिरूपां विनियोक्त्रीमुदाहरति तत्रेति यद्यपि नतु विनियोक्त्र्याः श्रुतेर्लक्षणविभागावनुपपन्नौ तस्या अंगत्वाबोधकत्वा
दित्याशंक्य तत्र विभक्तिश्रुतेरंगत्वबोधकत्वं दर्शयति तत्रेति तिसृणां विनियोक्त्रीणां मध्य इत्यर्थः विभक्तिश्रुत्यांगत्वं बोध्यत एव तथोपलब्धेरिति शेषः कुत्रो।

सापि त्रिविधा विभक्तिरूपा एकाभिधानरूपा एकपदरूपा चेति तत्र विभक्तिश्रुत्याऽङ्गत्वम् यथा व्रीहिभिर्यजेतेति तृ
तीयाश्रुत्या व्रीहीणां यागांगत्वम् तदपि पुरोडाशप्रकृतितया यथा पशोर्हृदयादिरूपहविःप्रकृतितया यागांगत्वम् अरुणया एकहा
यन्या गवा सोमं क्रीणातीत्यस्मिन् वाक्ये अरुणस्यापि तृतीयाश्रुत्या क्रयांगत्वम् तदपि गोरूपद्रव्यपरिच्छेदद्वारा न तु साक्षात् अमूर्त
त्वात् व्रीहीन् प्रोक्षतीति प्रोक्षणस्य व्रीह्यंगत्वं द्वितीयाश्रुत्या तच्च प्रोक्षणं न व्रीहिस्वरूपार्थम् तस्य तेन विनाप्युपपत्तेः किंत्वपूर्वसाधनत्वप्रयु
क्तम् व्रीहीनप्रोक्ष्य यागानुष्ठानेऽपूर्वानुपपत्तेः एवं सर्वेष्वंगेष्वपूर्वप्रयुक्तमंगत्वं बोध्यम्॥ पलंभ इति वीक्षायां तत्रोदाहरणमाह यथा व्रीहिभिरि
तिनेदपीति व्रीहीणां यागांगत्वमपीत्यर्थः व्रीहीणां पुरोडाशप्रकृतितया यागांगत्वे दृष्टांतमाह यथा पशोरिति अथ हृदयस्याग्रेवद्यत्यथ वक्षस इत्यादिशास्त्रात् पशोर्हृद १७
यादिरूपहविःप्रदानतयैव यागांगत्वं न साक्षात् तद्वदत्रापीत्यर्थः किंतु साक्षात् पशोरेव यागांगत्वे यथापि जीवंत यागे तत्र हि पशोरग्नेः पशुर्जीवत एवोत्सर्गः किंच
तेपर्यग्निकृतं पशुं जीवंतमुत्सृजंतीति वाक्यात् तथा च यत्र पशोर्विशसनं हृदयाद्यवदानं च भवति तत्र हृदयादिप्रकृतिरेव पशुरिति सिद्धम् तृतीयाविभक्तिरूपाया
विनियोक्त्र्या उदाहरणांतरमाह अरुणस्यापीत्यादिना अरुणया पिंगाक्ष्या एकहायन्या सोमं क्रीणातीति ज्योतिष्टोमप्रकरणे श्रुतस्यारुणिमगुणस्येत्यर्थः

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

क्वचित्पुस्तके मूलग्रंथस्वेदं वाक्यमुदाहृतम् अत्रारुणाशब्दो रुणिमानं गुणमाचष्टे तस्य गुणविषयतया प्रयुक्तस्यापि नागृहीतविशेषणा विशिष्टबुद्धिरिति न्या
येन गुणबोधकत्वादन्वयव्यतिरेकसिद्धगुणमात्रव्युत्पत्तिकत्वाच्च पिंगाक्षीशब्दस्तु पिंगलवर्णविशिष्टाक्षिमद्द्रव्यवाचको भवति एकहायनीशब्दश्चैकसंवत्स
रविशिष्टगोद्रव्यवाचकः तौ च शब्दौ यद्यप्येकगोवाचकौ भवतस्तथापि विशेषणीभूतधर्मभेदाच्छब्दद्वयमुपपद्यते तच्च युगपत्प्रवृत्तं सद्द्वयविशिष्टं
गोद्रव्यं क्रयसाधनत्वेन विधत्ते अरुणाशब्दस्त्वरुणिमगुणस्य कारकाणां क्रियान्वयनियमेन सोमक्रयणान्वयेपि साक्षात्तत्साधनत्वेनामूर्त्तमरुणिमा
नं गुणं न विदधात्यमूर्त्तस्य साक्षात्तत्साधनत्वासंभवात् किंतु सोमक्रयसाधनीभूतगोद्रव्यपरिच्छेदकत्वेन तत्साधनं तथा च परस्परमनन्वितानामेवा
रुणपिंगाक्षीत्यादीनां कारकाणां क्रियान्वयनियमात्कारणविभक्तिभिः सोमक्रयणांगत्वेनान्वये सत्यारुण्यादेर्गुणत्वेनामूर्त्तस्य स्वतः सोमक्रयणसा
धनत्वायोगात्तत्साधनगोद्रव्यपरिच्छेदकत्वेन पश्चात्परस्परपार्ष्णिकान्वयो भवति एकहायनी गौः सा पिंगाक्ष्यरुणा चेत्याशयवानाह तदपीति क्रयांगत्वमपी
त्यर्थः द्वितीयारूपां विनियोक्त्रीं श्रुतिमुदाहरति व्रीहीन्प्रोक्षतीति व्रीहीनिति द्वितीया प्रोक्षणस्य व्रीह्यंगत्वं चेत्यर्थः तच्चैतस्यापूर्वसाधनत्वप्रयुक्तमित्यनेनान्वयः
प्रोक्षणं व्रीहिस्वरूपार्थमेव स्यादिति कुतस्तस्यापूर्वप्रयुक्तं व्रीह्यंगत्वमित्यत आह प्रोक्षणेनेति प्रोक्षणस्य व्रीहिस्वरूपार्थत्वाभावे हेतुमाह तस्येत्यादिना
तस्य व्रीहिस्वरूपस्य तेन विना प्रोक्षणेन विनेत्यर्थः ननु यागानुष्ठानेनैवापूर्वसिद्धौ किं प्रोक्षणेन व्रीहिस्वरूपानुपयोगिनेत्यत आह व्रीहीनप्रोक्ष्येति अनुप
नीतानुष्ठितवेदाध्ययनस्यापूर्वाजनकत्ववद्व्रीहीणां प्रोक्षणं न कृत्वा तैरनुष्ठितस्य यागस्यापूर्वजनकत्वानुपपत्तेरित्यर्थः प्रोक्षणे सिद्धमपूर्वसंयुक्तं व्री
ह्यंगत्वमन्यत्रातिदिशति एवमित्यादिना एवं दर्शपूर्णमासप्रकरणे सह कृतया द्वितीयाश्रुत्या प्रोक्षणस्य तंडुलनिष्पत्तिप्रणालिकया व्रीहीणामपूर्व
साधनत्वप्रयुक्तांगत्ववत्सर्वेषामंगानामवघातादीनां तत्तत्प्रमाणवशादपूर्वसाधनत्वप्रयुक्तमेवांगत्वमित्यर्थः द्वितीयारूपाया विनियोक्त्र्याः श्रुतेरु
दाहरणांतरमाह एवमित्यादिना एवं द्वितीयाश्रुत्या प्रोक्षणस्य व्रीह्यंगत्ववदित्यर्थः ऋतस्येति सत्यफलस्येत्यर्थः तथा च सत्यफलसंबंधिनो रशनामि
मामगृहीतवंत इति मंत्रार्थः अश्वाभिधान्यंगत्वमिति अश्वाभिधान्या अश्वरशनाया अंगत्वमित्यर्थः केचित्तु वाक्यीयमिमं विनियोगमाहुः अन्ये तु वाक्या॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

लो॰ भा॰ लिङ्गस्यबलीयस्त्वेनयावद्वाक्यादश्वाभिधान्यंगत्वंभवतितावद्रशनामात्रांगत्वमेवस्यादितितत्रदूषणमाहुः वाक्यविनियोगवादिनस्तुमंत्रस्यनरशना
१८ मात्रप्रकाशकत्वंकिंतुऋतस्यसत्यफलसाधनभूतस्याश्वस्यमांरशनांगृहीतवतइत्यश्वरशनाप्रकाशकत्वमेवेतिलिंगस्तइष्टतादश्वाभिधानीमाद
तइतिवाक्यान्मंत्रस्याश्वरशनादानेविनियोगइतिस्वाशयमाहुः रशनाविशेषस्यनलिंगमितितुमूलग्रंथतात्पर्यम् सप्तमीविभक्तिरूपांविनियोक्त्रींश्रुति
मुदाहरतियदाहवनीयइति एवमन्यापीतिदध्नाजुहोतिपयसाजुहोतीत्यादौहोमानुवादेनदध्यादेस्तदंगत्वेनतृतीयाविभक्तिश्रुत्याविनियोगइत्यर्थः एका
भिधानरूपामेकपदरूपांचविनियोक्त्रींश्रुतिमुदाहरतिपशुनायजेतेतीतिपशुनेत्यत्रैकपदश्रुत्यास्यैकत्वपुंस्त्वयोः पशुद्व्यांगत्वमेकाभिधानश्रुत्याच
कारकांगत्वंचभवतियजेतेत्यत्राप्याख्याताभिहितसंख्यायाएकाभिधानश्रुत्याभावनांगत्वमेकपदश्रुत्याचयागांगत्वंचभवतीतिभावः यजेतेत्याख्याता

एवमिमामगृभ्णन्रशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्तइत्यत्रद्वितीययाश्रुत्यामंत्रस्याश्वाभिधान्यंगत्वम् यदाहवनीयेजु
होतीत्याहवनीयस्यहोमांगत्वंसप्तमीश्रुत्या एवमन्योपिविभक्तिश्रुत्याविनियोगोज्ञेयः पशुनायजेतेत्यत्रैकत्वपुंस्त्वयोःसमा
नाभिधानश्रुत्याकारकांगत्वम् यजेतेत्याख्याताभिहितसंख्यायाआर्थीभावनांगत्वंसमानाभिधानश्रुतेरेकपदश्रुत्याचयागांग।
त्वम् नत्वामूर्त्तायास्तस्याःकथंभावनांगत्वंवाच्यम् कर्त्तृपरिच्छेदद्वारातदुपपत्तेः॥ भिहितसंख्यायाः समानाभिधानश्रुतेरेवभावनांगत्वमितिसं
बंधः समानाभिधानश्रुतेरेवेतिएकशब्दरूपप्रत्ययश्रुतेरेवेत्यर्थः अभिधीयतेनेनेतिव्युत्पत्त्याभिधानशब्देनशब्दउच्यतेपदश्रुत्याचेतियजेतेत्येकपदश्रुत्याचे
त्यर्थः अत्रेदंबोध्यम् यथादशापवित्रेणग्रहंसंमार्ष्टीत्यत्रैकत्वमुद्देश्यगतत्वेनाविवक्षितंतथाप्रकृतेनोद्देश्यगतमेकत्वंकिंतुविधेयगतत्वेनविवक्षितमेवन १८
चग्रहंसंमार्ष्टीत्यत्रनोद्देश्यगतमेकत्वंकिंतुस्वयंविधेयमितिवाच्यम् ग्रहंसंमृज्याद्ग्रहंसंमृज्यात्तंचैकमितिवाक्यभेदप्रसंगात्तथाचग्रहमितिद्वितीयया।
ग्रहस्येप्सिततमत्वेनोद्देश्यत्वात्प्रयोजनवत्त्वाच्चप्राधान्यंगम्यतेसंमार्गस्तुग्रहंप्रतिगुणभूतएवततस्तंप्रतिप्रधानंगुणश्चावर्त्तनीयइतिन्यायाद्यावंतोग्रहाः॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

त्वावत्तां सर्वेषां संमार्ग इति निश्चये सति कान्तिग्रहाः संमार्जनीया इति बुभुत्सायां अभावादुद्देश्यगतमेकत्वं श्रूयमाणमपि न विवक्ष्यते यस्य च विशेषणस्य विवक्षाम
न्तरेणोद्देश्यप्रत्ययो न पर्यवस्यति तादृशं विशेषणमुद्देश्यगतमपि विवक्ष्यत एव यथा तत्रैव ग्रहत्वं तद्विवक्षामन्तरेण चोद्देश्यस्वरूपं ज्ञातुमशक्यमेव उद्देश्यताव
च्छेदकनिरूपणमन्तरेण चमसेष्वपि संमार्गप्रसंगात् तेन च तत्र तद्वारणं फलम् पशुना यजेतेत्यत्र तु यागं प्रति पशोर्विधेयत्वेन गुणभूतत्वात् प्रतिप्रधानं गुणा
वर्त्तनीय इति न्यायप्रवेशो नास्ति यागस्य च प्रधानत्वादिति किं यत्ता पशुना यागः कर्त्तव्य इति बुभुत्सायां सत्त्वादेकवचनेन प्रतीयमानं विधेयगतमेक
त्वं विवक्षितमेव किं च लिंगसंख्याविशेषितस्यैकपदोपात्तस्य पशुद्रव्यरूपकारकस्य विधेयपशुद्वारा तत्तल्लिंगसंख्यादेरपि क्रियांगत्वादेकत्वादिकं वि
वक्षितम् किं च तृतीयया विभक्त्याऽभिहितयोर्लिंगसंख्ययोर्विभक्त्यभिहिततया करणकारकशक्त्यात्मसात्कृतयोः प्रातिपदिकार्थपशुद्रव्येण सह संबंध
मनारूढत्वपशुवदेव साक्षाद्यागक्रियांगत्वेन विधेयोपश्वादरुणैकहायनीन्यायेन वा परस्परमन्वयोपि भवति यो यागांगत्वेन विहितः पशुः स एकः पुमां
श्चेति तस्मात् सर्वथा पश्वेकत्वादिकं विवक्षितमेवेति ननु संख्यायां न यागांगत्वं भावनांगत्वं च भवति गुणत्वेनामूर्त्तत्वात् नह्यमूर्त्तस्य रूपादेः क्वचिदंगत्वं
दृश्यते व्रीह्यादिद्रव्यस्यैव मूर्त्तभूतस्य त्वंगत्वमित्याशंक्य परिहरति न चेत्यादिना भावनाया यागस्याप्युपलक्षणत्वम् न चेति प्रतिषेधे हेतुमाह कर्त्रिति
कर्तुरर्थभावनारूपव्यापारवतो यागकर्त्तुः परिच्छेदद्वारा संख्याया भावनांगत्वोपपत्तेरित्यर्थः नन्वेवं समानाभिधानश्रुत्या साक्षादेव कर्त्तरि संख्याऽऽख्या
तार्थभूतान्वेतु न तस्यैवाख्यातार्थत्वात् भावनानुकूलव्यापारस्तु धातुनापि लभ्यते तथा चोक्तं फलव्यापारयोर्धातुराश्रये तु तिङः स्मृता इति फले विक्लित्या
दिव्यापारस्तु भावनाभिधा तत्र धातुः स्मृतः आश्रये तु फलाश्रये कर्मणि व्यापाराश्रये कर्त्तरि च तिङः स्मृता इति वैयाकरणवृद्धवचनपदार्थः न च कर्तुराख्या
तवाच्यत्वमप्रामाणिकमिति वाच्यम् लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्य इति मुनिप्रणीतसूत्रस्यैव चकारात् कर्त्तरि कृदिति सूत्रोक्तकर्त्तरीत्यनुकर्षणेन लका
राणां सकर्मकेभ्यो धातुभ्यः कर्मणि कर्त्तरि चाकर्मकेभ्यश्च भावे कर्त्तरि च विधायकस्य प्रमाणत्वात् तस्मात्कर्त्तर्येव समानाभिधानश्रुत्याऽऽख्यातार्थसंख्या
संबध्यते न भावनायामित्याशंक्याह कर्त्ता चाक्षेपलभ्य इति आक्षेपोनुमानमर्थापत्तिर्वा तादृशाक्षेपेण लभ्योनुमेयः कल्प्यो वेत्यर्थः तथा च भावना साश्र

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यागुणत्वाद्व्यापारविशेषत्वाच्च संप्रतिपन्नगुणवत्ताहृशव्यापारविशेषवच्च तथालोके व्यापारविशेषस्य निराश्रयस्यादर्शनाद्भावनारूपो व्यापारविशेषोप्य न्यथानुपपद्यमानः स्वाश्रयमाक्षिपतीत्यर्थापत्तिः नचाचेतनस्यैवकस्यचिदाश्रयस्य लाभ इतिवाच्यम् कृतिशब्दाभिधेयस्य भावनारूपव्यापारविशेषस्य चेतनाश्रयत्वानुपपत्तेः किंच भावनाक्षिप्ते च कर्तर्याख्यातस्य लक्षणास्वीकारात्तु शाब्द्याः संख्याया अन्वयानुपपत्तिः तस्यापि लक्षणया प्राप्त त्वात् शब्दगम्यत्वस्य हि शाब्दत्वात् नच कर्तुरेवाख्यातवाच्यत्वेन भावनाया आक्षेपलभ्यत्वं स्यादिति वाच्यम् कृतिमत एव कर्तृत्वेन कृतेरेव भावनापर नामधेयाया आकृत्यधिकरणन्यायेनाख्यातवाच्यत्वसंभवे तत्कृतः कर्तुराख्यातवाच्यत्वकल्पनायां गौरवात् किंच यस्य हि प्रकारांतरेण लाभः स एव शब्द स्यार्थो भवति न तु तदन्यः शब्दवाच्यार्थः अनन्यलभ्यः शब्दार्थ इति मायात् अत एव नतीरं गंगापदार्थः तस्य लक्षणयैव प्रतिपन्नत्वात् एवं चोक्तन्यायेन भा वनाया आख्यातवाच्यत्वे संप्रतिपन्ने तया च कर्तुराक्षेपेण लाभे पुनरपि तस्याख्यातवाच्यत्वकल्पनं नन्यायविदां शोभते न च लः कर्मणि च भावे चा

कर्ता चाक्षेपलभ्य आख्यातेन हि भावनोच्यते ॥

कर्मकेभ्य इति सुनिस्मरणबलादेव कर्तुराख्यातवाच्यत्वं न स्वयं कल्पितमिति युक्तम् वाच्यवाचकभावस्योक्तन्यायसहकृतान्वयव्यतिरेकगम्यत्वेन न सख्यु निस्मरणाप्रयोज्यत्वात् तत्र कर्तृकर्मपदयोः कर्तृत्वकर्मत्वपरत्वेन नस्य कृतिकर्मत्वयोर्लकारविधायकत्वसंभवाच्च किं च नास्य स्मरणस्य कर्तुराख्यातवाच्य त्वे प्रमाणत्वं संभवति द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने बहुषु बहुवचनमित्यनेन सूत्रेण तस्य स्मरणस्यैकवाचकत्वेन कर्तुरेकत्व एकवचनात्मको लकारो द्वित्वे द्वि वचनात्मको बहुत्वे बहुवचनात्मको लकारो भवेदित्यस्मिन्नेवार्थे प्रमाणत्वात् नच कर्तुराख्याताभिधेयत्वे देवदत्तेन पच्यत इति प्रयोगापत्तिरनभिहितयोः १९ कर्तृकरणयोस्तृतीयाया एव विहितत्वादिति वाच्यम् उक्तन्यायेन कर्तुर्भावनयैवाक्षेपात्तद्गतसंख्याया आख्यातेनैव प्रतीतेस्तृतीयायाः कर्तृप्रतिपत्त्यर्थ त्वे तद्गतसंख्याप्रतिपत्त्यर्थत्वयोरसंभवात् तथा चोक्तं वृद्धैः संख्यायां कारके वाथो विभक्त्या हि प्रवर्तते उभयं चात्र तत्सिद्धं भावनातिङ्भक्तितः इति नच कृता मपि एवुल्तृजादीनां कर्तृवाचकत्वं न स्यात् न्नमानस्य वक्तव्यत्वादिति वाच्यम् कर्तरि कृदिति सुनिप्रणीतसूत्रस्यैव तेषां तत्र शक्तिग्राहकत्वात् ॥१० ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ननु तर्हि कर्तरि कृदिति सूत्रादेव लः कर्मणीत्यत्र कर्तृपदमनुवर्त्तते तथा च नन्वत्र तस्य धर्मिपरत्वेनापि तत्परतान्याय्या अत्र धर्मपरता यां तु तत्रापि धर्मपरत्वे व
स्यादिति चेन्न शब्दाधिकाराश्रयणादनुवर्त्तितस्य कर्तृपदस्य धर्मपरतायां बाधकाभावात् न च शब्दाधिकाराश्रयस्य गमकं मंत्रेणासंभवात्कृतात्मिका स्या
त्तस्यापि कर्तृवाचित्वमेवास्त्विति वाच्यम् कृतिमत इत्यादिना तत्र गमकस्य दर्शितत्वात् तथा च कृति शब्दाभिधेयस्य कर्तृधर्मस्याख्यातवाच्यत्वसिद्धे
नुवर्त्तितस्य कर्तृपदस्य धर्मपरत्वमेव न्याय्यं समुच्चयार्थकेन लः कर्मणि चेति सूत्रस्य चकारेणैव चाकर्तृधर्मस्यैव लाभो भवति न कर्तृपदानुवृत्तिः कर्त्ता
व्याकल्पनालाघवात् पूर्वोक्तन्यायेन कर्तृधर्मस्य भावनारूपस्याख्यातवाच्यत्वसिद्धेः श्रुत्यलमति विस्तरेण तस्माद्भावनैवाख्यातवाच्या न कर्त्ता तन्नाच्य
इत्यभिप्रेत्याह आख्यातेन हि भावनोच्यत इत्यादिना साकर्तृव्यापाररूपा भावना कर्त्तारं विनानुपपद्यमाना पूर्वोक्तप्रकारेण कर्त्तारमाक्षिपतीत्यर्थः ए

सा च कर्त्तारं विनानुपपन्नेति से यं श्रुतिर्लिंगादिभ्यः प्रबला लिंगादिषु न प्रत्यक्षो नियोजकः शब्दोऽस्ति किं तु कल्प्यो यावच्चैतैर्विनि
योजकः कल्प्यते तावत्प्रत्यक्षया श्रुत्या विनियोगस्य कृतत्वेन तेषां कल्पकत्वशक्तेर्व्याहतत्वात्

वं श्रुतेः प्रमाणांतरनिरपेक्षविनियो
जकत्वं निरूप्य तस्या लिंगादिभ्यः पंचभ्यः प्रमाणेभ्यः प्राबल्यमाह से यं श्रुतिर्लिंगादिभ्यः प्रबलेति कुत इत्याकांक्षायां तत्र हेतुमाह लिंगादिषु न प्रत्यक्ष इत्या
दिना यावच्च लिंगादिभिर्विनियोजकः शब्दोर्थप्रकाशनादिना कल्प्यते तावत्प्रत्यक्षोपलब्धया श्रुत्या शेषिणा शेषसंबंधबोधस्य कृतत्वेन लिंगादीनां विनि
योजकश्रुतिकल्पनद्वारेण विनियोगशक्तेः प्रतिबद्धत्वादित्यर्थः तत्र लिंगाच्छ्रुतेः प्राबल्यसिद्ध्यैव तस्मादपि दुर्बलेभ्यो वाक्यादिभ्यस्तस्याः प्राबल्यसिद्धये
तावल्लिंगात्प्राबल्यमुदाहरणं प्रदर्शयन्साधयति अत एवेत्यादिना अत एव लिंगादिभ्यः श्रुतेः प्रबलत्वादेव ऐन्द्र्या इति मंत्रेणेदं समस्त्रसीतीदं प्रकाशनसमर्थाया
अप्यृचो न लिंगादिंद्रोपस्थानांगत्वमित्यर्थः ननु यदीदं प्रकाशनसामर्थ्यरूपाल्लिंगादिंद्राख्यऋच इंद्रोपस्थानांगत्वं न भवति तर्हि तत्रान्यप्रकाशनसामर्थ्या
दर्शनेन तस्याः कस्यचिदप्युपस्थानांगत्वासंभवाद्वैयर्थ्यमेव स्यादित्याशंकते किं त्विति यद्यपींद्रशब्दस्य गार्हपत्ये गौणवृत्तिर्नास्ति तथापि तस्य मुख्यवृत्त्यायोगे

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

लौ·मी
२०

नयागसाधनत्वंनवास्तुरस्येंद्रसदृशत्वाद्गुणवृत्तिरस्ति तथा चैंद्र्यास्तत्प्रकाशनसामर्थ्यस्यापिसत्वेनद्वितीयास्तुत्यातदुपस्थापनार्थत्वंनिर्विघ्नमुपपद्यतइतिसम्
धत्तेऐंद्र्यागार्हपत्यमित्यादिना अत्रायमाशयः ऐंद्र्यागार्हपत्यमुपतिष्ठत इतिश्रूयतेतत्रचकदाचिनस्तरीरसिनेंद्रसश्चसिदाशुषेइत्यसावृग्गैंद्रीतत्रेंद्रस्यप्रकाश
नात भोइंद्रकदाचिदपिघातकोनभवसिकिंत्वाहुतिंदत्तवतेयजमानायप्रीयसइतितस्यार्थः तत्रेंद्रप्रकाशनसामर्थ्यरूपाल्लिंगान्मंत्रस्यैंद्रविषयक्रियासाधन।
त्वगम्यते यद्यसौमंत्रः इंद्रप्रधानक्रियायाः साधकोनभवेत्तदानीमनेनमंत्रेणेंद्रप्रकाशनंव्यर्थंस्यात तस्मादेतन्मंत्रकारणकक्रियांप्रतिइंद्रः प्रधानमित्येतादृशाद्बु
द्ध्युत्पादनंलिंगविनियोगः कासौक्रियेतिविशेषजिज्ञासायामैंद्र्योपतिष्ठ तइत्यनेनाविरुद्धपदद्वयरूपेणवाक्येनोपस्थापनक्रियायांपर्यवसानंक्रियते तथासत्यैं
द्रमंत्रेणेंद्रमुपतिष्ठेतेत्ययमर्थः पर्यवस्यतितथागार्हपत्यमित्यनयाद्वितीयांतपदरूपयाश्रुत्यागार्हपत्यस्यप्राधान्यंगम्यतेतच्चगुणभूतांयत्किंचित्कारण
कक्रियामंतरेणनसंभवतिततस्तादृशींकांचित्क्रियांप्रतिगार्हपत्यः प्रधानमित्येतादृशबुद्ध्युत्पादनंश्रुतिविनियोगः ऐंद्र्योपतिष्ठतइतिपदद्वयेनमंत्रवि

अतएवैंद्र्यालिंगान्नेंद्रोपस्थानार्थत्वम् किंतुऐंद्र्यागार्हपत्यमुपतिष्ठतइत्यत्रगार्हपत्यमितिद्वितीयाश्रुत्यागार्हपत्योपस्थानार्थत्वम्

शेषक्रियाविशेषयोः पर्यवसानंभवतितथासत्यैंद्रमंत्रेणगार्हपत्यमुपतिष्ठतइत्यर्थोभवतियद्यपिप्रमाणत्वाविशेषाच्छ्रुतिलिंगयोर्विरोधेप्राप्तेव्रीहियव
वद्विकल्पः स्यात इंद्रगार्हपत्ययोः प्रधानत्वाविशेषादुपस्थानस्यचगुणत्वात्प्रतिप्रधानंगुणावृत्तिरितिन्यायेनोपस्थानावृत्त्याश्रुतिलिंगयोः समुच्चयोवा
स्यातश्रुतिर्विनियुंजानावस्तुसामर्थ्यमनुसृत्यैवविनियुंक्ते अन्यथावह्निनासिंचेद्वारिणादहेदित्यपिविनियुज्येततस्मात्तदुपजीव्यत्वेनलिंगस्यप्रबलत्वा
दिंद्र एवमंत्रेणोपस्थेयो वास्यात तथाप्यैंद्रमंत्रस्यगार्हपत्ये मुख्यवृत्त्यासामर्थ्याभावेपिगुणवृत्त्यासामर्थ्यस्योक्तत्वात्सामर्थ्याभावकृतप्रतिबंधाभावान्नि
र्विघ्नाश्रुतिराशुविनियुंक्तेलिंगंतुविलंबेनविनियुंक्ते तथाहितत्रप्रथमंमंत्रपदानिस्वाभिधेयार्थंप्रतिपादयंतिततऊर्ध्वंमंत्रस्यवस्तुप्रकाशनसामर्थ्यंनिरू। एम·
प्यते ततऊर्ध्वंचतत्सामर्थ्यवशात्साधनत्ववाचिनीप्रधानत्ववाचिनीचश्रुतिः कल्प्यतेकल्पिताचश्रुतिः पश्चादैंद्रमंत्रेणेंद्रमुपतिष्ठेतेतिविनियुंक्तेइतिमंत्र २०

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पदाभिधेयप्रतिपादनविनियोगयोर्मध्यवर्तिनौ सामर्थ्यनिरूपणश्रुतिकल्पनव्यापारौ भवतः प्रत्यक्षश्रुतिविनियोगपक्षे तु मंत्रपदाभिधेयप्रतिपादनमा
त्रेणानस्याविनियोजकत्वसंभवान्न तौ मध्यवर्तिनौ व्यापारौ भवत इति श्रुतेः प्राबल्यात्तया लिंगं वाध्यते न च प्रत्यक्षश्रुतिविनियोगवेलायामलब्धात्मकत्वेना।
प्राप्तं लिंगं श्रुत्या कथं वाध्यत इति वाच्यम् तार्तीयवाधत्वेन भविष्यत्प्राप्तिप्रतिबंधस्यैवात्र वाधत्वात् वाधश्च द्विविधः प्राप्तवाधोऽप्राप्तवाधश्च तत्र दशमे प्राकृताना
मंगानां चोदकेन विकृतौ प्राप्तानां प्रत्याम्नानादर्थलोपात्प्रतिषेधाद्वा यो वाधः स प्राप्तवाधः यथा चोदकप्राप्तानां प्राकृतानां कुशानां शरमयं वर्हिरिति प्रतिकूलश
राम्नानाद्बाधः यथा चावघातप्रयोजनस्य वैतुष्यरूपस्य लोपात्कृष्णलेष्ववघातस्य वाधः यथा च पित्र्येष्टौ न होतारं वृणीत इति प्रतिषेधाद्धोतृवरणस्य वाधः
अप्राप्तवाधस्तु तृतीयाध्याये यो वाधः तत्र हि यावद्दुर्वलप्रमाणेन विनियोगः कर्तुमारभ्यते तावत्प्रवलप्रमाणेन विनियोगस्य कृतत्वादेव तेन वा तद्बाधितेन
वेतरवोधः प्राप्तवाध एव दुर्वलप्रमाणस्याप्रवृत्तत्वादेव तत्तस्य कथंचित्प्राप्तभाविप्रवृत्तिप्रतिबंधस्यैवात्र वाधत्वमिति सिद्धम् तस्माद्द्वितीयया श्रुत्या विनि
युक्तस्यैव मंत्रस्य पुनर्विनियोगाकांक्षाया अनुदयाद्विनियोजकं तस्यैव लिंगं न प्राप्स्यति तस्माद्गार्हपत्योपस्थान एव मंत्रः प्रत्यक्षश्रुत्यैव विनियुज्यत इ
ति सिद्धम् एवमग्निचयने समाम्नाता निवेशनः संगमन इत्यादिका पिका विहृगैंद्री भवति तस्या उत्तरार्द्धे इंद्रो न तस्थाविति पठनात् सापि निवेशनः संगमनो वसू
नामित्यैंद्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति ब्राह्मणे तृतीययैंद्र्येति श्रुत्या गार्हपत्योपस्थाने विनियुज्यते तस्या अपि पूर्वोक्तन्यायेन गार्हपत्यप्रकाशनसामर्थ्यस्य सत्त्वात् न
च मंत्रस्थेंद्रपदस्य गुणवृत्त्या गार्हपत्ये नीतत्वेपि रूढ्या तु स्वर्गाधिपतौ सहस्राक्षे इंद्रे वृत्तत्वान्मंत्रेण प्रकाशिते सुरवेंद्रे मंत्रब्राह्मणयोर्विवादपरिहाराय ब्राह्म
णस्थ गार्हपत्यशब्देन निरूढगुणसंबंधद्वारेणेंद्रो लक्षणीय इति वाच्यम् इंद्रगार्हपत्यशब्दयोरन्यतरस्य गौणत्वे अवश्यंभाविनि सति मंत्रस्य प्राप्तार्थत्वेनानुवाद
कत्वसंभवान्मंत्रस्थेंद्रपदस्यैव गौणत्वस्य न्याय्यत्वात् ब्राह्मणवाक्यस्याप्राप्तार्थत्वेन विधायकत्वाद्विधौ लक्षणाया अन्याय्यत्वाच्च तस्माद्गार्हपत्यप्रकाश
ने समर्थमेवं मंत्रमैंद्र्येति तृतीयाश्रुतिर्गार्हपत्योपस्थाने विनियुंक्त इति सिद्धम् एवं श्रुतेर्लिंगस्य दौर्वल्यवल्लिंगादेः पूर्वस्मात्पूर्वस्मात्परस्य परस्य वाक्या
देरेकविनियोज्यविषयत्वेन विरोधे दौर्वल्यं स्वार्थाववोधने परस्य पूर्वव्यवधानेन प्रवृत्तेः ॥० श्री॥० श्री॥० श्री॥० श्री॥० श्री॥०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

लो॰
मी॰
२१

तथाच सूत्रं श्रुतिलिंगवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षादिति एवं श्रुतिं निरूप्य लिंगं लक्षयति शब्दसामर्थ्यमिति लिंगमि
ति लक्ष्यनिर्देशः सामर्थ्यं लिंगमित्युक्तेंऽकुरादिजननानुकूलबीजादिसामर्थ्ये तत्प्रसंगः स्यात्तद्वारणाय शब्देति विशेषणम् सामर्थ्यं द्विविधं शब्दगतमर्थग
तं चेति तत्राद्यस्य लक्षणमन्त्रोक्तं नत्वैव वृद्धसंमतिं प्रदर्शयन् तदर्थमाह यथाहुरित्यादिना अन्त्यं तु यथा स्रुवेणावद्यतीत्यवदानसामान्यशेषत्वावगमेऽपि स्रुव
स्य लिंगात्सामर्थ्यरूपादाज्यसान्नाय्यादिद्रवद्रव्यावदानविशेषांगत्वं स्रुवेण मांसादिद्रव्यावदानस्य कर्तुमशक्यत्वादिति ननु रूढिरूपस्य सामर्थ्यस्य समा
ख्यातो न भेदः स्यात् तथाच बर्हिर्देवसदनं दामीति मंत्रस्योत्पादिलवनांगत्वमपि स्यादित्याशंक्याह समाख्यातो भेद इति रूढिरूपस्य सामर्थ्यस्येति शेषः यौ
गिकशब्दरूपसमाख्यातो रूढ्यात्मकस्य लिंगशब्दस्य भेद एव प्रसिद्धः तथाच न तयोरभेद इत्यर्थः समाख्यातो नाभेद इति पाठेऽपि स एवार्थः रूढिरूपस्य साम

शब्दसामर्थ्यं लिंगम् यदाहुः सामर्थ्यं सर्वशब्दानां लिंगमित्यभिधीयते सामर्थ्यं रूढिरेव तेन समाख्यातो नाभेदः यौगिकशब्दस
माख्यातो रूढ्यात्मकलिंगशब्दस्य भिन्नत्वात् तेन बर्हिर्देवसदनं दामीति मंत्रस्य कुशलवनांगत्वं न तूलपादिलवनांगत्वं तस्य बर्हिर्दामीति
लिंगात्तल्लवनं प्रकाशयितुं समर्थत्वात् एवमन्यत्रापि लिंगाद्विनियोगाद्द्रष्टव्यः तदिदं लिंगं वाक्यादिभ्यो बलवत् ॥ र्थ्यस्य समाख्यातो भेदं फ

लितमाह तेनेति रूढिसमाख्ययोर्मिथो भेदेन पुरोडाशसदनभूतं बर्हिः खंडयामीति श्रुतपदसामर्थ्याद्बर्हिर्देवसदनं दामीति मंत्रस्य कुशकाशादिरूपाणां
मुख्यबर्हिषां लवनांगत्वं न तु समाख्यातो दर्भसदृशानां मुस्तादिरूपतृणविशेषाणां गौणबर्हिषां लवनांगत्वमित्यर्थः उक्तेऽर्थे हेतुमाह तस्येत्यादिना तस्येति
बर्हिर्देवेत्यादिमंत्रस्येत्यर्थः तल्लवनमिति कुशलवनमित्यर्थः एवमन्यत्रापीति बर्हिर्देवसदनं दामीति मंत्रस्य कुशलवनांगत्ववदग्नये जुष्टं निर्वपा २१
मीत्यादिमंत्रस्यापि निर्वापादिप्रकाशनसामर्थ्यरूपाल्लिंगान्निर्वापादौ विनियोग इत्यर्थः अत्रेदं बोध्यम् तस्य हि मंत्रस्य निर्वापांगत्वं संभवति यस्य यस्य
यत्प्रकाशनसामर्थ्यं तस्य मंत्रस्य तदंगत्वमिति न्यायात् तच्च लिंगं द्विविधं सामान्यसंबंधबोधकप्रमाणांतरानपेक्षं तत्सापेक्षं चेति तत्राद्यद्विनापन्नं संभवति

तस्यतदंगत्वंसामान्यसंबंधबोधकप्रमाणांतरानपेक्षकेवललिंगाद्भवतियथार्थज्ञानस्यकर्मानुष्ठानांगत्वंस्वार्थज्ञानंविनातदनुष्ठानासंभवात् यद्विनायन्नसंभव
तितस्यतदंगत्वंतत्सापेक्षलिंगाद्भवतियथोन्नामंत्रस्यनिर्वापांगत्वंनिर्वापस्यहिविनापिमंत्रमुपायांतरेणस्मृत्वाकर्तुंशक्यत्वान्मंत्रोनिर्वापस्वरूपार्थःसंभव
तिकिंत्वपूर्वसाधनीभूतनिर्वापप्रकाशनार्थएवंताहृशनिर्वापप्रकाशनार्थत्वंचनसामर्थ्यमात्राल्लभ्यतेसामर्थ्यस्यनिर्वापप्रकाशनमात्रेसत्त्वात् ततस्त्वा
वश्यंप्रकरणादिसामान्यसंबंधबोधकप्रमाणंस्वीकर्त्तव्यम् तथाचदर्शपूर्णमासप्रकरणेतस्यमंत्रस्यपाठादेवानेनमंत्रेणदर्शपूर्णमासापूर्वसंबंधिकिंचि
त्प्रकाश्यमित्यवगम्यते अन्यथादर्शादिप्रकरणेपाठस्यवैयर्थ्यापत्तेः किंतद्दर्शपूर्णमासापूर्वसंबंधिप्रकाश्यमित्याकांक्षायांनिर्वापप्रकाशनसामर्थ्यात्पु
रोडाशनिर्वापइत्यवगम्यतेनिर्वापस्यपुरोडाशसंस्कारद्वारा पूर्वसंबंधीतिलिंगान्मंत्रस्यनिर्वापार्थत्वेसतिनतस्यानर्थक्यापत्तिः तस्मादग्नयेजुष्टंनिर्व

स्यादनोऽङ्गत्वम्

अतएवस्योनंतेसदनंकृणोमीतिमंत्रस्यपुरोडाशसदनकरणांगत्वम् सदनंकृणोमीतिलिंगात्ननुवाक्यात् समभिव्याहारोवा
क्यम् समभिव्याहारश्चसाध्यत्वादिवाचकद्वितीयाद्यभावेपिवस्तुतःशेषशेषिवाचकपदयोःसहोच्चारणम् यथायस्यपर्णम
यीजुहूर्भवतिनसपापंश्लोकंशृणोति अत्रपर्णताजुह्वोःसमभिव्याहारादेवपर्णतायाजुह्वंगत्वम् नचानर्थक्यम् अन्यथा।
पिजुह्वाःसिद्धत्वादितिवाच्यम् जुहूशब्देनतत्साध्यापूर्वलक्षणात्॥ पामीतिमंत्रस्यप्रकरणाद्दर्शपूर्णमाससंबंधितयावगतस्यनिर्वापप्र
काशनसामर्थ्यरूपाल्लिंगान्निर्वापांगत्वमितितदिदंनिरुक्तंसामर्थ्यरूपंलिंगंवाक्यप्रकरणादिभ्यःप्रबलमित्याहतदिदमित्यादिना अतएवेतिलिंगस्य
वाक्यादिभ्योबलवत्त्वादेवेत्यर्थः स्योनंतेसदनंकृणोमीत्यत्रघृतस्यधारयासुशेवंकल्पयामितस्मिन्सीदामृतेप्रतितिष्ठव्रीहीणांमेधसुमनस्यमानइतिवाक्यशे
षः श्योनःपुरोडाशतेतवस्योनंसमीचीनंसदनंस्थानंकृणोमिकरोमितच्चस्थानंघृतस्यधारयासुसेवसुष्ठुसेवितुंयोग्यंकल्पयामिभोव्रीहीणांमेधव्रीहिसारभूत
त्वंसुमनस्यमानः समाहितमनस्कःसन्तस्मिन्नमृतेसमीचीनेस्थानेसीदउपविशप्रतितिष्ठतत्रस्थिरोभवेत्यर्थः तत्रचतस्मिन्सीदेत्यनेनतच्छब्देन

सो॰मि प्रकृतवाचकेनपूर्वोक्तराब्दयोरेकवाक्यत्वेसिद्धेमंत्रद्वयस्याभावात्सर्वोप्ययंमंत्रःस्थानकरणस्यांगंपुरोडाशस्थापनस्यचांगंभवतितत्रविनियोजिका
२२ श्रुतिश्चैवंकल्पनीयासर्वेणानेनमंत्रेणस्थानंकर्त्तव्यमितितथासर्वेणानेनमंत्रेणतत्रपुरोडाशःस्थापनीयइतिचंतथाचसदनकरणपुरोडाशस्थापन
योरस्यमंत्रस्यविकल्पःसमुच्चयोवात्येलुर्याभविष्यतीतिपूर्वपक्षः तत्रद्विपदेतत्पूर्वोक्तराब्दयोःपरस्पराऽन्वयेनैकवाक्यसंपन्नंनदेतदुक्तराब्दस्यस
दनकरणेशक्तिमकल्पयित्वासकलंमंत्रंसदनेविनियोक्तुंनार्हतितथातदेववाक्यंपूर्वार्द्धस्यपुरोडाशस्थापनेशक्तिमकल्पयित्वानपुरोडाशस्थापनेकृत्स्नं
मंत्रंविनियोक्तुंप्रभवतितत्रलिंगकल्पनव्यवधानेनवाक्यंश्रुतिंप्रतिविप्रकृष्यतेप्रत्यक्षंतुलिंगद्वयंतांश्रुतिंप्रतिनविप्रकृष्यतेतथासतिलिंगेनवाक्य
स्यबाधान्मंत्रस्यार्द्धद्वयंसदनकरणस्थापनयोर्व्यवस्थितमितिराद्धांतः तमेतमभिप्रेत्याहमंत्रस्येत्यादिनालिंगादिति सदनकरणप्रकाशनसामर्थ्यरू

तथाचवाक्यार्थः पर्णतयाक्तहविर्धारणद्वाराजुहूः पूर्वंभावयेदिति एवंचपर्णतयायदिजुहूःक्रियतेतदैवतत्साध्यमपूर्वंभव
तिनान्यथेतिगम्यतइतिनपर्णतायावैयर्थ्यम् अवत्तहविर्धारणद्वारेतिचावश्यंवक्तव्यम् ॥ पादित्यर्थः नन्वाक्यादितिमंत्रस्य

पुरोडाशसदनसादनरूपार्थकरणांगत्वंननुसदनसादनलक्षणशेषशेषिरूपार्थप्रतिपादकात्सदनंकृणोमितस्मिन्सीदेत्येवंसहोच्चारणरूपात्तद्वाक्यादित्यर्थः
वाक्यंलक्षयतिसमभिव्याहारइतिवाक्यमितिलक्ष्यनिर्देशः समभिव्याहारशब्दंव्याचष्टेसमभिव्याहारश्चेत्यादिना तत्रोदाहरणमाहयथेत्यादिनापर्णताजु
ह्वोरितिशेषशेषिलक्षणयोरितिशेषः ननुकाष्ठांतरेणैवजुह्वाःसिद्धत्वात्पर्णतायाआनर्थक्यंस्यादित्याशंक्यपरिहरतिनचेत्यादिनानतत्त्ववाच्यमित्यत्रहे २२
तुमाहजुहूशब्देनेत्यादिनायदिजुहूःपर्णतयैवक्रियतेतदेवजुह्वाःपूर्वंजन्यतेनान्यथेतिभावः फलितंवाक्यार्थमाह तथाचेत्यादिनाक्वचित्पुस्तकेवंतेत्यतः
प्राणितितःपरत्रैवंचपर्णतयायदिजुहूःक्रियतेतदैवतत्साध्यमपूर्वंभवतिनान्यथेतिगम्यतइतिनपर्णतायावैयर्थ्यमितिपाठःऽवगतइत्युक्तं
अवत्तंचतद्धविश्चतस्यधारणद्वारेत्यर्थः अक्तेत्यादेर्व्याख्यातिमाह ॥० श्री ॥० ॥ छ ॥ श्री ॥ छ ॥ श्री ॥०

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अन्वयेत्यादिना अन्यथाऽवत्तेत्यादेरनुपादानइत्यर्थः स्रुकस्रुवादिभिराज्यहविर्धारणद्वारेवोपक्रियतइतिभावः ननुपर्णतायाअनारभ्याधीतत्वादनार
भ्यविधेश्चसामान्यविधित्वात्पर्णतासर्वेषुप्रकृतिविकृतियागेषुसमन्वेत्वित्याशंक्याहसेयमित्यादिना एवकारव्यावर्त्यं माहनविकृतिष्वितित्तत्रेतिवि
कृतिष्वित्यर्थः चोदकेनेति प्रकृतिवद्विकृतिः कर्त्तव्येतिचोदकशब्दितातिदेशवाक्येनेत्यर्थः तत्प्राप्तिसंभवादितिपर्णताप्राप्तिसंभवादित्यर्थः पौनरुक्त्या
पत्तेरितिप्रकृतौवाद्विरुक्तत्वादितिन्यायविरोधेनपौनरुक्त्यरूपदोषापत्तेरित्यर्थः केयंप्रकृतिर्विकृतिश्चेत्याकांक्षायांतल्लक्षणमाहयत्रेत्यादिना अतिदेशेना
ति उक्तचोदकशब्दितातिदेशवाक्येनेत्यर्थः किंचयत्रचोदकेनांगप्राप्तिस्तत्रानारभ्याधीतानांसन्निवेशः दर्शपूर्णमासयोरपिचोदकप्रमाणेनांगानामप्रा
प्तेः प्रकरणपठितैरेवांगैर्नैराकांक्ष्यात्तत्रपर्णतायाः सन्निवेशोन्याय्यएवंगृहमेधीययागाद्यद्यपिकुत्रापिविकृतौनांगानामतिदेशेनप्राप्तिस्तथापितस्य

अन्यथास्रुवादिष्वपिपर्णतापत्तेः सेयंपर्णताअनारभ्याधीतापिसर्वप्रकृतिष्वेवान्वेति नविकृतिषु तत्रचोदकेनापितत्प्रा
प्तिसंभवात्पौनरुक्त्यापत्तेः यत्रसमग्रांगोपदेशः साप्रकृतिः यथादर्शपूर्णमासादिः तत्प्रकरणेसर्वांगपाठात् यत्रनसर्वांगो
पदेशः साविकृतिः यथासौर्य्यादिः तत्रकतिपयांगानामतिदेशेनप्राप्तत्वात् ॥ कृष्णोपकारे राज्यभागादिभिरेवनैराकांक्ष्येणतत्रापिचो
दकांगाप्राप्तेः सत्वात्तत्रापिपर्णतासन्निवेशोभवत्येवकिंचयोऽनारभ्यविधिः ससामान्यविधिरित्युच्यतेसामान्यविधेश्चास्पष्टत्वात्तस्यविशेषेणोपसंहारोभ
वतितथाचोक्तंसामान्यविधिरस्पष्टः संह्रियेतविशेषतइतितथाचसामिधेनीश्चासाप्तदश्यस्यानारभ्याधीतत्वेपिनप्रकृतिषुगमनंतस्यप्रकृतियागानांसामि
धेनीकृपाचदश्यावरोधात् नापिविकृतिमात्रेतद्गमनंतत्रचोदकप्राप्तपाञ्चदश्यबाधप्रसंगात् किंतुप्रत्यक्षश्रुतसाप्तदश्यासुमित्रविंदादिष्वेवविकृतिषुतस्यसा
प्तदश्यस्यगमनंभवतितथाचोक्तं एवंचप्रकृतावितत्पांचदश्यंप्रतिष्ठितंविकृतौचनयत्रास्तिसाप्तदश्यंपुनः श्रुतिरितिनचवाक्यवैयर्थ्यमनारभ्याधीतस्यैव
र्कसाप्तदश्यस्यमित्रविंदादिप्रकरणस्थवाक्येनोपसंहारात् उपसंहारश्चनामसामान्यप्राप्तस्यविशेषेनियमनंतत्तश्चसाप्तदश्यस्यानारभ्यविधिःसामान्यविधि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

लो॰ भा॰ मंत्रविंद्वादिप्रकरणस्य स्व विशेषविधिरितिसर्वमभिप्रेत्याह अनारभ्यविधिः सामान्यविधिरिति किंचन द्विवाक्यंप्रकरणाद्दुर्बलीयो भवतिस्थानादित्युत्तरोत्तरं तस्यप्रक
२३ रणादपि दुर्बलत्वात् वाक्यस्य प्रकरणादिभ्यो बलवत्त्वादैन्द्राग्नी इदं हविरित्यादिमंत्रस्य दर्शैकवाक्यत्वाद्दर्शांगत्वं न तु दर्शपूर्णमासप्रकरणाद्दर्शपूर्णमासोभयांग
त्वमित्याह तदिदमित्यादिना अत्रेदं बोध्यम् अग्नीषोमाविदं हविरजुषेतामवीवृधेतां महो ज्यायो क्रातां इन्द्राग्नी इदं हविरजुषेतामवीवृधेतां महो ज्यायो क्राता
मिति सूक्तवाके श्रूयते तत्र च देवतावाचकं पदमग्नीषोमादिरूपं पौर्णमास्यादिकाले यथादेवतं विभज्य प्रयोक्तव्यमिति तृतीये स्थितम् इदं हविरित्या
दिपदमविशिष्टं तु यथा काग्नीषोमेन्द्राग्निमंत्रद्वयगतमपि यथाक्रमममावास्यायामग्नीषोमपदपरित्यागेन पौर्णमास्यामिन्द्राग्निपदपरित्यागेन च
पठनीयं तथा च सति तेषां मंत्रभागानां सर्वशेषत्वबोधकोदर्शपूर्णमासप्रकरणपाठोनुगृहीतो भवतीति प्राप्ते अभिधीयते अग्नीषोममंत्रशेषस्येदं हविरित्या

अनारभ्यविधिः समान्यविधिः तद्विद्वाक्यं प्रकरणादिभ्यो बलवत् अत एवैन्द्राग्नीइदं हविरित्यादेरेकवाक्यत्वाद्दर्शांगत्वं न तु प्रक
रणात् दर्शपूर्णमासांगत्वम् उभयाकांक्षा प्रकरणम् यथा प्रयाजादिषु समिधो यजतीत्यादौ वाक्ये फलविशेषस्यानिर्देशात् समि
द्यागेन भावयेदिति बोधानन्तरं किमिति उपकार्याकांक्षा दर्शपूर्णमासवाक्येपि दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गं भावयेदिति बोधानन्तरं कथमित्यु
पकारकाकांक्षा इत्थं चोभयथा प्रयाजादीनां दर्शपूर्णमासांगत्वम् ॥ दिरूपस्यैन्द्राग्निपदान्वयाश्रवणात्प्रकरणेन प्रथमं तदन्वयरूपं वाक्यं क
ल्पनीयं तेन च वाक्येनैन्द्राग्निप्रकाशनसामर्थ्यरूपं लिंगं कल्पनीयं तच्च लिंगमनेन मंत्रभागेनैन्द्राग्निविषया काचित्क्रियानुष्ठेयेति विनियोजिकां तृतीयां
श्रुतिं कल्पयतीत्ततः प्रकरणविनियोगयोर्मध्ये त्रिभिर्व्यवधानं भवति अग्नीषोमपदान्वयरूपं वाक्यं तु श्रूयमाणत्वाल्लिंगश्रुतिभ्यामेव व्यवधीयते एवमिं २३
द्राग्नीमंत्रशेषस्याप्यग्नीषोमपदान्वयाश्रवणात्प्रकरणेन प्रथमं तदन्वयरूपं वाक्यं कल्पनीयमित्यादि स्वयमूह्यम् तस्माद्वाक्येन स्वस्माद्दुर्बलस्य प्रक
रणस्य बाधितत्वात् नन्वं अत्रोपपत्तत्र तत्रैव व्यवतिष्ठत इति प्रकरणं लक्षयति उभयेत्यादिना आकांक्षात्वं चेत्यत्र सम्यग् शाब्दबोधकारणीभूताकांक्षायामतिप्र

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

संगतत्ववारणायोभयेतिविशेषणम् उभयत्वंचेत्तदोभयत्वावच्छिन्नेघटपाटादावतिव्याप्तिस्तद्वारणायोत्तरंदलम् परस्परस्तुभयाकांक्षेत्यर्थः प्रकरण
मितिलक्ष्यनिर्देशः तथोदाहरणद्वारोभयाकांक्षांप्रदर्शयन्लक्षणसमन्वयंकरोतियथेत्यादिनाइत्यन्तेनेति अनेनप्रकारेणचेत्यर्थः तच्च प्रकरणंविभ
जतेतच्चप्रकरणमित्यादिना तच्चेति उक्तलक्षणलक्षितंचेत्यर्थः तच्चेतिमहाप्रकरणावांतरप्रकरणयोर्मध्यइत्यर्थः मुख्यभावनेतिफलभावनेत्यर्थः ते
नचेति महाप्रकरणेनचेत्यर्थः अंगत्वबोध्यतइतिविशेषःतद्धिमहाप्रकरणंप्रयाजादीनांदर्शपूर्णमासयोर्विनियुंक्तइत्यर्थः एतच्चेतिमहाप्रकरणंचे
त्यर्थः तत्रहेतुमाह उभयेतिप्रकृतावेवेत्यनुषंगः एवकारव्यावर्त्यमाहनत्विति विकृतावुभयाकांक्षायाअसंभवादितिभावः तत्रेतिविकृतावित्यर्थः
अतिदेशेनेति अतिदेशवाक्यप्राप्तप्राकृतांगजातेनेत्यर्थः कथंभावाकांक्षायाइतिइतिकर्त्तव्यताकांक्षायाइत्यर्थः तथाचयद्यप्युपहोमादीनामपूर्वांग

तच्चप्रकरणंद्विविधम् महाप्रकरणमवांतरप्रकरणंचेति मुख्यभावनासंबंधिप्रकरणंमहाप्रकरणम् तेनचप्रयाजादीनांदर्शपू
र्णमासांगत्वम् एतच्चप्रकृतावेव उभयाकांक्षायाःसंभवान्नतुविकृतौ तत्रप्रकृतिवद्विकृतिः कर्त्तव्येत्यतिदेशेनकथंभावाकांक्षा
याउपशमेनापूर्वांगानामप्युभयाकांक्षयाविनियोगासंभवात् तस्मादपूर्वांगानांस्थानादेवविकृत्यर्थत्वमिति ॥ नाप्युपहोमादिभिर्भाव

येत्किंभावयेदित्यन्याकांक्षातथापिसौर्यादिविकृतिप्रागस्यातिदेशवाक्यप्राप्तप्राकृतांगैरेवनैराकांक्ष्येणनापूर्वांगानामप्युपहोमादीनामुभयाकांक्षा
विकृतौविनियोगःसंभवतीतिभावः ननुप्राकृतांगानांविकृतावपठितत्वादप्रत्यक्षाणांकथंविकृत्याकांक्षोपशमहेतुत्वंवैकृतांगानामुपहोमादीनामत्रपठि
तत्वेनप्रत्यक्षाणांसंभवत्याकांक्षोपशांतिहेतुत्वमितिचेन्नतेषांविकृतौपठितत्वेनप्रत्यक्षत्वेप्यनन्याजातोपकारकत्वाच्छीघ्रंविकृत्याकांक्षोपशांतावस
मर्थ्यात् अतिदिष्टानांतुप्रकृतौक्लृप्तोपकारकत्वेनसंभवतितदाकांक्षोपशमनसामर्थ्यम् नचतेषामेवप्राकृतांगानांविकृतौप्रकरणाद्ग्रहणंस्यादितिवाच्यम्
तेषामपिप्रकृतावुपकारकत्वेनोपक्षीणाकांक्षत्वात्तच्चप्राकृतांगानामत्रोपस्थापकाभावेनानुपस्थितत्वमितिवाच्यम् उपमानप्रमाणस्योपस्थापकस्य

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

लो॰मि॰ सत्त्वेननेषामत्रोपस्थितत्वात् तथाहि सौर्यवाक्योयमित्याग्नेयवाक्यसुपमीपतेगवयदर्शनाद्ननेनसदृशीमदीयागौरितिगोरूपमानवत् आग्नेयकाक्ये चोप
२४ मितेनेननतदर्थोज्ञायते सच्चार्थशभावनारूपस्तस्मिंश्च ज्ञाते सौर्यवाक्ये भावनायाभाव्यस्यकरणस्यचविद्यमानत्वेनतत्राकांक्षाभावेपीतिकर्त्तव्यताकांक्षायांप्रा
कृतोपकारपृष्टभावेनाग्नेयेतिकर्त्तव्यतामतिदिश्यसौर्ययागेनब्रह्मवर्चसंभावयेदाग्नेयवदितिसिद्ध्यति तस्मादाग्नेयेतिकर्त्तव्यतयैवविकृत्याकांक्षोपशम
नेसौर्यादौ विकृतावुभयाकांक्षारूपस्यप्रकरणस्याभावादन्यतराकांक्षारूपात्स्थानादेवोपहोमादीनामपूर्वांगानांविकृतिशेषत्वमित्युपसंहरति तस्मादि
ति अवांतरप्रकरणंलक्षयति अंगभावनेतितेनचेति अवांतरप्रकरणेनचेत्यर्थः अत्रापिवोध्यतइतिशेषः तच्चेतितेनतेषांतदंगत्वंचेत्यर्थः संदंशेनेतिसंद
शोलोहकंटकविद्धलोहशलाकाद्वयरूपस्तेनेत्यर्थः तन्न्यायेनेतियावत् तदनंगीकारेदोषमाह तदभावइति संदंशाभावइत्यर्थः अविशेषात् प्रकरणाविशे

अंगभावनासंबंधिप्रकरणमवांतरप्रकरणम् तेनचाभिक्रमणादीनांप्रयाजाद्यंगत्वम् तच्चसंदंशेनैवज्ञायते तदभावेत्वविशेषात्सर्वे
षांफलभावनाकथंभावेनग्रहणप्रसंगेनप्रधानांगत्वापत्तेः एकांगानुवादेनविधियमानयोरप्यंगयोरंतरालविहितत्वंसंदंशः यथाऽभिक्र
मणंतत्रहिसमानयतेउपभृतस्तेजोवाइत्यादिनाप्रयाजानुवादेनकिंचिदंगंविधायतदनंतरमपिप्रयाजानुवादेनप्रयाजांगत्वं यस्यै
वंविदुषःप्रयाजाइज्यंतेसैभ्योलोकेभ्योभ्रातृव्यान्नुदतेऽभिक्रामंजुहोत्यभिजित्यैइत्यनंतरंयोवैप्रयाजानांमिथुनंवेदेत्यादिकिं
चिदंगंविधायवि धीयते॥ षात् सर्वेषांप्रयाजादीनामभिक्रमणादीनांचकथंभावेनेतिकर्तव्यतारूपेणप्रधानांगत्वापत्तेः दर्शादिप्रधानांगत्वापत्तेः

तथाचाभिक्रमणादीनांप्रयाजाद्यंगत्वग्रहेसंदंशस्याभावेसतिदर्शादिप्रधानयागप्रकरणपाठाविशेषात्प्रयाजादिवदभिक्रमणादीनामपिदर्शादिफलभाव २४
नायाइतिकर्तव्यताकांक्षयाग्रहणप्रसंगेनदर्शादिप्रधानयागांगत्वापत्तेस्तत्संदंशेनैवज्ञातुंशक्यतइतिसमुदायार्थः संदंशंलक्षयति एकांगानुवादेनेति
तत्रोदाहरणमाहयथाभिक्रमणइति अभिक्रमणेत्येकस्यप्रयाजरूपस्यांगस्यानुवादेनविधीयमानयोःप्रयाजांगयोरंतरालेविहितत्वंभवत्येवतदेवाह

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तद्धीत्यादिनातद्धि अभिक्रमणंहीत्यर्थः समानयनेजुह्वामुपभृतइति उपभृतोघृतपात्रविशेषाज्जुह्वांजुहूरूपपात्रविशेषेघृतंसमानयतइतिमंत्रार्थः किं
चिदंगमिति उपभृतःपात्राज्जुह्वांप्रयाजार्थघृतानयनरूपमंगमित्यर्थः तदनंतरमपीति अभिक्रमणानंतरमपीत्यर्थः तदनंतरमपीत्यस्यकिंचिदंगंविधीय
तइत्युत्तरेणान्वयः प्रयाजत्वमितिपाठेतुतस्यापिकिंचिदंगमित्यनेनोत्तरेणैवान्वयः आघार्याविनितिशत्रून्नित्यर्थः नुदतइतिव्यथयतिअपनुदतीतिवार्थः ज
यतीतियावत् अभिक्रमणंजुहोत्यभिजित्याइतिविजयायाहवनीयंसर्वतःसंचरणंकृत्वाजुहुयादित्यर्थः मिथुनंवेदेतीतियुगलंजानातीत्यर्थः अनइति
प्रयाजानुवादेनविहितत्तदंगमध्येविहितत्वादित्यर्थः ननुप्रयाजानामितिकर्तव्यताकांक्षाभावान्नतत्संदंशेनाप्यभिक्रमणस्यांगत्वेनान्वयः साकांक्ष
स्यैवगुणान्वयइतिन्यायादित्यतआहप्रयाजैरित्यादिना साचप्रयाजानामितिकर्तव्यताकांक्षासंदंशलब्धैरेवाभिक्रमणादिभिःशाम्यतीत्याहसा

अतःप्रयाजांगमध्येऽभिहितमभिक्रमणंतदंगम् प्रयाजैरपूर्वंकृत्वायागोपकारंभावयेदितिज्ञातेकथमेभिरपूर्वंकर्त्तव्यमिति
कथंभावाकांक्षायाःसत्वात् साचसंदंशपठितैरभिक्रमणादिभिःशाम्यति नचांगभावनायाःकथंभावाकांक्षाऽभावःभावनासामा
न्येनतत्रापितत्संभवात् तदिदंप्रकरणंक्रियायाएवसाक्षाद्विनियोजकंद्रव्यगुणयोस्तुतद्द्वारा॥ चेत्यादिनातथाचोक्तंपरप्रकरणस्थाना
मंगोस्तुत्यादिभिर्विधिभिःज्ञातेपुनस्तैरेवसंदंशेनतदिष्यतइति ननुप्रयाजभावनायाअंगभावनात्वेनकथंभावाकांक्षाभावान्नप्रयाजभावनाकथंभावे
नाभिक्रमणंगृह्यतइत्याशंकांपरिहरतिन चेत्यादिनाप्रयाजादिभावनाकथंभावाकांक्षाशून्या अंगभावनात्वादित्यत्रहेतोरसाधारणानैकांतिकत्वात्साकां
क्षत्वसाधनेहेतुसत्वाच्च नप्रयाजाद्यंगभावनायाःकथंभावाकांक्षाशून्यत्वमित्याह भावनासामान्येनेतिप्रयाजाद्यंगभावनाकथंभावसाकांक्षाभावनात्वा
द्दर्शादिभावनावदितिप्रयोगोऽत्रबोध्यः नचावहननादिभावनायांव्यभिचारःतस्याःपक्षसमत्वात् तत्रापितत्संभवादितिप्रयाजाद्यंगभावनायामपिकथं
भावाकांक्षासंभवादित्यर्थः निरूपितप्रकरणस्यसाक्षाद्विनियोज्यविषयमुपन्यस्यतिपदिदमित्यादिना तस्यैवव्यवहितविनियोज्यमादर्शयतिद्रव्ये

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

लो॰मिति तद्द्वारेति क्रियाद्वारेत्यर्थः अत्र च द्रव्यस्य क्रियाद्वारैव प्रकरणं विनियोजकं गुणस्य तु द्रव्यक्रियोभयद्वारा विनियोजकमिति विभागः फलभावनाया
२५ मिति फलभावनायां क्रियाजातमिति कर्तव्यतात्वेनान्वेतीति संबंधः भिन्नप्रकरणस्थक्रियायाः अन्यत्र क्रियायामन्वयापत्तिवारणाय सन्निधिपठितमि
त्युक्तम् श्रूयमाणफलस्य क्रियाजातस्येतिकर्तव्यतात्ववारणाय श्रूयमाणफलकमित्युक्तम् प्रधानस्योपकाराकांक्षाभावे तत्र तदन्वयादर्शनात् कथंभा
वाकांक्षायामित्युक्तम् गुणस्याप्युपकार्य्याकांक्षाभावे त्वपकारकत्वेनान्वयादर्शनादुपकार्याकांक्षायेत्युक्तम् इतिकर्तव्यताकांक्षायां क्रियाया एव
साक्षादन्वये लोकप्रसिद्धिं हेतुत्वेन दर्शयति क्रियाया एवेत्यादिना क्रियाया एवान्वयदर्शनादित्यन्वयः कुठारेणाछिंद्यादित्यत्र कथमिति कथंभावाकां
क्षायां हस्तेनेत्युच्चार्यमाणोपि हस्तो न हि छिदिभावनायां साक्षादन्वेतीत्यभिप्रेत्याह न हीत्यादिना उद्यमननिपातन एवान्वित इति शेषः उद्यमनं च निपात
तथा हि यजेत स्वर्गकाम इत्यत्र फलभावनायां कथंभावाकांक्षायां सन्निधिपठितं श्रूयमाणफलकं क्रियाजातमुपकार्याकां
क्षयेतिकर्तव्यतात्वेनान्वेति क्रियाया एव लोके कथंभावाकांक्षायामन्वयदर्शनात् न हि हस्तकुठारेणछिंद्यादित्यत्र कथंभावाकां
क्षायामुच्चार्यमाणोपि हस्तोन्वेति किंतु हस्तेनोद्यम्य निपात्यतीति उद्यमननिपातनेन एव हस्तस्तद्द्वारेणान्वेतीति सार्वजनीनमेतत्
इदं च स्थानादिभ्यो बलवत् अत एवाक्षैर्दीव्यति राजन्यमिति देवनादयो धर्मा अभिषेचनीयसन्निधौ पठिता अपि स्थानान्न तदंगं
किंतु प्रकरणाद्राजसूयांगमिति॥ नं चोद्यमननिपातने इति द्विवचनं संधिजुलेखकप्रमादतः यद्वा उद्यमनेन निपातन उद्यमननिपातन इति व्या
ख्येयम् अत्र चान्वेतीत्यनुषंगः तद्द्वारैवेति उद्यमननिपातनद्वारैवेत्यर्थः सार्वजनीनमिति सर्वेषु जनेषु भवमित्यर्थः सर्वजनप्रसिद्धमिति यावत् किं २५
च कथंभावाकांक्षा नाम करणागतप्रकाराकांक्षा अथ सुज्ञः प्रकारस्यौचित्वात् सामान्यस्याभेदको विशेषः प्रकारः सामान्यं च क्रियारूपमेवाख्यातेनोच्य
ते यजेत स्वर्गकाम इत्यस्यास्य यमर्थः यागेन तथा कर्तव्यं यथा स्वर्गो भवतीति क्रियासामान्यस्य च विशेषः क्रियैव भवति न हि ब्राह्मणविशेषः परिव्रा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

जकादिर्ब्राह्मणो भवति एवं च करणागतक्रियाविशेषाकांक्षापरनामधेयं कथंभावाकांक्षा यां क्रियैवान्वेतीति युक्तं स च करणागतः क्रियाविशेषो न्वाध
नादिब्राह्मणतर्पणान्तः क्रियारूप एवेति युक्तं तस्य प्रकरणेनैव ग्रहणं तस्य च करणमतत्वं तदुपकारकत्वमेव तेन विना यागेनापूर्वोजननात्तेन त्वध्व
मननिपतनव्यतिरेकेण कुठारेण द्वैधीभावो जन्यते तत्सिद्धं कथंभावाकांक्षायां क्रियैवान्वेतीति तदिदं प्रकरणं स्थानादितो बलीयो भवति तथा हि
राजसूयप्रकरणे पश्विष्टिसोमयागा बहवः समप्रधानभूताः पठ्यन्ते तत्र च कश्चिदभिषेचनीयसंज्ञकः सोमयागः पठितः तस्य हि सन्निधौ विदेवनाद्यो
ति धर्माः अक्षैर्दीव्यति राजन्यं जिनाति शौनःशेपमाख्यापयते इति श्रूयन्ते जिनाति जयतीत्यर्थः बहूृचब्राह्मणसमाम्नातं शुनःशेपविषयमुपाख्यानं शौनःशेपं त
दाख्यापयतीत्यर्थः तत्र च विदेवनादीनां सन्निधिबलादभिषेचनीयाङ्गत्वमिति प्राप्ते राद्धान्तः राजसूयेतिकर्तव्यताकांक्षायामनुवृत्तायां विहिता विदेवनाद

देशसामान्यं स्थानं तद्द्विधम् पाठसादेश्यमनुष्ठानसादेश्यं चेति स्थानं क्रमश्चेत्यनर्थान्तरम् पाठसादेश्यमपि द्विविधम् ॥
यथासन्निधिपाठः यथासंख्यपाठश्चेति ॥

यः प्रकरणेन राजसूयशेषा एव भवन्ति राजसूयश्च बहुयागात्मको भवतीति न तस्य तत्रत्यसर्वया
गशेषत्वं विदेवनादीनां सिद्ध्यति किं चाभिषेचनीयस्य काचिदप्याकांक्षा विदेवनादिषु नास्त्येव तस्य ज्योतिष्टोमविकृतित्वेनातिदिष्टैरेव प्राकृतांगैस्त
दाकांक्षानिवृत्तेः ननु सन्निहितविधिबलादाकांक्षोत्थाप्यत इति चेत्तर्ह्याकांक्षारूपमन्तरालप्रकरणमादौ परिकल्प्य तत् द्वारा वाक्यलिंगश्रुतिकल्प
नया सन्निधिविप्रकृष्यते राजसूयाकांक्षारूपं महाप्रकरणं तु क्लृप्तत्वादेकयाकांक्षया सन्निकृष्यते तत्र प्रकरणेन सन्निधेर्बाधात्सर्वयागशेषा वि
देवनादयो धर्मा इत्यभिप्रेत्य प्रकरणस्य स्थानादिभ्यो बलवत्त्वमाहुः इदं वाक्यादि नां स्थानं लक्षयति देशसामान्यमिति सन्निधिविशेषत्वमिति लक्षणेन
स्थानं क्रमश्चेति लक्ष्यत्वेन निर्दिश्यते पाठसमानदेशत्वेनानुष्ठानसमानदेशत्वेन च स्थानं विभजते तत् द्विविधमित्यादिना यथासंख्यपाठत्वेन स
न्निधिपाठत्वेन च पाठसमानदेशत्वमपि विभजते पाठसादेश्यमित्यादिना तत्र यथासंख्यपाठत्वेन समानदेशत्वं समुदाहरन्ति ॥ ॥०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

तत्रैन्द्राग्नमित्यस्मिन्नाप्रथमस्य प्रथममिति प्रथमस्यैन्द्राग्नमित्यैन्द्राग्नेष्टियागस्येन्द्राग्नी रोचना दिव इति प्रथमं याज्यानुवाक्यायुगलमंगं द्वितीयस्य वैश्वानरमिति
वैश्वानरेष्टियागस्य वैश्वानरो जीजनदित्यादि द्वितीयमंगमित्यर्थः एवंरूपे विनियोगे हेतुमाह प्रथमपठितमंत्रस्येत्यादिना केमर्थ्याकांक्षायामिति कि
मर्थोयं मंत्र इति केमर्थ्याकांक्षायामित्यर्थः एवं द्वितीयमंत्रस्यापीति किमर्थोयं मंत्र इति द्वितीयमंत्रस्यापि केमर्थ्याकांक्षायां द्वितीयस्थाने विहितमेव कर्मो
पतिष्ठते समानदेशत्वादित्यर्थः कोर्थोयस्य स किमर्थः तस्य भावः केमर्थ्यं तस्याकांक्षायामिति निरुक्त्या किमनेन मंत्रेण भाव्यमिति सिद्ध्यति अत्र च क्रम
स्योदाहरणांतरमपि वक्ति तेनेत्याहि दर्शपूर्णमासयोरूर्ध्वे प्रथमे काण्डे आग्नेयोपांशुयाजाग्नीषोमीयप्रयागाः क्रमेणाम्नाताः याजमाने च काण्ड आग्नेयादिविष
यास्तेनैव क्रमेण मंत्रा आम्नाताः अग्नेरहं देवयज्ययान्नादो भूयासं दब्धिरस्यदब्धो भूयासममुं दभेयमग्नीषोमयोरहं देवयज्यया वृत्रहा भूयासमिति

तत्रैन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत् वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेदित्येवं क्रमविहितेषु इन्द्राग्नी रोचना दिव इत्यादीनां याज्यानुवाक्य
मंत्राणां यथासंख्यं प्रथमस्य प्रथमं द्वितीयस्य द्वितीयमित्येवंरूपो विनियोगो यथासंख्यपाठात् प्रथमपठितमंत्रस्य हि कै
मर्थ्याकांक्षायां प्रथमतो विहितं कर्मैव प्रथममुपतिष्ठते समानदेशत्वात् एवं द्वितीयमंत्रस्यापि वैकृतांगानां प्राकृतांगानुवादेन वि
हितानां संदंशपतितानां विकृत्यर्थत्वं सन्निधिपाठात् ॥ तत्राद्यंतयोराग्नेयाग्नीषोमीययोः कर्मणोरेवतौ मंत्रौ मध्यमस्य चोपांशुयाजस्य कर्म
णो मध्यमो दब्धिरस्यदब्धो भूयासममुं दभेयमिति मंत्रोंगं तस्य च मंत्रस्य च ब्राह्मणवाक्यमेवमाम्नायते एतया वै दब्ध्या देवा असुरानदभ्नुवन् तयैव भ्रातृव्यं
दभ्नोतीति दब्धिर्घातकमायुधमित्यर्थः न चाऽऽग्नेयाग्नीषोमीययोरप्यनिष्टनिवारकत्वेन साधारणलिंगेन दब्धिमंत्रस्यांगत्वं किं न स्यादिति वाच्यम् य २६
थावाक्यद्वयानुसंधानेन संपन्नप्रकरणं एव क्रमप्रमाणं तथा प्रकरणद्वयानुसंधानसंपन्नेन क्रमप्रमाणेनोपांशुयाजे तस्य मंत्रस्य विनियोगात् न च क्रमस्य प्र
करणेंतर्भाव इति वाच्यम् द्वयोर्वाक्ययोर्विप्रकरणयोरेकवाक्यत्वाभावात् तस्मात् क्रमप्रमाणेन मध्यवर्तिन उपांशुयाजस्य मध्यवर्ती मंत्रोंगं समानदेश

त्वादिति यथासंख्यपाठाद्धि विनियोग उक्तः सन्निधिपाठात्तु यानि वैकृतान्यंगानि प्राकृतांगानुवादेन विहितानि संदंशपतितानि तेषां विकृतौ विनियोग इत्य
हवैकृतांगानामित्यादिना तत्रोदाहरणमाह यथाऽमनोहोमानामिति आमनसे स्वाहा रेतस्विने स्वाहेत्यादय आमनोहोमाः यद्वा आमनोहोमानामिति पाठः
प्रामादिक एव किं त्वामनहोमानामिति सकाररहितस्य पूर्व एव पाठः साधुः तत्र च वैश्वदेवीं सांग्रहणीं निर्वपेत् ग्रामकाम इत्यस्य काम्येष्टिप्रयोगस्य
सन्निधौ श्रूयंते आमनहोमाः आमनमस्यामनस्य देवा इति तिस्र आहुतीर्जुहोतीति नन्वामनहोमानां फलाकांक्षायां फलवद्विकृत्यपूर्वमेव भाव्यत्वेन सं
बध्यत इत्यसंगतं तेषां मुख्ययागत्वे विरोधाभावात् नन्वाग्नेयादीनां षण्णामनुमित्यादीनां च बहूनां मुख्यत्वविरुद्धमित्याशंक्य यथा दर्शपूर्णमा
साभ्यां स्वर्गकाम इति वाक्येनाग्नेयादीनां फलसंबन्धावगमस्तथाऽमनहोमानां फलसंबन्धावगमाभावान्न प्राधान्यं युज्यते सांग्रहणीनिर्वपे
यथा आमनहोमानां तेषां हि केनमर्थ्याकांक्षायां फलं विकृत्यपूर्वमेव भाव्यत्वेन संबध्यते उपस्थितत्वात् स्वतन्त्रफलवत्त्वे विकृतिस
न्निधिपाठानर्थक्यापत्तेः पशुधर्माणामग्नीषोमीयार्थत्वमनुष्ठानसादेश्यात् औपवसथ्येह्नि अग्नीषोमीयः पशुरनुष्ठीयते तस्मि
न्नेव दिने तद्धर्माः पठ्यंते अतस्तेषां केनमर्थ्याकांक्षायामनुष्ठेयत्वेनोपस्थितं पश्वपूर्वमेव भाव्यत्वेन संबध्यते तच्च स्थानं समाख्या
तः प्रबलम् ॥ ग्रामकाम इति वाक्यस्य तु सांग्रहण्या एव फलसंबंधबोधकत्वेनामनहोमानां तत्संबन्धबोधकत्वाभावात् तस्मात्फलवत्सन्निधावफलं
तदंगमिति न्यायात्फलवत्याः सांग्रहण्याः सन्निधावाम्नाता अफला आमनहोमास्तदंगमित्यभिप्रेत्य किमर्था इमे किलेति केनमर्थ्याकांक्षायां फलवतो विकृत्यपू
र्वस्यैव भाव्यत्वेन संबन्धे हेतुमाह उपस्थितत्वादिति सन्निधिप्रमाणेनोपस्थितत्वादित्यर्थः नन्वामनहोमानां सांग्रहणीसन्निधिपाठेपि विश्वजिन्न्यायेन स्वतन्त्र
फलकत्वमेव किं न स्यादित्यत आह स्वतन्त्रफलकत्व इत्यादिना फलवत्कर्मसन्निधौ पठितस्यैवाश्रूयमाणफलस्य विश्वजिन्न्यायेन स्वतन्त्रफलं कल्प्यते
अन्यथा प्रयाजादीनामपि तन्न्यायेन स्वतन्त्रफलकत्वापत्तिः स्यात् अफलस्य फलवत्सन्निधौ पाठस्तु तदंगत्वापेक्षः तदभावेऽनर्थकत्वमेव तस्यापद्येतेति भावः

लो॰मि॰ सन्निधिपाठसादेश्येन विनियोगं निरूप्यानुष्ठानसादेश्येन विनियोगं निरूपयति पशुधर्माणामित्यादिना पशुधर्मास्तूपाकरणपर्य्यग्निकरणादयस्तत्र
२७ प्रजापतेर्जायमाना इदं पशुमित्याभ्यामृग्भ्यां पशोरुपस्पर्शनमुपाकरणं दर्भज्वालयार्चिः प्रदक्षिणीकरणं पर्य्यग्निकरणम् यूपे रज्ज्वा बंधनं यूप
नियोजनमित्यादयो वे[illegible]तेषामनुष्ठानसमानदेशत्वादग्नीषोमीयपशुशेषत्वमेव न तु सवनीयादिशेषत्वमित्यर्थः किं च ज्योतिष्टोमप्रकरणे त्रयः
पशवः समाम्नाता अग्नीषोमीयः सवनीयोऽनुबंध्यश्चेति तत्राग्नीषोमीयः पशुः सौत्यनामकादन्हः प्राचीने औपवसथ्यनामकेन्हि दिक्ष्य निर्माणादूर्ध्वं
समनुष्ठीयते तत्रैवान्हि ते धर्माः समाम्नाताः तत्र तेषां शेषाकांक्षायामनुष्ठेयतयोपस्थितमग्नीषोमीयपश्वपूर्वमेव सान्निधितो भाव्यत्वेन संबध्यते
न तु सवनीयानुबन्ध्यापूर्वं तत्सान्निधिविरहात् अथ कथमिति चेन्न सवनीयपशोः सौत्यनामकेन्हि समाम्नानादाश्विनं ग्रहं गृहीत्वा त्रिवृता यूपं परि
वीयाग्नेयं पशुमुपाकरोतीति अनुबंध्यस्त्ववभृथात्तेस्सूयमाणत्वाच्च तस्मादुपपद्यतेऽस्यैतेषां धर्माणां सन्निधिनाग्नीषोमीयार्थत्वं सवनीयानुब
न्ध्ययोस्तु चोदकान्वेऽतिदिश्यंते न च पाठसादेश्याद्देवतेषां तदर्थत्वं किं न स्यादिति वाच्यम् अग्नीषोमीयपशोः सोमक्रयसमीपे पाठात्तेन तत्त्वासंभवात्
न च क्रमसन्निधावेव तत्स्यानुष्ठानमपि किं न स्यादिति वाच्यम् स एष द्विदैवत्यः पशुरौपवसथ्येऽहनि आलब्धव्य इति वाक्यात्तस्य तत्रानुष्ठानानुपप
त्तेः न वै स्थानात्प्रकरणस्य बलीयस्त्वात्तेन तद्धर्माणां ज्योतिष्टोमार्थत्वमेव किं न स्यादिति वाच्यम् तस्य सोमयागत्वात्तद्धर्मग्रहणायोगात् सोमात्यमिषवा
दीन् धर्मानाकांक्षति न तु यूपनियोजनविशसनादीन् तस्मादानर्थक्यप्रतिहतानां विपरीतं बलाबलमिति न्यायेन प्रकरणं प्रधानानामवाच्यस्थानात्पशु
यागार्थत्वमेव पशुधर्माणां युक्तं भवति न चाग्निन्यनर्थकाः संतस्ते धर्माश्चांगेष्वपि विकृतिष्वपि पशुयागेषु विशेषेणावतिष्ठंतामिति वाच्यम् सन्निधिरूपस्य विशे
षस्य दर्शितत्वात् न चाग्नीषोमीयेपि तद्धर्माणां प्रकरणादेव विनियोगः किं न स्यादिति वाच्यम् कृप्तोपकारैरेव प्राकृतधर्मैरग्नीषोमीयस्येति कर्तव्यता २७
कांक्षाया उपशांतत्वात् अग्नीषोमीयो हि सान्नाय्ययागप्रकृतिको भवति तयोरुभयोरपि पशुप्रभवद्रव्यकत्वाविशेषात् सान्नाय्यं दधिपयसी तत्र प
शुयागः पयोयागप्रकृतिकः साक्षात्पशुप्रभवद्रव्यकत्वात् तदुक्तं सान्नाय्यं वा तत्प्रभवत्वादिति तस्माच्चोदकप्राप्तैस्तद्धर्मैर्निराकांक्षत्वान्न पशुयागे न तद्ध

णानां प्रकरणं विनियोजकं किंतु स्थानमेवेत्यभिप्रेत्याह औपवसथ्ये त्वित्यादिना एवं स्थानं निरूप्य तस्य समाख्यातः प्राबल्यमाह तच्च स्थानमित्यादिना तद्वे
ति उक्तलक्षणलक्षितं चेत्यर्थः तेनेन्द्रतीये चेदं स्थितम् शुंधध्वं दैव्याय कर्मण इत्ययं मंत्रः पौरोडाशिकमिति याज्ञिकैः समाख्याते काण्डे पठितस्तस्य च
समाख्यया पुरोडाशकाण्डोक्तानामुलूखलजुह्वादीनामपि शोधनेंगत्वमिति प्राप्ते उच्यते न समाख्यया मन्त्रस्य पुरोडाशपात्राङ्गत्वं पदार्थयोर्भिन्नदेश
स्थत्वेन सम्बन्धस्याप्रत्यक्षत्वात् स्थानविनियोगे तु पदार्थयोर्देशसामान्यलक्षणः सम्बन्धः प्रत्यक्ष एव न च समाख्या पदार्थयोः सम्बन्धवाचिका भवति यौ
गिकशब्दानां द्रव्यवाचकत्वेन पदार्थसम्बन्धावाचकत्वात् यौगिकत्वात्तस्याः सा सम्बन्धमात्रवाचिका तद्विशेषवाचिका वा स्यात् नाद्यः तन्मात्रोक्तेः प्रयो
जनाभावात् सर्वेषां यौगिकवचसां पर्यायतापत्तेश्च द्वितीये तु सम्बन्धिविशेषत्वस्य संबंधिविशेषनिरूप्यत्वादवश्यं संबन्धिनौ वक्तव्यौ तथा च सम सं

अत एव शुंधनमंत्रः सान्नाय्यपात्राङ्गं पाठसादेश्यात् ननु पौरोडाशिकमिति समाख्यया पुरोडाशपात्राणाम् समाख्या यौगिकः श
ब्दः सा च द्विविधा वैदिकी लौकिकी च तत्र होतुश्चमसभक्षणाङ्गत्वम् होतृचमस इति वैदिकसमाख्यया अध्वर्योस्तत्तत्पदार्थाङ्ग
त्वम् लौकिक्या अध्वर्यवमिति समाख्ययेति संक्षेपः ॥ बंधिप्रतिपत्त्यैव वाक्यार्थप्रतिपत्तिन्यायेन संबन्धप्रतिपत्तिसंभवे तत्रापि शक्तिकल्प
ने गौरवान्न समाख्यायाः सम्बन्धवाचित्वं स्वाग्रस्कन्नाद्वा सर्वेषु यौगिकैः शब्दैर्द्रव्यमेवाभिधीयते न हि सम्बन्धवाचित्वं संभवत्यतिगौरवात् तथान्यच्च पा
कतु पचिरेवाह कर्तारं प्रत्ययो ण्वकः पाकस्तु कः पुनः केनावाच्यो नैकस्य कस्यचिदिति किंच पौरोडाशिकमिति समाख्यायां प्रकृतिः पुरोडाशमात्रमभि
धत्ते तद्धितप्रत्ययस्तु पुरोडाशस्येदमिति सम्बन्ध्यस्याकाण्डे न वै तावता हि तन्निधानात् पुरोडाशपात्राणां मन्त्रसन्निधिः प्रत्यक्षो भवति किं त्वर्थापत्त्या स कल्प्यते क
थं शृणु प्रत्युतः सन्निधिः न स्यात्तदा मंत्रप्रतिपादकमंथस्य पौरोडाशिकसमाख्या न स्यात् तेनास्य मन्त्रस्य सन्निहितानामभिषेकेत्वादिमंत्राणामाग्नेयकाण्डस
माख्या भवति भवति च सा सन्निहितानामपि जातः प्रथममन इत्यादिमंत्राणां तत्र कांडसमाख्यया सन्निधिपरिकल्प्य कल्पितकाण्डसन्निध्यन्यथा

लौ॰मि त्रुपपत्त्या परस्पराकांक्षा रूपं कान्त्रपात्रप्रकरणं कल्प्यपिलातत द्वारा वाक्यलिंगश्रुतीश्च कल्प्यपिला तया श्रुत्या विनियोग इति स्थानापेक्षया वि
२८ नियोगे समाख्यायाविप्रकर्षः सान्नाय्यपात्राणां तु कुंभीशाखा पवित्रादीनां शोधनमंत्रसन्निधिः सत्यस्मो भवति कथं शृणु इध्माबर्हिः संपादनस्य
सुष्टिनिर्वापस्य चांतराले सान्नाय्यपात्राणां देश उक्तः शोधनमंत्रस्त्वाप्यभिधाबर्हिर्निर्वापविषययोर्मंत्रानुवाकयोर्मध्ये मंत्रानुवाके पठ्यते तेन च प्रत्य
क्षसन्निधिना प्रकरणादीनां चतुर्णामेव कल्प्यतात्सन्निधिः समाख्यापेक्षया सन्निकृष्यते तस्मात्क्रमेण समाख्यां बाधित्वा सान्नाय्यपात्राणां शोधने।
शोधनमंत्रो भवतीत्यभिप्रेत्याह अत एवेत्यादिना अत एव स्थानस्य समाख्यातः प्रबलत्वादेव शुंधनमंत्रः शुंधध्वं दैव्याय कर्मण इति मंत्रः सान्नाय्यपा
त्राङ्गमिति सान्नाय्यपात्रायोरैन्द्रदध्यैन्द्रपयसोः पात्राणां कुंभीशाखापवि त्रादीनामंगमित्यर्थः पाठसादेश्यादिति सन्निधिपाठादित्यर्थः पुरोडा
शपात्राङ्गमिति पुरोडाशपात्राणामुलूखलादीनामंगमित्यर्थः एवं स्थानं निरूप्य समाख्यां लक्षयति समाख्या यौगिकः शब्द इति अत्र यौगिकशब्द
त्वलक्षणं समाख्येति लक्ष्यम् शब्दश्च तुर्धा यौगिको रूढो योगरूढो यौगिकरूढश्चेति तत्राद्यः पाचक इत्यादिर्यौगिकः स एव समाख्येति बोध्य
ते यत्रावयवार्थ एवावगम्यते स यौगिक इति तन्निर्वचनम् योऽवयवशक्तिनिरपेक्षया समुदायशक्त्यैवार्थं बोधयति स रूढो यथा गवादिशब्दः यत्त्ववयव
शक्तिविषये समुदायशक्त्यापि प्रवर्तते स योगरूढः यथा पंकजादिशब्दः पंकजादिशब्दस्यैवावयवशक्त्या पंकजनिकर्तृत्वेन समुदायशक्त्या च प
द्मत्वेन रूपेण पद्मबोधकत्वात् यस्त्ववयवशक्तिसमुदायशक्तिभ्यां रूढार्थं यौगिकार्थं च स्वातंत्र्येण बोधयति स यौगिकरूढः यथोद्भिदादिशब्दः स चो
द्भेदनकर्तृतरुगुल्मादिकं बोधयति यागविशेषमपि वक्ति सा यौगिकशब्दात्मिका समाख्या तत्र तयोः समाख्ययोर्मध्ये इत्यर्थः होतुरिति भक्षणा।
स्य क्रियात्मकत्वेन प्राधान्यात्तत्कर्तुर्होतुर्भवति तदंगत्वमित्यर्थः तत्तत्पदार्थागत्वमिति पुरोध्वर्युर्विराजतीत्यादिना यजुर्वेदेन च विहितानां पदा। २८
र्थानामंगत्वमित्यर्थः लौकिकेति याज्ञिकैः परिकल्पितयेत्यर्थः तृतीये स्थितं भेतु होतुश्च भक्ष इत्यत्र समाख्या भक्षहेतुः हरिरसि हारियोजन इत्यने
न मंत्रेण गृह्यमाणोऽयं होहारियोजनः तत्र वाकं वषट्कर्तुः प्रथमभक्ष इत्यत्र वषट्कार इत्येव स्तुतत्वाच्च यएव भक्षे हेतवइ निमाप्राद्यातः हविर्धा।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नेग्रावभिरभिष्टुत्याहवनीयेहुत्वाप्रत्यञ्चः परेत्य सदसि भक्षान्भक्षयतीति श्रूयते उत्तरवेद्याः प्रतीचीनेसदसः प्राचीनेमण्डपेभिषवः उत्तरवेद्यां
होमः सदसि भक्षणं तत्राभिषवहोमयोर्वचनान्तरप्राप्तयोरविधेयतयानोनिमित्तत्वेनानूद्यभक्षणं विधीयते तस्मात्क्रमास्त्यादिवद्देवतयोरपिहेतुत्व
मस्तीत्यभिप्रेत्याह संक्षेपइति स्तुत्यादिप्रमाणस्य विनियोगविधिसहकारिणो निरूपणमुपसंहरति तदेवमिति एतैः षड्भिः प्रमाणैः सहकृतेन विनि
योगविधिना यान्यङ्गानि विनियोज्यन्ते तानि विनियोगविधेः स्वरूपमनुवदन्विभजते एतदित्यादिना तत्र सिद्धरूपाणि निर्दिशति तत्रेति सिद्धरूपत्वं क्रि
यारूपाणामभव्यत्वमित्यर्थः जातिः पशुत्वादिर्द्रव्यं व्रीह्यादि संख्या एकत्वादि तेषां यागस्वरूपोपकारत्वेन दृष्टार्थत्वमेवेत्याह तानि चेति क्रियारूपाणां वि
भागद्वारा लक्षणमाह क्रियारूपाणीत्यादिना गुणस्य कर्माङ्गस्य द्रव्यादेः संस्कारकराणि क्रिया विशेषरूपाणि गुणकर्माणि यथावघातादीनि प्रधानस्यफ

तदेवं निरूपितानि संक्षेपतः स्तुत्यादीनि षट्प्रमाणानि एतत्सहकृतेन विनियोगविधिना समिदादिभिरुपकृत्य दर्शपूर्णमासाभ्यां
यजेतेत्येवंरूपेण यानि नियोज्यन्ते तान्यङ्गानि द्विविधानि सिद्धरूपाणि क्रियारूपाणि चेति तत्र सिद्धानि जातिद्रव्यसंख्यादी
नि तानि च दृष्टार्थान्येव क्रियारूपाणि च द्विविधानि गुणकर्माणि प्रधानकर्माणि च एतान्येव सन्निपत्योपकारकाणि आरादु
पकारकाणि चोच्यन्ते कर्माङ्गद्रव्याद्युद्देशेन विधीयमानं कर्म सन्निपत्योपकारकम् ॥ ॥ ॥ ॥

लापूर्वस्योपकारकाणि तानि प्रधानकर्माणि यथा प्रयाजादीनि तेषामेव लक्षणं तस्माह एतान्येवेत्यादिना सन्निपत्योपकारकाणां लक्षणमा
हकर्माङ्गेत्यादिना यानि चाङ्गानि साक्षात्परंपरया वा विहितफलसाधनयागशरीरं निष्पादयन्ति तद्द्वारा तदुत्पन्नापूर्वोपयोगीनि तानि सन्निपत्योप
कारकाणीति फलितम् द्रव्यादीत्यादिना देवतादिपरिग्रहः क्रियारूपत्वं सर्वेषां कर्मणां गुणकर्मत्वमवघातादीनां प्रधानकर्मत्वं प्रयाजादी
नां सन्निपत्योपकारकत्वमवघातादीनामारादुपकारकत्वं प्रयाजादीनां च लक्षणमिति समुदायतात्पर्यं मतत्रोदाहरणमाह ॥ ॥ ॥

Nepal Sanskrit University

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

लो॰ मियथावघातेनि सन्निपत्योपकारकाणां पुनरपि त्रिविधं विभागं करोति तच्चेत्यादिना तच्च सन्निपत्योपकारकं चेत्यर्थः दृष्टार्थमुदाहरति दृष्टार्थमवघा
२९ तारीति अवघातादेस्तुषविमोकादिरूपदृष्टद्वारा यागस्वरूपतदुत्पन्नापूर्वहेतुत्वात्तं भवति तस्य दृष्टार्थत्वमित्यर्थः अदृष्टार्थ
मुदाहरति अदृष्टार्थमिति प्रोक्षणादेर्व्रीह्यादिगतसंस्काररूपातिशयदृष्टद्वारा प्रधानयागोत्पत्त्यपूर्वहेतुत्वात्तं भवति केवलादृष्टार्थत्वं प्रोक्षणमन्तरेणा
पियागस्वरूपानुपपत्त्यभावात् दृष्टोपकारासंभवात् दृष्टादृष्टोभयार्थमुदाहरति दृष्टादृष्टार्थमिति पशुपुरोडाशादीत्यादीन्यादिना यागादिसंग्रहः त
द्धिपशुपुरोडाशादिहीत्यर्थः अदृष्टमिति यागोत्पत्त्यपूर्वद्वारा फलापूर्वमित्यर्थः आरादुपकारकाणां लक्षणमाह द्रव्याद्यनुद्दिश्येति आत्मसमवेता
पूर्वजनकान्यारादुपकारकाणीत्यपि वदन्ति तत्रोदाहरणमाह यथेति प्रयाजादीत्यादिनाज्यभागानुयाजादिपरिग्रहः अत्र परमापूर्वोत्पत्तावेवेत्य

यथाऽवघातप्रोक्षणादि तच्च दृष्टार्थं अदृष्टार्थं दृष्टादृष्टार्थं चेति तत्र दृष्टार्थमवघातादि अदृष्टार्थं प्रोक्षणादि दृष्टादृष्टार्थं पशुपुरोडाशादि त
द्धि द्रव्यत्यागांशेनैव अदृष्टं देवतोद्देशेन च देवतास्मरणं दृष्टं करोति द्रव्याद्यनुद्दिश्य केवलं विधीयमानं कर्म आरादुपकारकम् य।
थाप्रयाजादि आरादुपकारकं च परमापूर्वोत्पत्तावेवोपयुज्यते सन्निपत्योपकारकं तु द्रव्यदेवतासंस्कारद्वारा यागस्वरूप एवोपयु
ज्यते इदमेव चाश्रयिकर्मेत्युच्यते तदेवं निरूपितः संक्षेपतो विनियोगविधिः॥

वकारेण द्रव्यदेवतागतसंस्कारजननद्वारा यागस्वरूपोपयो
गित्वमारादुपकारकाणां निरस्यते यागस्वरूपेपीत्यपिना सन्निपत्योपकारकाणां द्रव्यदेवतासंस्कारद्वारा यागोत्पन्नापूर्वेऽप्युपकारकत्वं समुच्चीयते २९
अत्र च व्रीह्यादीनामपि पिष्टद्वारा पुरोडाशनिर्वर्तकत्वं तद्द्वारा यागशरीरतदुत्पन्नापूर्वजनकत्वं च भवति याज्यानुवाक्यादेर्देवतासंस्कारद्वारा यागो
त्पत्त्यपूर्वोपयोगित्वं देवतायाश्च साक्षाद्यागशरीरनिर्वर्तकत्वं तद्द्वारा तदुत्पत्त्यपूर्वनिष्पादकत्वं च भवति यागस्य देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागस्वरू-
पत्वाद् द्रव्यदेवेन खलु यागस्वरूपमित्यभ्युपगमाच्चेति ध्येयम् इदमेव चेति सन्निपत्योपकारकमेव वचनत्वारादुपकारकमित्यर्थः आश्रयिद्रव्यदेवतादि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

रूपत्वाश्रयोऽस्यास्तीत्याश्रयिपारिभाषिकी वाश्रयिकर्मेति संज्ञा इदमेव सामवायिकर्मेत्यपि वदन्ति किंच सामान्यतः कर्म द्विविधमर्थकर्म गुण
कर्म चेति तत्रात्मसमवेतापूर्वजनकं कर्मार्थकर्म यथाऽग्निहोत्रदर्शपूर्णमासप्रयाजानुयाजादिकं तस्यात्मगतफलापूर्वजनकत्वात् द्रव्यादिसंस्का
रजनकं द्वितीयम् तदेव सन्निपत्योपकारकमित्युक्तम् तदपि द्विविधम् उपयोक्ष्यमाणसंस्कारकमुपयुक्तसंस्कारकं चेति तत्रावघातप्रोक्षणादि
कमुपयोक्ष्यमाणसंस्कारकं यागे व्रीहीणामुपयोक्ष्यमाणत्वात् प्रतिपत्तिकर्म चात्वाले कृष्णविषाणाप्रासनेडाभक्षणादिकमुपयुक्तकृष्णविषा
णपुरोडाशादिसंस्कारकं द्वितीयम् उपयुक्तस्याऽकीर्णकरस्यावशिष्यमाणद्रव्यादेर्विहितदेशसंस्कारविशेषहेतुःप्रक्षेपःप्रतिपत्तिकर्म उपयोक्ष्य
माणसंस्कारभिन्नसंस्कारकर्मत्वं प्रतिपत्तिकर्मत्वमित्यपि वदन्ति ननु भवतु कथंचिदिडाभक्षणस्य प्रधानयागोपयुक्ताकीर्णकरपुरोडाशद्रव्यप्रक्षे
पात्मकत्वात्प्रतिपत्तिकर्मत्वं चात्वाले कृष्णविषाणप्रासनस्याग्निहोत्रादिकर्मवद्विहितबहिर्देशविशेषप्रक्षेपक्रियात्मकत्वात्कथं प्रतिपत्तिक
र्मत्वं तथा च तद्वदर्थकर्मत्वमेव तस्य तदित्थं श्रूयते ज्योतिष्टोमे नीतासु दक्षिणासु चात्वाले कृष्णविषाणां प्रास्यतीति यजमानेन दक्षिणा दत्तास्त
त्विग्भिर्यदानीतास्तदा यजमानः स्वहस्तधृतं कृष्णमृगस्य शृंगं चात्वालनामकगर्ते परित्यजेत् सोऽयं परित्यागोऽर्थकर्म कुतः सप्रयोजनत्वलाभा
त् प्रतिपत्तिकर्मत्वेऽपूर्वाभावे निरर्थकः स्यात् तस्मादपूर्वलाभायार्थकर्मत्वमेव न तु प्रतिपत्तिकर्मत्वमिति चेन्न कृष्णविषाणया कंडूय
तीति तृतीयाश्रुत्या यजमानशिरःकंडूयनाद्युपयुक्तस्य कृष्णविषाणस्य प्रतिपत्त्यपेक्षत्वात् न च प्रतिपत्तिकर्मत्वेऽत्यन्तमपूर्वाभावः चा
त्वाल एव प्रासनमित्येवंविधस्य नियमस्य वैधत्वेन प्रासनक्रियाप्रयुक्तापूर्वाभावेऽपि नियमापूर्वसद्भावात् तस्मात्प्रासनं प्रतिपत्तिकर्मे
ति तमेतं सर्वमभिप्रेत्य विनियोगविधिनिरूपणमुपसंहरति तदेवमिति इदानीं प्रयोगविधिं निरूपयति ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥०

लौ०
भि
३०

प्रयोगेत्यादिना सांगप्रधानकर्मप्रयोगप्राशुभावबोधकइत्यर्थः सचप्रयोगविधिः प्रयाजाद्यंगजातवाक्यैकवाक्यतामापन्नो दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजे
तेत्यादिप्रधानविधिरेवोक्तवक्ष्यमाणविधित्रयमेलनरूपश्चतुर्थोयंविधिर्नतुविध्यंतरमित्याह सचेति तत्रहेतुंप्रदर्शयन्प्रयोगप्राशुभावशब्दंव्याचष्टे सहीत्या
दिना प्रयोगविधिः सांगप्रधानकर्मप्रयोगाविलंबं विधत्ते तद्विलंबेप्रमाणाभावात् संप्रतिपन्नवत् तत्रप्रयोगविधिः ननत्वप्रयोगाविलंबं विधत्ते तदविलंबेप्रमाणाभा
वादितिसंप्रतिसाधनतामाशंक्य समाधत्ते नचेत्यादिना अंगप्रधानविध्योरेकवाक्यतयावगतस्यांगप्रधानयोः साहित्यस्यानुपपत्तेरेव तदविलंबेप्रमाणत्वान्नत
त्रप्रमाणाभाववचनं शोभतेतरामिति तत्रार्थापत्तिप्रमाणं दर्शयति विलम्बइत्यादिना हिशब्दे न तत्साहित्यनिरूपयोपपत्तिप्रयाजाद्यंगजातमंग

प्रयोगप्राशुभावबोधको विधिः प्रयोगविधिः सचांगवाक्यैकवाक्यतापन्नः प्रधानविधिरेव सहि सांगप्रधानमनुष्ठापयन्नविलंबेन
प्रमाणाभावादविलंबापरपर्यायं प्रयोगप्राशुभावं विधत्ते नचतदविलंबेपिप्रमाणाभाव इति वाच्यम् विलंबे ह्यंगप्रधानविध्योरेक
वाक्यतावगततत्साहित्यानुपपत्तिः विलंबेन क्रियमाणयोः पदार्थयोरिदमनेन सहकृतमिति साहित्य व्यवहाराभावात् सच
विलंबानियतेक्रमे आश्रीयमाणे भवति ॥

शब्दार्थः प्रधानशब्देन च दर्शादिः प्रधानयागोऽत्युच्यते तावेवतच्छब्दार्थः नचतत्साहित्यमेवना
स्तीतिवाच्यम् अंगप्रधानविध्येकवाक्यत्वानुपपत्तेः तस्यप्रयोजनांतरानुलब्धेश्च नन्वविलंबमंतरेण नांगप्रधानयोः साहित्यानुपपत्तिः तेनविनापितत्
थाव्यवहारादित्याशंक्यमेवमित्याह विलंबेनेत्यादिना पूर्वेह्निपरेह्नि च क्रियमाणयोर्भोजनयोरिदमनेनभोजनेन सहकृतमिति व्यवहारादर्शनाद्वि ३०
लम्बेन क्रियमाणयोरंगप्रधानयोः साहित्यव्यवहारोऽप्यतस्योपपद्यते ततश्च सा तदवस्थेत्यर्थः साप्यंगप्रधानयोरविलंबस्तन्नियतेक्रमेसमाश्रय
णे संभवति यथाऽग्नेयहविरभिघारणं ततश्चैन्द्रदधिहविरभिघारणं तत आग्नेययागानुष्ठानं तदनंतरमैन्द्रदधियागानुष्ठानमिति नियतः क्रमः ततश्चैकोन

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

व्यवधानेनाविलम्ब इति सर्वसुपरिष्ठास्यषीभविष्यतीत्यभिप्रेत्याह सर्वेत्यादिना नियते क्रमे नंगीकारे दोषमाह अन्यथेत्यादिना प्रयोगविक्षेपापत्तेरि
तिकिमाग्नेयहविषोयारणमैन्द्रदधिहविरभिघारणानंतरंकर्त्तव्यंकिंवैन्द्रदधिहविषोभिघारणमाग्नेयहविरभिघारणानंतरमित्येवंसर्वत्रसंदेहेनस
र्वानुष्ठानोच्छेदापत्तेरित्यर्थः संशयात्माविनश्यतीत्यादिनाभगवद्वचनेननसंशयात्मनऐहिकभोगसाधनेपिप्रवृत्त्यभावोपलंभान्नसंदिहानस्या
मुत्रभोगसाधनेप्रवृत्तिरुपपद्यतइतिभावः ननुनांगप्रधानयोर्नियतः क्रमउपपद्यतेतद्विधायकाभावात्नचप्रयोगविधिरेवतद्विधायकोवाक्यभे
दापातात्नकथंनप्रयोगविधेरेवप्रयोगप्राशुभावविधायकत्वेगुणप्रधानयोर्नियतक्रमविधायकत्वेचवाक्यभेदापातइति चेन्नैवमित्याह अतइत्या
दिना यत्तोंगप्रधानयोर्नियतक्रममंतरेणाविलंबापरनामधेयप्रयोगप्राशुभावोनोपपद्यतेऽतः स्वविधेयप्रयोगप्राशुभावसिद्ध्यर्थंनियतंक्रममपिप्र
अन्यथाहिकिमेतदनंतरमेतत्कर्त्तव्यमेतदनंतरंवेतिप्रयोगविक्षेपापत्तेः अतःप्रयोगविधिरेवस्वविधेयप्रयोगप्राशुभावसिद्ध्यर्थं
नियतक्रममपिपदार्थविशेषणतयाविधत्ते अतएवांगानांक्रमबोधकोविधिःप्रयोगविधिरित्यपिलक्षणम् तत्रक्रमोनामवि
ततिविशेषः पौर्वापर्यरूपोवा तत्रषट्प्रमाणानि श्रुत्यर्थपाठस्थानमुख्यप्रवृत्त्याख्यानि ॥ योगविधिरेवविधत्तइत्यर्थः वाक्यभेदनि
रासायपदार्थविशेषणतयेत्युक्तंव्यापारभेदेनहिविधानेवाक्यभेदोभवतिनतुविशिष्टविधानइत्यवोचामेतिभावः पदार्थश्चात्रक्रियारूपोग्राह्यः अन्य
थाक्रमविधानानुपपत्तेः तदुक्तंमाधवेनयद्यपिक्रमस्यक्रियात्वाभावात्स्वरूपेणनविधियोग्यतातथापिदध्नाजुहोतीत्यादावक्रियारूपंदधिद्रव्यंयथा
क्रियाविशेषणत्वेनविधीयतेदधिसाधनकंहोमंकुर्यादितिएवमनेनक्रमेणकर्तव्यमितिक्रियाविशेषणतयाक्रमोविधीयतामितिनियतःप्रयोगवि
धिरेवपदार्थविशेषणतयातन्नियतक्रममपिविधत्तेःतएवकारणात्तस्यलक्षणान्तरमपीत्याह अतएवेतिननुक्रमबोधकइत्यत्रकिंलक्षणः क्रमो
भिमतइत्याकांक्षायांक्रमंलक्षयति ॥०

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

लौ॰ भि॰ ३१ तत्र क्रम इति यद्वा वाक्यार्थबोधे पदार्थज्ञानस्य हेतुत्वात्क्रमपदार्थज्ञानमन्तरेण प्रयोगविधिलक्षणवाक्यार्थबोधो न स्यात्तस्य क्रमपदार्थो वक्तव्य इ
त्याकांक्षायां क्रमलक्षणमाह तत्र क्रम इति तत्र प्रयोगविधिलक्षणवाक्यार्थघटकपदार्थानां मध्य इत्यर्थः वितननं वितानो वा वितति: ननु विस्तार इति
धातोः स्त्रियां भावे क्तिन् प्रत्यये वितति रिति रूपं तथा च बहुभिः कर्तृभिर्युगपत्कृतानामपि पदार्थानां वितानविशेषो भवत्येव न तु तत्र क्रमव्यवहार इत्य
रूपालक्षणान्तरमाह पौर्वापर्यरूपो वेति यद्वा युगपत्कृतानां क्रमेणकृतानां वा पदार्थानां वितानाविशेषेपि विशेषपदसूचितं पौर्वापर्यरूपं विवक्षि
तं लक्षणार्थे लक्षणान्तरव्यातेन वा शास्त्रमनास्थायां निश्चयार्थं वा मत्वा प्रकटयति पौर्वापर्यरूपो वेति ननु क्तं तत्तत्पदार्थानन्तरं तत्तत्पदार्था इत्येवमने
कपदार्थवृत्तिपौर्वापर्यसमुदायरूपवितति रेव क्रम इति अत्र भाट्टदीपिकाकारास्तु तत्र क्रमो नामाव्यवहितोत्तरत्वरूपमानन्तर्यम् तच्चैकप्रतियोगिक
मेकवृत्तिपर्यावद्दैकत्वादिकरोतीत्यत्र वेदकरणप्रतियोगिकमानन्तर्यं वेदिकरणवृत्ति अत्र दर्शपूर्णमासोत्तरत्वस्यापि सोमागत्वात्तद्व्यावृत्त्य

तत्र क्रमपरं वचनं श्रुतिः तच्च द्विविधम् ॥

र्थमव्यवहितेति विशेषणम् तत्र दर्शपूर्णमा सपूर्वकालत्वात्क्त्वमात्रं क्त्वाप्रत्ययार्थः न त्वव्यवहितो।
शोपि न चैसामविधेस्तदपेक्षापेनाव्यवधान एव तात्पर्यं वस्येत सोमविधेर्भिन्नप्रयोगविधिविधेयदर्शपूर्णमासप्रतियोगिकक्रमानपेक्षत्वात
अनतरूपो त्तरकालत्वमेव विधेयं न क्रमः क्रमश्च सर्वोत्तरपदार्थांगनस्य वक्ष्यामहे कर्तव्य इत्यपेक्षायाम् तु पूर्वपदार्थांगमनुत्तरेण कः पदार्थः क
र्तव्य इत्यपेक्षायाम् क्वचि दन्तदर्शनात्पूर्वपदार्थस्तु प्रतियोगितया क्रमविशेषणं दर्शपूर्णमासादिरिव पूर्वकालतायाः एतेन क्रमः पदार्थद्वयांगमि
ति केषांचित्तु क्रमपासंगप्रमाणाभावात् अस्तु वा प्रथमभक्ष इत्यादौ प्राथम्यं पूर्वपदार्थांगमेवेत्याहुः तन्नियमे च षट्प्रमाणानि श्रुत्यादीनि भवन्ती। ३१
त्याह तत्रेति तत्र क्रम इत्यर्थः तत्र श्रुतिं लक्षयति तत्रेति तत्र षट्सु प्रमाणेषु मध्य इत्यर्थः क्रमपरं वचनं वृत्त्या क्रमबोधकं क्त्वाप्रत्ययरूपमित्यर्थः तच्चा
यथा वेदादिकम् तत्राथशब्दस्यानन्तर्यवाचित्वं शक्तेर्वक्ता मत्वा यादीनां तु पूर्वकालादिवाचिनामपेक्षानुरोधात्क्रमपरत्वं लक्षणया अर्थादिषु कल्प्य

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

शाखस्यैवक्रमबोधकत्वात्क्लृप्तेतिविशेषणम् स्तुतिंविभजतेतत्त्वेतिक्रमपरवचनंचेत्यर्थः तत्रकेवलक्रमपरंवचनमुदाहरतितत्रेत्यादिनातत्रत
योर्द्वयोर्मध्यइत्यर्थः वेदः दर्भमुष्टिविशेषः वेदिः आहवनीयगार्हपत्ययोर्मध्ये चतुरंगुलंनिखातंभूतलंहविर्निधानस्थानविशेषरूपम् तस्यके
वलक्रमपरत्वेहेतुमाह वेद्यन्तमित्यादिना दर्शपूर्णमासयोर्हविरधिवासनानन्तरंवेदिकरणविधिवाक्येनैववेदिकरणस्यप्राप्तत्वात्तदनुवादेनक्रमपत्यपात
क्रममात्रमत्रविधीयतइतिभावः अत्रक्का पत्यपोऽतस्यक्रमस्यवाक्याद्वेदिकरणांगत्वंतत्त्वेनैवतद्विधिरितिबोध्यम् क्रमविशिष्टपदार्थपरंव
चनमुदाहरतिवषट्कर्तुरितिनतुभक्षस्यकथंचित्संभवत्प्राप्तिकत्वसंभवात्प्रथमशब्दोक्तक्रममात्रस्यात्रापिविधानंभविष्यतीत्याशंक्यतत्रहे
तुमाहएकेत्यादिनातथाचप्राथम्यविशिष्टैकभक्षपदार्थप्रसरभावस्यविशिष्टोपस्थितिरूपस्यभंगाभियानक्रममात्रंविधातुंशक्यतेन्यथायोवा

केवलक्रमपरंतद्विशिष्टपदार्थपरंचेति तत्रवेदंकृत्वावेदिंकरोतीतिकेवलक्रमपरंवेदिकरणादेर्वचनान्तरप्राप्तत्वात् व
षट्कर्तुः प्रथ मभक्षइतितुक्रमविशिष्टपदार्थपरम् एकप्रसरताभंगभयेनभक्षानुवादेनक्रममात्रस्यविधातुमशक्यत्वा
त् सेयंस्तुतिरितरप्रमाणापेक्षयाबलवती तेषांवचनकल्पनद्वाराक्रमप्रमाणत्वात्॥ वषट्कर्तुर्भक्षः सप्रथमइत्युपस्थितिःस्या

त्तुवषट्कर्तृत्वोपाधिविशिष्टसम्बन्धभिन्नःप्राथम्यविशिष्टभक्षइतिभावः यद्वाएकप्रसरताभंगएकवाक्यताभंगोबाध्यःभक्षस्याप्यनेनैवविधा
नाभ्युपगमात्तथाचानेनविहितभक्षानुवादेनप्रथमशब्दोपात्तक्रमविधानएकवाक्यताभंगेनावृत्त्यात्मकोवाक्यभेदः स्यादितिभावः अत्रापिक्र
मविशिष्टभक्षविधानात्प्रथमपदोक्तक्रमस्यवाक्याद्भक्षांगत्वमितिध्येयम् अतएवबोध्यम् यत्रथात्वर्थस्यक्रमप्रमाणेनशाप्त्यभावेपिकथंचित्सं
भवत्प्राप्तिकस्यपुनर्विधानेनकिंचित्प्रयोजनंविधेयांतरंचनान्यत्किंचित्तत्रक्रमएवस्तुत्युक्तोविधीयतेयथासत्रात्मकेद्वादशाहेअध्वर्युर्गृहपति
दीक्षयित्वाब्रह्माणंदीक्षयतिततउद्गातारंततोहोतारंततस्तंप्रतिप्रस्थातादीक्षयित्वार्धिनोदीक्षयतिब्राह्मणाच्छंसिनंब्रह्मणःप्रस्तोतारमुद्गातुर्मैत्राव

लो॰ मी॰ ३२ रुणं होतुस्ततस्तं नेष्टा दीक्षयित्वा तृतीयिनो दीक्षयति आग्नीध्रं ब्रह्मणः प्रतिहर्त्तारमुद्गातुरच्छावाकं होतुस्ततस्तमुन्नेता दीक्षयित्वा पादिनो दीक्षय-
ति पोतारं ब्रह्मणः सुब्रह्मण्यमुद्गातुर्ग्रावस्तुतं होतुस्ततस्तमन्यो ब्राह्मणो दीक्षयति ब्रह्मचारी वाऽऽचार्यप्रेषित इति श्रुतेर्वाक्यस्यार्थो हि
न दीक्षायाः स्वरूपेण तत्संस्कारकत्वेन वा विधिरतिदेशप्राप्तत्वात् प्रकृतौ हि यजमानसंस्कारार्थो दीक्षातिदेशेनैव सत्रे प्राप्यते सत्रे च ये यजमाना
स्त ऋत्विज इति वचनेन ऋत्विक्कार्योद्देशेन यजमानविधानाद् ब्रह्मादीनां यजमानत्वेनैव प्रतिप्रधानगुणावृत्तिन्यायेन तत्तत्संस्कारकत्वप्राप्तेः तत्स्व
दीक्षारूपं धात्वर्थमनूद्याख्यातेन क्त्वाप्रत्ययोक्तस्ततः शब्दोक्तः क्रमो विधीयते अत्र चायमर्थः अध्वर्युर्यजुर्वेदोक्तं करोति तस्य पुरुषास्त्रयः प्रति
प्रस्थाता नेष्टोन्नेता चेति एते चत्वारो दीक्षयितारः ब्रह्मा वेदत्रयोक्तस्य प्रत्यवेक्षणं करोति तस्य पुरुषास्त्रयः ब्राह्मणाच्छंस्याग्नीत्पोता चेति।
उद्गाता गानं करोति तस्य पुरुषास्त्रयः प्रस्तोता प्रतिहर्त्ता सुब्रह्मण्यश्चेति होता शंसनं करोति तस्य पुरुषास्त्रयः मैत्रावरुणोऽच्छावाको ग्रावस्तुच्चेति
चतुर्षु वर्गेषु प्रथमास्ते दक्षिणां सम्पूर्णां प्राप्नुवन्ति ये द्वितीयास्ते तदर्द्धं प्राप्नुवन्ति ततो द्विन इत्युच्यन्ते ये तृतीयास्ते तृतीयांशं प्राप्नुवन्तीति
तृतीयिनः ये चतुर्थास्ते चतुर्थांशं प्राप्नुवन्तीति पादिनः अनेनानुक्तक्रमेणान्यपुरुषः करोतीति किं चेतरमन्यत्वे वा यतो विशेषः स्यादिति।
न्यायेनाध्वर्युपुरुषाणामाद्यः प्रतिप्रस्थातैवाध्वर्युं दीक्षायां प्राप्नोति ब्राह्मणाच्छंस्यादिदीक्षासु त्वध्वर्योर्न पूतः श्रावयेदिति वचनेन सत्रप्रकरण
पठितेन दीक्षासु दीक्षाख्यासंस्काररहितपुरुषकर्तृविधायकेन पर्युदासात्प्रतिप्रस्थातृप्राप्तिः सुलभैव एवं प्रतिप्रस्थात्रादिदीक्षासु नेष्टुः प्र
तिप्रस्थात्रनन्तरस्य नेष्टादिदीक्षासु चोन्नेतुर्नेष्टुरनन्तरस्य प्राप्तिर्न्यायादेवेति न विधेयान्तराशङ्का अतः क्रम एवाप्राप्तः स एव तत्तद्दीक्षोद्देशेन विधी
यते अत एव चैतानि द्वादश वाक्यानि श्रौतक्रमविधायकानि अर्द्धित्वाद्युद्देश्यतावच्छेदकमङ्गीकृत्य षडेव वा उन्नेतृदीक्षावाक्ये तु वैकल्पिकब्रह्मचा
रिविधानात्तद्दृष्ट्या ——— दिन्यायेन पाठादेव क्रमसिद्धेस्तत इत्यनुवादः निपातत्वाच्च वाशब्दस्य ब्रह्मचारिविशेषणत्वेन न वाक्यभेदः ब्राह्मणानामे ३२
वार्त्विज्यविधानाद् ब्राह्मण इति चानुवादः ब्रह्मचारिणश्चाचार्याधीनत्वस्मृतेराचार्यप्रेषित इत्यप्यनुवादः यत्तु यद्यप्यत्र क्रमस्य वाचकः शब्दो नास्ति

तथापिवाक्येनप्रतीयतेसचप्रतीयमानःक्रमोमानांतरेणावर्जनीयतयाप्राप्त्यभावादिहविधीयतइतिन क्त्वाप्रत्ययादेःक्रमवाचकस्योक्तत्वात् अ
तःक्रमएवात्राप्राप्तत्वाद्धोमोद्देशेनविधीयतेक्त्वाप्रत्ययोक्तस्ततः यदीत्याक्षेत्रिभाट्टदीपिकाविरोधाच्चेति इदानीमुक्तश्रुत्यर्थपाठादिप्रमाणापेक्ष
याप्राबल्यमाहसेयंश्रुतिरिति अर्थादिप्रमाणानांश्रुतिकल्पनद्वाराक्रमेप्रामाण्यादितितत्रहेतुमाहतेषामित्यादिनाज्योतिष्टोमऐन्द्रवायवा
दिग्रहेष्वाश्विननामकग्रहस्तृतीयस्थानेपठितः तत्रश्चतृतीयस्थानेग्रहणप्रसक्तावपितस्यदशमस्थानत्वमाश्विनोदशमोगृह्यतइतिशब्दे
नैवाम्नायतइतितत्रगमकमप्याह अतएवेत्यादिना अतएवइतरप्रमाणापेक्षयाश्रुतेःप्राबल्यादेवेत्यर्थः इत्युक्तमितिपंचमाध्यायेचतुर्थपाद
स्यप्रथमाधिकरणइतिशेषःपाठोहिनक्रमस्याभिधायकःकिंत्वन्यथानुपपत्त्याक्रमंकल्पयतिदशमइत्येषाश्रुतिस्तुसाक्षादेवक्रममभिध

अतएवाश्विनग्रहणस्यपाठक्रमात्तृतीयस्थानेग्रहणप्रसक्तावाश्विनोदशमोगृह्यतइतिवचनात् दशमस्थानेग्रहणमि
त्युक्तम् यत्रप्रयोजनवशेनक्रमनिर्णयः सोऽर्थक्रमः यथाऽग्निहोत्रंजुहोतियवागूंपचतीत्यग्निहोत्रयवागूपाकयोःअ
त्रहियवाग्वाहोमार्थत्वेनतत्पाकःप्रयोजनवशेनपूर्वमनुष्ठीयते सचायंपाठक्रमाद्बलवान्॥ नेततःपाठादपिश्रुतिःप्रबलेति

भावः इदानीमर्थक्रमंलक्षयतियत्रेत्यादिनाप्रयोजनवशेनप्रयोजनानुपपत्त्यातद्विरुद्धंक्रमेऽनुपपद्यमानंक्रमेप्रमाणमितिभावः तत्रोदा
हरणमाहयथाऽग्निहोत्रमिति अग्निहोत्रयवागूपाकयोरित्यत्रप्रयोजनवशेनक्रमनिर्णयइत्यनुषंगः अत्रहीति अत्रप्रकृतेयवाग्वाहोमयोर्म
ध्येइतिवार्थःतत्पाकःपूर्वमनुष्ठीयतइत्यन्वयःहोमादितिशेषःयवागूःतच्छब्दार्थःयवागूपाकस्यपाठक्रमेणपश्चात्करणेपाकसंस्कृ
तायाःयवाग्वाहोमरूपप्रयोजनस्ययवाग्वाग्निहोत्रंजुहोतीतिवचनसिद्धस्यानिष्पत्तेः पाकस्यचयवागूत्पादकत्वेपितस्याश्चानुपयु
क्तायाःप्रयोजनत्वानुपपत्तेस्तदन्यथानुपपत्त्यापूर्वंपाकःपश्चाद्धोमोऽनुष्ठीयतइतिभावःअर्थक्रमश्चपाठक्रमाद्बलीयानभवतीत्याहस

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तै॰ मि॰ ३३ चायमिति यवागूपाकस्य यथापाठमनुष्ठाने दृष्टार्थत्वं स्यादिति विपक्षे बाधकमाह यथापाठमिति क्रमप्रयोजनबाधस्तु दर्शितो यवागूपाक
स्येत्यस्मात्स्मामिरिति भावः दृष्टमेव किंचित्संभवत्प्राप्नि वा भवेदित्यत आह नहीत्यादिना नहि भक्षणमंतरेण किंचिद्दृष्टप्रयोजनमुपलभ्यते न।
त्वन प्रकृत यवाग्वा अदर्शनात्क्रमस्याभावाच्चेति भावः पाठक्रमं लक्षयति पदार्थेति तस्माच्चेति पाठक्रमाच्चेत्यर्थः पाठक्रमात्पदार्थक्रमस्तु प्रपाद्यति
येनेत्यादिना वाक्यानीति पदस्याप्युपलक्षणम् पदार्थप्रत्ययस्य द्वाचोपयोग इत्यत आह यथा प्रत्ययं चेति पाठक्रमं विभजते स च पाठो द्विवि
ध इति मंत्रपाठक्रममुदाहरति तत्रेत्यादिना तत्र मंत्रपाठ ब्राह्मणपाठयोर्मध्य इत्यर्थः किंच अग्नीषोमीययागस्तैत्तिरीयब्राह्मणे पंचमप्रपाठके द्विती

यथापाठं त्वनुष्ठाने क्रमप्रयोजनबाधे दृष्टार्थत्वं स्यात् न नहि होमानंतरं क्रियमाणस्य पाकस्य किंचिद्दृष्टं प्रयोजनमस्ति पदार्थबोध
कवाक्यानां यः क्रमः स पाठक्रमः तस्माच्च पदार्थानां क्रम आश्रीयते येन हि क्रमेण वाक्यानि पठितानि तेनैव क्रमेणाधीतान्यर्थप्र
त्ययं जनयंति यथाप्रत्ययं च पदार्थानामनुष्ठानम् स च पाठो द्विविधः मंत्रपाठो ब्राह्मणपाठश्चेति तत्राग्नेयाग्नीषोमीययोः क्रमस्तद्वा
क्यानां याज्यानुवाक्यानां पाठाद्यः क्रम आश्रीयते स मंत्रपाठात् स चायं मंत्रपाठो ब्राह्मणपाठाद्बलीयान् अनुष्ठाने ब्राह्मणवाक्या
पेक्षया मंत्रपाठस्यांतरंगत्वात् ब्राह्मणवाक्यं हि प्रयोगाद्बहिरेवेदं कर्त्तव्यमिति स्ववोध्यकृतार्थम् मंत्राः पुनः प्रयोगकाले व्या
प्रियंते अनुष्ठानक्रमस्य स्मरणाक्रमाधीनत्वात्॥ पानुवाके समाम्नातः नाम्यामेतमग्नीषोमीयमेकादशकपालं पूर्णमासे प्रायच्छ
दिति आग्नेययागस्तु षष्ठप्रपाठके तृतीयानुवाके आम्नातः यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां च पौर्णमास्यां चाच्युतो भवतीति तत्रानु ३३
ष्ठानस्य ब्राह्मणोक्तविध्यधीनत्वादग्नीषोमीयस्य प्रथममनुष्ठानमित्याशंक्य मंत्रकाण्डे पूर्वं पठिता आग्नेयमंत्राः तथा हि होतृकाण्डे

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

आज्यभागमंत्रानुवाकादुत्तरस्मिन्ननुवाके प्रथममग्निर्मूर्द्धेत्यादिके त्वाग्नेय्यौ याज्यानुवाक्ये आम्नाते ततः प्रजापते नत्वदेतान्यन्येत्यादि
के प्राजापत्ये ततोऽग्नीषोमासवेदसेत्यादिके त्वग्नीषोमीये आध्वर्यवे काण्डे त्वग्नये जुष्टं निर्वपाम्यग्नीषोमाभ्यामित्याग्नेयः पूर्वमाम्नातः
याजमानकाण्डे त्वग्नेरहं देवयज्ययान्नादो भूयासमित्याग्नेयस्य पश्चादग्नीषोमयोरहं देवयज्यया वृत्रहा भूयासमित्याम्नाते मंत्रा-
क्रमप्रबलः मंत्रैः स्मृत्वा पश्चादनुष्ठेयत्वाद्ब्राह्मणोक्तपाठपदार्थे विधिनापि चरितार्थे अतोऽनुष्ठानस्मरणायैवोत्पन्नान्मंत्रान्बाधितुं नाल-
मिति मंत्रक्रमेणाग्नेयस्यैव प्रथममनुष्ठानमिति समाधानमभिप्रेत्य वा मंत्रपाठस्य ब्राह्मणपाठाद्बलीयस्त्वमाह स चायमित्यादिना किं त्वया-
द्वयोस्तु मंत्रब्राह्मणगतयोर्मंत्रपाठो बलीयान् न तु ब्राह्मणपाठः तस्योत्पत्तिविनियोगविधिगतत्वेन प्रथमोपस्थितत्वेपि पाठस्य स्मारकक्रमा-
विधय एव क्रमनियामकत्वोक्तेर्मंत्रस्य च तस्यैव स्मारकतया विधानोपयुक्तस्यासमर्थस्य च विधेः स्मारकत्वाभावान्मंत्रपाठक्रम एव बली-
यानेतेन च याज्यानुवाक्यादिमंत्रपाठक्रमादाग्नेयस्य प्रथमानुष्ठानं पश्चादाज्यायाजोत्तरमग्नीषोमीयस्य न तु ब्राह्मणपाठक्रमादग्नीषो-
मीयस्य प्रथमं पश्चादुपांशुयाजोत्तरमाग्नेयस्येत्यभिप्रेत्य मंत्रपाठस्य ब्राह्मणपाठाद्बलीयस्त्वमाह स चायमित्यादिना याज्यानुवाक्यानामिति
यजेति प्रैषानंतरमृग्या ब्राह्मणास्समुच्चार्यते सा याज्येत्युच्यते अनुब्रूहीति प्रैषानंतरमृग्या तेनैव समुच्चार्यते सानुवाक्येत्युच्यत इत्यर्थः
न स्यात्तद्बलीयस्त्वे हेतुमाह अनुष्ठान इत्यादिना मंत्रपाठस्य ब्राह्मणपाठादनुष्ठानेन्तरंगत्वमुपपादयति ब्राह्मणवाक्यमित्यादिना स्मरण-
क्रमाधीनत्वादिति अनुष्ठेयपदार्थस्मरणक्रमाधीनत्वादित्यर्थः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तत्क्रमस्येति अनुष्ठेयपदार्थस्मरणात्क्रमस्येत्यर्थः मंत्रक्रमाधीनत्वादिति अनुष्ठेयपदार्थस्मारकमंत्रक्रमाधीनत्वादित्यर्थः प्रयाजानामनुष्ठानक्रमः
समिधोयजति तनूनपातं यजति इडो यजति बर्हिर्यजति स्वाहाकारं यजतीति ब्राह्मणपाठक्रमात् स्वीक्रियते इत्याह प्रयाजानामित्यादिना ननु
समिधोऽग्न आज्यस्य व्यंत्वित्यादिमंत्राणां प्रयाजक्रमस्मारकाणां सत्त्वेन कथं तेषां ब्राह्मणवाक्यक्रमात्क्रमः स्वीक्रियते तद्वाक्यानां विधानमात्रे
चरितार्थत्वादित्याशयेनाशंकते यद्यपीति मंत्रपाठस्यान्यादृशत्वेन वा मंत्राणां देवतामात्रस्मारकत्वेन कर्मस्मारकत्वाभावाद्वा प्रयाजक्रमो ब्राह्मणपा

तत्क्रमस्य च मंत्रक्रमाधीनत्वात् अंतरंगो मंत्रपाठ इति प्रयाजानां समिधो यजति तनूनपातं यजति इत्येवं विधिपाठक्रमाद्यः क्रमः
स ब्राह्मणपाठक्रमात् यद्यपि ब्राह्मणवाक्यान्यर्थविधायकतार्थानि तथापि प्रयाजादीनां क्रमस्मारकांतरस्याभावात्तान्येव क्रमस्मा
रकत्वेन स्वीक्रियंते स्थानं नामोपस्थितिः यस्य हि देशे योऽनुष्ठीयते तेन पूर्वं तेन पदार्थे कृते स एव प्रथममुपस्थितो भवतीति युक्तं तत्।
स्य प्रथममनुष्ठानम् अत एव साद्यस्के अग्नीषोमीयसवनीयानुबंध्यानां सवनीयदेशे सहानुष्ठाने कर्त्तव्ये आदौ सवनीयपशोरनुष्ठा
नमितरयोः पश्चात्तस्मिन्देशे आश्विनग्रहणानंतरं सवनीयस्यैव प्रथममुपस्थितिः

ठक्रमादेवेत्याशयेन परिहरति तथापीति तथा च येन
क्रमेण ब्राह्मणवाक्यान्यधीतानि तेनैव क्रमेणार्थस्मरणं जनयंतीति युक्तं तेषां तेनैव क्रमेणानुष्ठानमिति भावः वस्तुतस्तु प्रयाजक्रमो न ब्राह्मणपाठक्र
मात् स्वीक्रियते समिधोऽग्न आज्य स्य व्यंत्वित्यादिभिः क्रमप्रकरणप्राप्तैर्मंत्रैर्देवतागुणत्वेन समर्प्यंत इति नव्यमतं वरत्वविरोधप्रसंगात् अन्यथा मं
त्राणामन्यादृशक्रमत्वे तदनुपपत्त्यापत्तेः किंतु मंत्रपाठक्रमात्क्रम एव ब्राह्मणपाठक्रमात्क्रमस्तु यत्रार्थस्मारका मंत्रा न संत्येव तेषामेव यथा द्व्य
ष्टीविहितानां कर्मणां क्रमो ब्राह्मणपाठक्रमाद्भवति तत्र तेषामेव प्रयोगसमवेतार्थस्मारकत्वात् प्रयाजोदाहरणं तु कृत्वाचिंतया तत्र ब्राह्मणवाक्यानां ३४
प्रयोगसमवेतार्थस्मारकत्वाभावात् तथा चार्थवादपादे वार्तिकवचनम् प्रयाजादिवाक्यान्यर्थं समर्प्य चरितार्थानि स्वरूपसंस्पर्शो सत्यपि प्रयोज्य

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तांनप्रतिपद्यंतइतितस्मान्मंत्रक्रमादेवप्रयाजक्रमइतिसिद्धमितिध्येयम् इदानींस्थानंलक्षयतिस्थानंनामोपस्थितिरितिप्रकृतौनानादेशानांपदा
र्थानांविकृतौचोदकवचनादेकस्मिन्देशेऽनुष्ठानेकर्तव्येयस्यदेशेऽनुष्ठीयंतेतस्यप्रथममनुष्ठानमितरयोस्तुपश्चादयंयःक्रमःसस्थानक्रमःतेन
चोपस्थितिविशेषेणयोनुष्ठानक्रमःसएवस्थानक्रमइत्युच्यतइतिभावः उपस्थितिंव्यनक्तियस्येत्यादिनायस्येतिज्योतिष्टोमादिप्रकृतेःसाद्य।
स्क्रादिविकृतौचोदकप्राप्तस्यसवनीयादेरित्यर्थः यइतिअग्नीषोमीयानुबन्ध्यादिरित्यर्थः तत्पूर्वतनइतितस्मात्सवनीयादेःपूर्वतनआश्विनग्र
हणादौपदार्थेकृतेसतीत्यर्थः —एवेतिसवनीयादिरेवेत्यर्थः प्रथममितिअग्नीषोमीयानुबन्ध्याद्यपेक्षयाप्रथममित्यर्थः तस्येतिसवनीयादेरेव

तथाहिज्योतिष्टोमेत्रयःपशुयागाःअग्नीषोमीयःसवनीयआनुबंध्यश्चेति तेचभिन्नदेशाअग्नीषोमीयऔपवसथ्येऽह्निसवनी
यःसुत्याकाले आनुबंध्यस्त्वंते साद्यस्कोनामसोमयागविशेषः सचाव्यक्तत्वाज्ज्योतिष्टोमविकारः अतस्तेत्रयोपिपशुया
गाःसाद्यस्केचोदकप्राप्ताः तेषांतत्रसाहित्यंश्रुतंसहपशूनालभतइति तच्चसाहित्यंसवनीयदेशेतस्यप्रधानप्रत्यासत्तेःस्था
नातिक्रमणसाम्याच्चसवनीयदेशेत्वनुष्ठानेऽग्नीषोमीयानुबंध्ययोःस्वस्वस्थानातिक्रमोभवति ॥ त्यर्थःअतएवेतिप्रथमोपस्थितप्र

थमानुष्ठानस्ययुक्तत्वादेवेत्यर्थः इतरयोरितिअग्नीषोमीयानुबन्ध्ययोरित्यर्थः तस्मिन्देशइति त्रयाणामपिपशूनांविकृतौप्राप्तसवनीयदेशइत्य
र्थः आश्विनग्रहणानंतरमित्यत्रसवनीयस्यैवविकृतौप्रधानप्रत्यासत्तिबलाच्चोदकप्राप्तत्वेनोपस्थितियोग्यत्वादितिशेषः प्रथममितिअग्नी
षोमीयानुबन्ध्यापेक्षयाप्रथममित्यर्थः विकृतावाश्विनग्रहणानंतरमेवसवनीयस्थानप्रदर्शनायप्रथमंप्रकृतौतत्स्थानंप्रदर्शयतितथाहीत्या
दिनाऔपवसथ्येऽह्नीत्युक्तार्थएव अंतइतिअवभृथादूर्ध्वकालइत्यर्थः अव्यक्तत्वादितिस्वार्थचोदितदेवतारहितत्वादित्यर्थः तदुक्तंन्यायप्रका
शे अव्यक्तत्वंचस्वार्थचोदितदेवताराहित्यमितिअतइतिज्योतिष्टोमविकारत्वादित्यर्थः तत्रेतिसाद्यस्क्रइत्यर्थः तच्चेतिश्रुतंचेत्यर्थःतस्येति।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

लो॰मि॰ सवनीयस्येत्यर्थः प्रधानेति यथाप्रकृतिभूतेज्योतिष्टोमेसुत्याकालिकः सवनीयः प्रधानप्रत्यासन्नस्तथैवतद्विकृतिविशेषेसाद्यस्केपितत्कालिकः स
३५ प्रधानप्रत्यासन्नएवेतिभावः सवनीयदेशसाहित्येनत्रयाणांस्वस्वस्थानातिक्रमसाम्यंहेतुंतरमाह स्थानेतितदेवस्वस्वस्थानातिक्रमसाम्यंप्रदर्शयति
सवनीयदेशइत्यारभ्यतथाचेतिप्राकृतेनेनग्रंथेन स्वस्वस्थानातिक्रमोभवतीतियथाप्रकृतौतथैवविकृतावपिचोदकप्राप्तस्याग्नीषोमीयस्यौप
वसथ्याहोरूपस्वस्वस्थानमात्रस्यातिक्रमोभवत्यानुबन्ध्यस्यचस्वांतस्थानमात्रस्यातिक्रमोभवतीत्यर्थः सवनीयस्यतुसुत्याकालरूपस्वस्थान
स्यनातिक्रमोभवतीत्यत्रलाघवमितिभावः त्रयाणामिति स्वस्वस्थानातिक्रमइति अग्नीषोमीयस्यदेशऔपवसथ्येन्हिसर्वेषामनुष्ठानेग्निषो
स्वस्वस्थानातिक्रममात्रंभवति प्रधानप्रत्यासत्तिलाभश्च अग्नीषोमीयदेशेत्वनुष्ठानेसवनीयस्यस्वस्थानातिक्रममात्रं अनुवंध्य
स्यतुस्वस्थानातिक्रमः सवनीयस्यानातिक्रमश्चस्यात् एवमनुवंध्यदेशेग्नीषोमीयस्यद्व्यहः स्थानातिक्रमः तथासवनदेशेसर्वे
षामनुकर्त्तव्येसवनीयआश्विनग्रहणानंतरंहिसयस्यप्रथममनुष्ठानंसवनीयदेशः अग्नीषोमीयदेशोनुवंध्यदेशोवानुष्ठानेत्रया
णामपिमध्येद्वयोर्द्वयोः स्वस्वस्थानातिक्रमः तथाचप्रकृतावाश्विनग्रहंकृत्वात्रिवृतायूपंपरिवीयसवनीयंपशुमुपाकरोतीत्या।
श्विनग्रहणानंतरंसवनीयोविहितइतिसाद्यस्केप्याश्विनग्रहणोक्तेनसवनीयएवोपस्थितोभवत्यतोयुक्तम् तस्यस्थानात्प्रथममनुष्ठा
नमितरयोस्तुपश्चादित्युक्तम्॥ मीयस्यसवनीयप्रधानसोमप्रत्यासत्तिवलात्साहित्यविधिप्राप्तसुत्याकालरूपसवनीयस्थानरूपस्वस्था ३५
नातिक्रमोभवतित्यानुबन्ध्यस्यतुताहशसवनीयस्थानरूपस्वस्थानातिक्रमः स्वीयांतस्थानातिक्रमश्चसवनीयस्यतुसुत्याकालरूपस्वस्था
नमात्रातिक्रमोभवतीतित्रयाणांस्वस्वस्थानातिक्रमः आनुबन्ध्यस्यदेशेतुतेषामनुष्ठानेग्नीषोमीयस्यौपवसथ्याहोरूपस्यस्वस्थानस्यातिक्र
मस्ताहशसवनीयस्थानरूपस्वस्थानस्याति क्रमश्चभवति आनुबन्ध्यस्यतुनिरुक्तसवनीयस्थानरूपस्वस्थानस्यातिक्रमःसवनीयस्यतु।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्वस्थानमात्रस्यातिक्रमस्य भवतीति त्रयाणां स्वस्वस्थानस्यातिक्रम इत्यर्थः तथाचेति उक्तसुत्या सवनीयदेशे त्रयाणामनुष्ठाने कर्तव्ये चे
त्यर्थः वैकृतसवनीयस्थाननिर्णयोपायतया प्राकृतं सवनीयस्थानं स्तुत्या प्रदर्शयति प्रकृतावित्यादिना त्रिवृता त्रिगुणेन रज्ज्वा परिवीय
परिवेष्टनं कृत्वा आश्विनः सोमग्रहः तद्ग्रहणानंतरं ज्योतिष्टोमे सवनीयो विहित इति भावः इतियतः प्रकृतावाश्विनग्रहणानंतरं स विहितो
ऽतो हेतोरित्यर्थः आश्विनग्रहणादिति अत्राप्याश्विनग्रहणानंतरमेव तस्य चोदकप्राप्तत्वेन तदनंतरमेव तदुपस्थितिरिति भावः तस्येति
सवनीयस्येत्यर्थः स्थानादिति उपस्थितेरित्यर्थः इतरयोरिति अग्नीषोमीयानुबन्ध्ययोरित्यर्थः ननु तयोः पश्चात्त्वनुष्ठानेपि कस्य प्रथम
मनुष्ठानं कस्य पश्चादित्यनिर्णये प्रयोगविरोधापत्तेरित्यत आह उक्तमिति पंचमाध्यायस्य प्रथमे पाद इति शेषः तत्र हि स्थानात्सवनीयस्य
प्राथम्यनिश्चिते स्थानभ्रष्टयोस्तयोरग्नीषोमीयस्य प्रथममनुष्ठानमानुबन्ध्यस्य पश्चादित्युक्तमित्यर्थः उक्तं हि न्यायमालाविस्तरे साद्यस्क्रा ना
मकः कश्चित्सोमयागः तत्र श्रूयते सह पशूनालभेत इति प्रकृतावग्नीषोमीयपशुरौपवसथ्ये दिने आलभ्यते सवनीयपशुः सुत्यादिने प्रातःस
वन आश्विनग्रहादूर्ध्वमालभ्यते आनुबन्ध्यः पशुरवभृथादूर्ध्वमालभ्यते इह तु त्रयोपि पशवः सहालब्धव्याः सोयं सहालंभः सुत्यादिने आ
श्विनग्रहादूर्ध्वं सवनीयस्थाने भवतीत्येतदवश्यमभ्युपेतव्यं तथा सति प्रधानसोमप्रत्यासत्तिलाभादिति सवनीयो हि स्वस्थान एव वर्तते त्वा
श्विनग्रहसामीप्यस्य सवनीयस्थानत्वात् आश्विने गृहीते सति सवनीय एव बुद्धिस्थो भवति प्रकृतौ तदानंतर्यस्य क्लृप्तत्वात् ततः सवनीयस्य प्रा
थम्ये स्थानान्निश्चिते सति स्थानभ्रष्टयोरग्नीषोमीयानुबन्ध्ययोः प्रकृताविव पूर्वोत्तरभावो द्रष्टव्य इति यत्तदुक्तमिति आरो सवनीयपशोरनु
ष्ठानमितरयोः पश्चादित्यत्र पूर्वं चोक्तमित्यर्थः अथ सुत्याक्रमं लक्षयति ॥ श्री ॥१ श्री ॥१ श्री ॥१ श्री ॥१ श्री ॥१

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रधानक्रमेणेति तेनैव क्रमेणान्यत्रपदेति शेषस्तदेत्यनुरोधात् यत्रत्यानेकेषांसांगानांप्रधानानांसहकर्तव्यता तत्रप्रयोगविधिनांगप्रधानयोः साहि-
त्यावगतावपि प्रधानांतरसाहित्यानुरोधेन यावदनुक्तातव्यवधानस्वीकारेपि तदधिकव्यवधाने प्रमाणाभावात्प्रधानप्रत्यासत्त्यनुग्रहाय मुख्यक्र-
मेणैवांगक्रमनियमः अत एव प्रवृत्तौ अंगनिरूपितप्रत्यासत्त्यनुग्रहो बीजं मुख्यक्रमे तु प्रधाननिरूपितप्रत्यासत्त्यनुग्रहो बीजमिति तयोर्भेद
इति भावः प्रधानक्रमस्य मुख्यक्रमेणांगानुष्ठाने बाधकमाह मुख्यक्रमेणेत्यादिना तत्रापीष्टापत्तिमाशंक्य प्रयोगविध्यवगतसाहित्यबाधापत्तिरूपम

प्रधानक्रमेण प्रयोगांगानां क्रमः स मुख्यः क्रमः येन हि क्रमेण प्रधानानि क्रियंते तेनैव क्रमेण तेषामंगान्यनुष्ठीयंते तदा सर्वे-
षामंगानां स्वैः स्वैः प्रधानैस्तुल्यं व्यवधानं भवति मुख्यक्रमेणानुष्ठाने केषांचिदंगानां स्वैः प्रधानैरत्यंतमव्यवधानं केषांचिद-
त्यंतव्यवधानं स्यात् तच्चायुक्तं प्रयोगविध्यवगतसाहित्यबाधापत्तेः अतः प्रधानक्रमोपि अंगक्रमे हेतुः अत एव प्रयाजशेषे-
णादावाग्नेयहविषोऽभिघारणं पश्चादैन्द्रस्य दध्नः आग्नेयैन्द्रयागयोः पौर्वापर्यात् एवं च द्वयोर्द्वयोरभिघारणयोः स्वस्वप्रधाने-
न तुल्यमेकांतरितं व्यवधानं मुख्यक्रमेणाघारे त्वाग्नेयहविरभिघारणाग्नेययागयोरत्यंतमव्यवधानं ऐन्द्रदध्यभिघारणैन्द्रयाग-
योर्द्व्यंतरितं व्यवधानं तच्चायुक्तमित्युक्तमेव स च मुख्यः क्रमः पाठक्रमाद्दुर्बलः ॥ निष्टं बाधकमाह तच्चायुक्तमिति केषांचिदंगा-
नां नैरत्यंतमव्यवधानं केषांचि दत्यंतव्यवधानं चेत्यर्थः अत इति प्रधानक्रमवैपरीत्येनांगक्रमे पूर्वोक्तसाहित्यबाधापत्तेरित्यर्थः अत एवेति प्र-
धानक्रमस्यांगक्रमे हेतुत्वादेवेत्यर्थः प्रयाजशेषेणान्यत्र घृतेनेति शेषः अभिघारणमिति क्षरद्घृतेनाभिषेक इत्यर्थः एवं चेति मुख्यक्रमेणाह-
विरभिघारणरूपांगक्रमे चेत्यर्थः एकांतरितं व्यवधानमिति आग्नेयहविरभिघारणाग्नेययागयोरैन्द्रयागहविरभिघारणेन व्यवधानादैन्द्रयाग-
हविरभिघारणैन्द्र यागयोश्चाग्नेययागेन व्यवधानादित्येकांतरितं व्यवधानमित्यर्थः तथा चादावाग्नेयहविरभिघारणं तत ऐन्द्रस्य हविषोभि-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

घारणं तत आग्नेययागः ततश्चैन्द्रयाग इत्येवं क्रमो मुख्यक्रमात्सिद्धो भवतीति भावः यद्विवादौ वैन्द्रहविषोभिघारणं तत आग्नेयहविषस्तत्क्रियते न।
तस्त्वयाज्यानुवाक्याक्रमवशादाग्नेययागस्यानुष्ठानं तत ऐन्द्रयागस्यानुष्ठानमिति क्रमः स्वीक्रियते तत्र दाकस्यचिदन्त्यं तमव्यवधानं कस्यचिदन्त्यंन
व्यवधानं च स्यात् तत्त्वापुक्तं प्रयोगविध्यवगतं तत्साहित्यबाधापत्तेरित्यभिप्रेत्याह मुक्रमेणेत्यादिना उक्तमेवेति नत्वाप्युक्तं प्रयोगेत्यादौ दूषणमुक्तमे
वेत्यर्थः इदानीं पाठक्रमान्मुख्यक्रमस्य दौर्बल्यमाह सचेति तत्र हेतुमाह मुख्यक्रमो हीति यतो मुख्यक्रमः प्रमाणान्तरसापेक्षतया प्रधानक्रम
स्य प्रतिपत्तिस्तत्सापेक्षत्वेन विलंबितप्रतिपत्तिकोऽतः पाठक्रमाद्दुर्बल एवेत्यर्थः किंच निरपेक्षोयः स्वाध्यायपाठक्रमस्तन्मात्रसापेक्षत्वेन
यतो न दुर्बलः पाठक्रमोऽतो बलवानिति पाठक्रमस्य ततो वैषम्यमाह पाठक्रमस्त्विति अत्रेदं बोध्यम् दर्शपूर्णमासयोरुपांशुयाजोऽग्नीषोमीयश्चेत्ये

मुख्यक्रमो हि प्रमाणान्तरसापेक्षप्रधानक्रमप्रतिपत्तिसापेक्षतया विलंबितप्रतिपत्तिकः पाठक्रमस्तु निरपेक्षस्वाध्यायपाठक्र
ममात्रसापेक्षतया न तथेति बलवान् स चायं मुख्यः क्रमः प्रवृत्तिक्रमाच्च बलवान् प्रवृत्तिक्रमे हि द्वितीयादिपदार्थानां प्रथमा
नुष्ठितक्रमापेक्षा बहूनामंगानां प्रधानविप्रकर्षान्मुख्यक्रमे तु सन्निकर्षात्

तदुभयं पौर्णमास्यामाम्नातं तत्रोपांशुयाजस्याज्यं द्रव्यं आज्यस्य
धर्मा उत्पवनं चतुर्गृहीतत्वादयः अग्नीषोमीयस्य पुरोडाशो द्रव्यं तस्य धर्मा निर्वापावघातादयः तत्र चायं पूर्वपक्षः मुख्यौ यागावुपांशुयाजाग्नीषोमी
यौ पूर्वोत्तरभाविनौ भवतः तथा च सन्निध्यंगक्रमस्य प्रधानक्रमेणैवाश्रयणीयत्वात्प्रथममाज्यधर्माणामेवानुष्ठानं न निर्वापादीनामिति तत्र सिद्धा
न्तः औषधधर्माः निर्वापादयः पूर्वमाम्नाताः आज्यधर्मास्तु पश्चात् ततः मुख्यक्रमप्रयुक्तमाज्यधर्माणां प्राथम्यं बाधित्वा पाठक्रमानुरोधेनौषध
धर्मा एव प्रथमतोऽनुष्ठेयाः पाठक्रमो हि वैदिकैः शब्दैः सहसा प्रतीयते मुख्यक्रमानुसारी तु क्रमः उपपत्त्या कल्पनीयः तस्मादग्नीषोमीयपुरो
डाशार्था औषधधर्माः प्रथममनुष्ठेया आज्यधर्मास्तु पश्चादिति प्रवृत्तिक्रमापेक्षया तु मुख्यक्रमस्य प्राबल्यमेवेत्याह प्रवृत्तीति तत्र हेतुमाह प्रवृ

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

लो॰ मि॰ तिकारोहीति अत्रेदं बोध्यम् दर्शपूर्णमासयोरादावाग्नेययागस्यानुष्ठानं ततः सान्नाय्ययागस्य सान्नाय्यधर्मास्तु केचिद्वत्सापाकरणदोहनादयः
३७ पूर्वमेवानुष्ठीयन्ते तत्र यदि प्रवृत्तिक्रममाश्रित्य सान्नाय्यधर्मा अवदानाभिघारणहविरासादनाद्या अपि सर्वे पूर्वमेवानुष्ठीयेरन् तत्र आग्नेयधर्मा अ
वदानादयस्तदनुष्ठानं च ततः सान्नाय्ययागानुष्ठानं तदा सान्नाय्यधर्माणां सर्वेषां स्वप्रधानेन सह द्वाभ्यामाग्नेयधर्मतदनुष्ठानाभ्यां विप्रकर्षः स्यात्
यदा तु सान्नाय्यधर्माणां केषांचिद्वत्सापाकरणादीनां पूर्वमनुष्ठानेऽप्यन्येषामवदानादयस्तद्धर्मास्तु स्वक्रममाश्रित्याग्नेयधर्मानुष्ठानानन्तरमनु
ष्ठीयन्ते तदा सर्वेषामाग्नेयधर्मे सान्नाय्यधर्माणामेकैकेन विजातीयेन व्यवधानं भवति आग्नेयधर्माणां स्वप्रधानेन सह सान्नाय्यधर्मैर्व्यवधानात्सा

सह प्रयुज्यमानेषु प्रधानेषु सन्निपातिनामङ्गानामावृत्त्यानुष्ठाने कर्तव्ये द्वितीयादिपदार्थानां प्रथमानुष्ठितपदार्थक्रमात्त्वः क्र
मः स प्रवृत्तिक्रमः यथा प्राजापत्यपश्वङ्गेषु प्राजापत्यान्हि वैश्वदेवीं कृत्वा प्राजापत्यैश्चरन्तीति वाक्येन तृतीयानिर्देशात्सेतिक
र्तव्यताका एककालत्वेन विहिता अतस्तेषां तदङ्गानां चोपाकरणनियोजनप्रभृतीनां साहित्यं संपाद्यम् तच्च प्राजापत्यपशू
नां संप्रतिपन्नदेवताकत्वेन युगपदनुष्ठानादुपपद्यते तदङ्गानां चोपाकरणादीनां युगपदनुष्ठानमशक्यम् अतस्तेषां साहित्यम
व्यवहितानुष्ठानात्संपाद्यम् न चैकस्योपाकरणं विधायापरस्योपाकरणं विधेयम् एवं नियोजनादिकमपि ॥ न्नाय्यधर्माणां च

स्वप्रधानेन सहाग्नेयानुष्ठानेन व्यवधानादिति न विप्रकर्षः तस्मात्तु स्वक्रमः प्रवृत्तिक्रमाद्बलवानिति इदानीं प्रवृत्तिक्रमं लक्षयति सह प्रयुज्येत्या ३७
दिना तत्रोदाहरणमाह यथेति प्राजापत्यान्हिंसेति कर्तव्यताका एककालत्वेन विहिताद्दत्यन्वयः अतएवेति तेषामेककालत्वेन विहितत्वादित्यर्थः
तेषामिति प्राजापत्यानामित्यर्थः उपाकरणेत्यादावुक्तार्थ एव बोध्यः तच्चेति साहित्यं चेत्यर्थः सम्प्रतिपन्नदेवताकत्वेनेत्यत्र सम्प्रतिपन्नदेवता
कालत्वेनेति पाठः तत्काल इत्युवैश्वदेव्यनुष्ठानानन्तरकालो देवता च प्रजापतिरेव तदङ्गानामिति प्राजापत्याङ्गानामित्यर्थः अशक्यमिति अनेकेषां

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

पशूनामुपाकरणं नियोजनं चैकस्मिन्काल एकेन कर्त्रा कर्तुमशक्यमित्यर्थः अत इति उपाकरणादीनां युगपत्स्वनुष्ठानादुपपत्तेरित्यर्थः तेषा
मिति उपाकरणादीनामित्यर्थः तच्चेति अव्यवधानेन साहित्यं चेत्यर्थः एवमेकस्य पशोर्नियोजनं विधायापरस्य पशोर्नियोजनं विधेयमित्यतिदि
शति एवमिति प्राजापत्येष्वेकस्य पदार्थस्य सर्वत्रानुष्ठापयत्वयं पशुमारभ्यैकः पदार्थोनुष्ठितस्तमेव पशुमारभ्य द्वितीयादिः पदार्थोनुष्ठेय इत्याह तथा
चेत्यादिना सोयमिति प्रवृत्तिक्रम इत्यर्थः आदिशब्देनार्थक्रमादयो गृह्यन्ते अग्नेर्वाजपेय सप्तदश हि प्राजापत्या भवन्ति सप्तदश प्राजापत्यान्पशूना
लभेतेति तद्विधौ तथैव श्रवणात् तथा च प्राजापत्यपशुतेषु यं कंचित्पशुमारभ्योपाकरणं सप्तदशस्वपि पशुषु कृत्वा तमेव पशुमारभ्य नियोजनं कर्तव्यं एवं

तथा च प्राजापत्येष्वेकस्माच्चित्पशोरारभ्य एवं सर्वं सर्वत्रानुष्ठाय द्वितीयादिपदार्थः तेनैव क्रमेणानुष्ठेयः स प्रवृत्तिक्रमः सोयं
श्रुत्यादिभ्यो दुर्बलः तदेवं संक्षेपतो निरूपितः षड्विधक्रमनिरूपणेन प्रयोगविधिः कर्मजन्यफलस्वाम्यबोधको विधिरधि
कारविधिः कर्मजन्यफलस्वाम्यं कर्मजन्यफलभोक्तृत्वं स च यजेत स्वर्गकाम इत्यादिरूपः स्वर्गमुद्दिश्य यागं विदधताऽनेन स्व
र्गकामस्य यागजन्यफलभोक्तृत्वं प्रतिपाद्यते यस्याहिताग्नेरग्निर्गृहान्दहेत्सोऽग्नये क्षामवतेऽष्टाकपालं निर्वपेदित्यादिनापि
दाहादौ निमित्ते कर्म विदधता निमित्तवतः कर्मजन्यपापक्षयरूपफलस्वाम्यं प्रतिपाद्यते ॥ च तत्तत्पशूपाकरणानां तत्तत्पशुनियोज
नैस्तुल्यं षोडशक्षणोर्व्यवधानं भवति तथा सति सप्तदश प्राजापत्यान्पशूनालभेतेत्युत्पत्तिवाक्ये वैश्वदेवीं कृत्वा प्राजाप त्यैश्चरंतीति प्रयोगवाक्ये
च श्रुतं सांगानां सप्तदशपशुयागानां साहित्यमुपपद्यते अन्यथा तेष्वेकैकस्मिन्यथा उपाकरणनियोजनादिसर्वसंस्काराणां समापने प्र
त्यक्षवचनावगतपशुसाहित्यं बाधितं भवेदिति एवं निरूपितं षड्विधक्रमनिरूपणेन प्रयोगविधिमुपसंहरति तदेवमिति इदानीं क्रमप्राप्तमधि
कारविधिं निरूपयति कर्मजन्येति कर्मजन्यफलस्वाम्यपदं व्याचष्टे कर्मजन्यफलस्वाम्यमिति स चेति अधिकारविधिश्चेत्यर्थः अनेनेति यजेत स्व

कामइत्यादिवाक्येनेत्यर्थः तत्रोदाहरणांतरमाह यस्येति क्षामवत इति क्षामवत्त्वगुणविशिष्टायेत्यर्थः निमित्तवत इति अग्निना गृहदाहादिरूप
निमित्तवतः पुरुषस्येत्यर्थः इत्यादिना कर्मविदधता विधिनेत्यन्वयः कर्मजन्येति अग्निदेवताककर्मजन्येत्यर्थः तत्रैवोदाहरणांतरमाह एवमि
ति शुचिविहितकालजीविन इति शौचविशिष्टत्वे सति विहितकालजीविन इत्यर्थः तच्चेति फलविधिबोधितं चेत्यर्थः कोसावधिकारो यद्विशिष्ट
स्य पुंसः कर्मजन्यफलभोक्तृत्वरूपं फलस्वाम्यं विधिना बोध्यत इत्यत आह अधिकारश्चेति अत एवेति विधिवाक्येषु पुरुषविशेषणत्वेन श्रूयमा
णास्याधिकारत्वादेवेत्यर्थः स्वाराज्यमुद्दिश्येत्यत्र राजसूयमिति शेषः राज्ञः सत इति क्षत्रियस्य सत इत्यर्थः तत्र हेतुमाह राजत्वस्येति श्रवणादिति।
राजा राजसूयेनेत्यत्र श्रवणादित्यर्थः अत्र हि राजशब्देन क्षत्रिय एवोच्यते न तु राज्यसम्बन्धमात्रेण तदन्यो पि तेन क्षत्रियस्यैव राजसूयेधिकारो

एवमहरहः संध्यामुपासीतेत्यादिना शुचिविहितकालजीविनः संध्योपासनजन्यप्रत्यवायपरिहाररूपफलस्वाम्यं चोद्यते न
त्वफलस्वाम्यं तस्यैव योधिकारविशिष्टः अधिकारश्च यद्विधिवाक्येषु पुरुषविशेषणत्वेन श्रूयते तथा काम्यकर्मणि फलका
मना नैमित्तिके कर्मणि निमित्तनिश्चयः नित्ये संध्योपासनादौ शुचिविहितकालजीवित्वम् अत एव राजा राजसूयेन स्वाराज्यकामो
यजेतेत्यनेन विधिवाक्येन स्वाराज्यमुद्दिश्य विदधतापि न स्वाराज्यमात्रकामस्य तत्फलभोक्तृत्वं प्रतिपाद्यते किंतु राज्ञः सतः स्वा
राज्यकामस्यैव राजत्वस्यापि अधिकारिविशेषणत्वेन श्रवणात्॥ न तु न तदन्यस्य ब्राह्मणादेरित्यन्यत्र विस्तर इति भावः इदमत्र चिंत्यते दर्श
पूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति श्रूयते तत्र क्रियानिष्पादकत्वं कर्तृत्वं फलभोक्तृतया स्वामित्वमधिकारः नादृशोधिकारो यागकर्तुर्नास्ति कुतः फ
लभोगाभावात् तथा हि यजेतेत्यत्राख्यातेन भावनाभिधीयते तस्यां च धात्वर्थो भाव्यः एकपदोपात्तत्वात् स्वर्गस्तु पदांतरोपात्तत्वाद्वाक्येन भाव्यतया
न्वेतव्यः तच्च वाक्यमेकपदरूपया श्रुत्या बाध्यते स्वर्गस्य भाव्यत्वाभावे सति गुणत्वमभ्युपेयं स्वर्गशब्दो नात्र सुखवाची किंतु सुखसाधनं चंदना
दिद्रव्यं ब्रूते लोके तथा व्यवहारात् तच्च कामयितुं योग्यं तेन द्रव्येण विना यागानिष्पत्तेः तस्माद् अस्मिन्वाक्ये फलानभिधानेन तद्भोगाभावात्कर्तुर्योगे

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

कर्तृत्वमेव न त्वधिकार इत्यधिकारलक्षणं नास्त्यव्याप्तमिति प्राप्ते ब्रूमः यजेतेत्यत्र प्रत्ययस्य केवलमाख्यातरूपत्वमेवेति न च मंतव्यं किंतु लिङ्प्रत्यय
त्वेन विधिरूपत्वमप्यस्तीति तत्राख्यातत्वाकारेण भावनामाचष्टे विधित्वाकारेण पुरुषं प्रवर्तयति पुरुषश्च स्वाभिमतफलमंतरेण न प्रवर्तत इति तदपे
क्षितं स्वर्गमेव भाव्यतया विधिरूपादत्ते स्वर्गशब्दश्च लोके सुखे रूढः इत्येतुला सणीकः तस्मात्सुखस्य भाव्यत्वं विधिस्वात्मासिद्धं धात्वर्थस्य तु भाव्यत्व
मेकपदेन प्रतीयमानमपि प्रत्ययेन नावगम्यते किंतु महत्त्वान यासति स्वर्गभाव्यत्वं भवनायां प्रत्यासन्नमेकेनैव विधिरूपेणाख्यातेनावगमात्कामि
योगादपि स्वर्गस्यैव भाव्यत्वं तस्मात्फलभोगसंभवेन कर्तुरधिकारोस्तीत्यधिकारलक्षणमाख्यव्यमिति विधिवाक्येष्वश्रुतमपि किंचिदधिकारिविशेष
णत्वेनान्यथानुपपत्त्यात तत्समाश्रयणे न व्यवहारोपपत्तिरित्याशयेनाह किंचिदिति तत्रोदाहरणमाह यथेति विधेन्यत्र विधिवाक्येष्वश्रुतमप्यधिका

ल्कंचित्तु पुरुषविशेषणत्वेनाश्रुतमप्यधिकारिविशेषणाम् यथाध्ययनविधिसिद्धाविद्याक्रतुविधीनामर्थज्ञानापेक्ष
णीयत्वेनाध्ययनविधिसिद्धार्थज्ञानवंतं प्रत्येव प्रवृत्तेः एवमग्निसाध्यकर्मसु आधानसिद्धाग्निमत्ताग्निसाध्यकर्मणाम
प्यपेक्षत्वेन तद्विधीनामाधानसिद्धाग्निमंतं प्रत्येव प्रवृत्तेः॥ रिविशेषणत्वेन तद्विशेषणमिति शेषः तत्र हेतुमाह यथेत्यादिना तत्रैवोदाह

रणांतरमाह एवमिति अग्निमत्तेत्यत्रापि पूर्ववदेव शेषो बोध्यः तत्रापि हेतुमाह अग्निसाध्येति तद्विधीनामिति अग्निसाध्यकर्मविधीनामित्यर्थः अनेन
चनिकृताधिकारिविशेषणानमृद्धस्य यागे नाधिकारो ध्वनितः तस्याध्ययनविधिसिद्धविद्याया अभावादाधानसिद्धाग्निमत्ताया अभावाच्च किंच।
त्राध्ययने तु उपनीतस्यैवाधिकारात् उपनयनेपि चाष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीतेत्यादिना त्रैवर्णिकस्यैवाधिकारविधानात् अग्न्याधानेपि वसंते ब्राह्मणो
ग्नीनादधीतेत्यादिना त्रैवर्णिकमात्रस्याधिकारविधानाच्च यद्यपि वर्षासु रथकारोग्नीनादधीतेत्यनेन रथकारस्य सौधन्वनापरनामकस्याग्न्याधानं
विहितं योगाद्रूढेर्बलीयस्त्वात् तथापि नास्योत्तरकर्मस्वधिकारः तस्याध्ययनविधिसिद्धविद्याया अभावादित्यन्यत्र विस्तरः ॥० ॥० ॥०

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

लो॰मि॰ इतिभावः ननु तत्र रथं करोतीति व्युत्पत्त्या त्रैवर्णिक एव रथकारो न तु शूद्रस्य तत्राप्यधिकार इति चेन्न संकीर्णजातिविशेषे रथकारशब्दस्य रूढत्वा
३९ त्तथाहि वैश्यायां क्षत्रियादुत्पन्नो माहिष्यः शूद्रायां वैश्यादुत्पन्ना करणी तस्यां करण्यां माहिष्यादुत्पन्नो रथकारः तथा च याज्ञवल्क्यः माहिष्येण
करण्यां तु रथकारः प्रजायत इति तस्मान्न तादृशव्युत्पत्त्या त्रैवर्णिको रथकारशब्देन प्रतीतुं शक्यत इति किं च क्वचित्प्रयोगेऽपि कस्यचिच्छूद्रस्या
धिकारो भवति वास्तुमयं रौद्रं चरुं निर्वपेदिति मध्ये त्वप्येतया निषादस्थपतिं याजयेदिति श्रवणात् वास्तुशब्दः किंचित्प्रकृतिद्रव्यविशेषमाह ए
तस्यामिष्टावधिकारी निषादस्थपतिशब्दवाच्यस्त्रैवर्णिक एव कुतः निषादानां स्थपतिरिति षष्ठीसमासस्य त्रैवर्णिके संभवात् तस्य त्वधीनवे
दत्वेन विद्या संभवाच्चेति प्राप्ते ब्रूमः निषादश्चासौ स्थपतिश्चेति कर्मधारयसमासस्य मुख्यत्वान्न षष्ठीसमासेन त्रैवर्णिको निषादस्थपतिशब्दार्थः

एवं सामर्थ्यमप्याख्यातानामर्थं ब्रुवतां शक्तिः सहकारिणीति न्यायात् समर्थप्रत्ययविधिप्रवृत्तेः तदेवं निरूपितो विधिः प्रयोग
समवेतार्थस्मारका मंत्राः तेषां च तादृशार्थस्मारकत्वेनैवार्थवत्त्वम् ननु तदुच्चारणमदृष्टार्थम् संभवति दृष्टफलकत्वेऽदृ
ष्टफलकल्पनाया अन्याय्यत्वात् न च दृष्टस्यार्थस्मरणस्य प्रकारान्तरेणापि संभवान्मंत्राम्नानमनर्थकमिति वाच्यम् मंत्रैरेव स्मर्त
व्यमिति नियमविध्याश्रयणात् नानासाधनसाध्यक्रियायामेकसाधनप्राप्तावप्राप्तस्यापरसाधनस्य प्रापको विधिर्नियम

षष्ठीसमासे तु संकीर्णजातिविशेषवाचिना निषादशब्देन तत्सम्बन्ध उपलक्ष्येन न लक्षणं कर्मधारये दोषोस्तीति तस्मात्ताकालिकाचार्योपदेशादि ३९
नाविद्यां संपाद्याधानिको निषादो रौद्रं यागं कुर्यादिति राद्धान्तः अध्ययनविधिसिद्धविद्यादिवत्तु रूपसामर्थ्यमपि विधिवाक्योपस्थितमप्यधि
कारिविशेषणमित्याह एवमिति सामर्थ्यमिति आज्यावेक्षणादिकं लौकिकं पुंसामर्थ्यमित्यर्थः वैदिकसामर्थ्यस्याध्ययनविधिसिद्धविद्यादेः
पूर्वमेवोक्तत्वादित्यर्थः दृष्टोक्तन्यायं विनिगमकं समुदाहरन्नत्र हेतुमाह आख्यातानामिति अनेन च विशेषणानां धादेरनधिकारो ध्वनितः॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

इदमत्र विचार्यते अन्धः पंगुर्बधिरो मूको गवाश्वादयश्च तिर्यंच इत्यादीनां चेतनत्वेन निरतिशयसुखरूपे स्वर्गे कामना संभवति अथोच्यते केषुचि
दंगेषु तेषां शक्तिर्नास्ति तथाहि अन्धो नाज्यमवेक्षितुं क्षमः पंगुर्विष्णुक्रमेष्वशक्तः बधिरो नाध्वर्युप्रोक्तं शृणोति तथा च हूक्त्रीर्वाचयतीति विहितस्या
नुष्ठानं न सिध्यत् मूको नु मंत्रणादावसमर्थः तिर्यंचो वृद्ध्य असमर्था इति तन्न यथाश्रुतयागानामनुष्ठेयत्वात् स्वर्गकामो यजेतेत्येतेन प्रधानवाक्येन
सर्वाधिकारः प्रतीयते स चाज्यावेक्षणाद्यंगवाक्यानुसारेण संकोचयितुं युक्तः किंतु प्रधानानुसारेणांगानुष्ठानमेव संकोचयितुं युक्तं तस्मादंधादे
रप्यधिकार इति प्राप्ते ब्रूमः यदाज्यावेक्षणादयः पुरुषार्थतया विधीयेरन् तदा तल्लोपेऽपि नन्वीतार्थं कल्प्यं इह तु क्रत्वंगतया ते विहिता इति तल्लोपे क्र
तुरेव न निष्पद्येत तस्मादसमर्थस्य नास्त्यधिकार इति सिद्धम् किं च ज्योतिष्टोमे श्रूयते यद्युद्गातापच्छिद्येतादक्षिणायज्ञः संस्थाप्योऽथान्यस्माह ॥
तव्यजेत तत्र तद्दद्याद्यत्पूर्वस्मिन्दास्यन्स्यात् यदि प्रतिहर्तापच्छिद्येत सर्वस्ववेदसं दद्यादिति अस्यायमर्थः प्रातःसवने बहिष्पवमानेन स्तोष्यमाणा ऋ
त्विजः शालायाः बहिः प्रसर्पन्ति तदानीमेकस्य पृष्ठतोऽन्य इत्येवं पिपीलिकावत्पंक्त्याकारेण गन्तव्यं तत्र पुरस्तात्तनुः कच्छं गृहीत्वैव पृष्ठतोऽन्यो गच्छेत् तत्र ए
वं सति यदि प्रमादादुद्गाता गृहीतं कच्छं मुंचेत् तदादक्षिणामदत्वा प्रक्रान्तो यज्ञः समापनीयः तं समाप्य पुनरपि स यज्ञः प्रयोक्तव्यः तस्मिन्प्रयोगे पूर्वं
यद्दित्सितं द्रव्यं तद्दद्यात् यदा प्रतिहर्ता मुंचेत्तदा तस्मिन्नेव प्रयोगे सर्वस्वं दद्यादिति तत्र यद्युद्गातृप्रतिहर्तारौ युगपन्मुंचेतां तदानीं युक्तं प्रायश्चित्त
निमित्तं विहन्येत एककर्तृकोऽस्यापच्छेदो निमित्तत्वेन श्रुतः अयं तूभयकर्तृकत्वान्नैकेन व्यपदेष्टुं शक्यते तस्माल्लुप्तप्रमाणस्य निमित्तस्य विहतत्वान्ना
स्ति प्रायश्चित्तमिति प्राप्ते ब्रूमः द्वयोरप्यपच्छेदे तयोरेकैकस्यैकैक एव कर्तेति निमित्तस्य नास्ति विघातः कालमात्रैक्यादेकापच्छेदभ्रान्तिः तस्मान्नि
मित्तविघाताभावादस्ति प्रायश्चित्तम् किं च अदक्षिणात्वं सर्वस्वदक्षिणात्वं चेति यत्प्रायश्चित्तद्वयं निमित्तभेदेन श्रुतं तन्निमित्तद्वयसन्निपाते समुच्चे
तव्यं यद्यप्यदक्षिणात्वसर्वस्वदानयोरन्योन्यविरोधस्तर्हि प्रयोगभेदेन व्यवस्थापनीयं उद्गात्रपच्छेदयुक्ते प्रथमप्रयोगे दक्षिणा न दातव्या उत्तरप्रयोगे स
र्वस्वं दातव्यं सत्यपि प्रयोगभेदे कर्मण एकत्वान्न समुच्चय इति प्राप्ते ब्रूमः नत्युत्तरप्रयोगेऽपच्छेदो विद्यते न चासति निमित्ते प्रायश्चित्तं युक्तं तस्मात्

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

लो· प्रथमप्रयोग एव निमित्तद्वयवशात्प्रायश्चित्तद्वयं प्राप्तं न चान्योन्यविरुद्धं विकल्प्येते किं च उद्गातृप्रतिहर्त्रेककर्तृकयोरपच्छेदयोर्यौगपद्ये समानबलत्वाद्
५० स्तु प्रायश्चित्तयोर्विकल्पः यदा तु क्रमेणापच्छेदौ स्यातां तदानीमसंजातविरोधित्वेन पूर्वस्य प्रबलत्वाच्छ्रुतिलिंगादाविवोत्तरस्य वृत्तिर्निरुध्यत इति चेन्मै
वं श्रुतिलिंगादावुत्तरस्य पूर्वसापेक्षत्वात्पूर्वेणानिरोधे सत्युत्तरस्योत्पत्तिरेव नास्ति इह तु ज्ञानद्वयमन्योन्यानिरपेक्षं बाधकद्वयाद्युत्पद्यत इत्युत्पत्तिप्रतिब।
न्धो नास्ति उत्पद्यमानं चोत्तरज्ञानं स्वविरुद्धस्य पूर्वज्ञानस्य बाधेनैवोत्पद्यते ननु निरपेक्षत्वस्य समानत्वात्पूर्वज्ञानमेवोत्तरस्य बाधकमस्त्विति चेन्न पूर्वज्ञानो
त्पत्तिदशायामविद्यमानस्योत्तरज्ञानस्य बाध्यत्वायोगात् उत्तरकाले तु स्वयं बाधितं पूर्वज्ञानं कथमुत्तरस्य बाधकं भवेत् न चान्यत्किंचिदुत्तरस्य बाधकं पश्या
मः तस्मादुत्तरकालीनापच्छेदनिमित्तं प्रायश्चित्तमनुष्ठेयम् किं च यद्युद्गाता पश्चादपच्छिद्येत तदा तस्यापच्छेदस्य प्रबलत्वात्तन्निमित्तं प्रायश्चित्तमनुष्ठे
यं तच्च प्रायश्चित्तमीदृशं प्रथमप्रयोगं दक्षिणारहितमनुष्ठाय द्वितीयप्रयोगं पूर्ववद्दीक्षिता दक्षिणादानमेतत्पूर्वं च गवां द्वादशाधिकं शतं दद्यादिति तत्तस्य ज्योति
ष्टोमदक्षिणारूपेण विहितत्वात् तस्मादुत्तरप्रयोगे द्वादशशतं देयमिति प्राप्ते ब्रूमः प्रतिहर्तुः प्रथममपच्छेदे सति तन्निमित्तकं सर्वस्वदानरूपं प्रायश्चित्तं प्रथम
प्रयोगे प्राप्तं तेन च क्रतुस्वभावप्रयुक्तस्य द्वादशशतस्य बाधात् सर्वस्वदक्षिणेन चोद्गात्रपच्छेदेन पश्चाद्भाविना सर्वदक्षिणा बाध्यत इति शंकनीयं बाधस्य दक्षिणा
न्तरस्य चाऽनुक्तत्वात् यद्दक्षिणं तदुत्तरप्रयोगे देयमित्येतावदेव तत्रोच्यते दक्षिणं च सर्वस्वमित्युक्तम् अत उत्तरकालीनोद्गात्रपच्छेदनिमित्तेऽपि पुनः प्रयोगे
पूर्वकालीनप्रतिहर्त्रपच्छेदप्रयुक्तं सर्वस्वमेव दातव्यमित्यादिकमर्थजातं निरूपणीयमभिप्रेत्य विधिनिरूपणमुपसंहरति तदेवमिति तस्मिन्नतीतेऽयं
यदुक्तप्रकारेणेत्यर्थः यः सर्वज्ञः सकलात्मरूपश्चन्द्रार्कवह्नीक्षणकश्चिदात्मा सोऽयो हरिसोमार्द्धविभूषणस्तं नौमि देवार्चितपा
दपीठम् १ इदानीं मन्त्ररूपं वेदभागं निरूपयति प्रयोगेति तेषामिति मन्त्राणामित्यर्थः तादृशार्थेति प्रयोगसमवेतार्थेत्यर्थः अर्थवत्त्वमिति प्रयोजनव
त्त्वमित्यर्थः ननु मन्त्रोच्चारणस्यादृष्टार्थकत्वेनाप्युपपत्तेः कुतस्तेषां प्रयोगसमवेतार्थस्मारकत्वेनैव प्रयोजनवत्त्वमित्यत आह तत्त्विति तदुच्चारणमिति मं ५०
न्त्रोच्चारणमित्यर्थः तत्र हेतुमाह दृष्टफलकत्व इति ननु दृष्टस्य देवताद्यर्थस्मरणस्य ब्राह्मणवाक्यादिनापि संभवान्मन्त्रोच्चारणस्यादृष्टार्थकत्वानंगीकारे त

वैयर्थ्यापत्तिरित्याशंक्य मंत्रैरेवसोर्थः स्मर्तव्य इति नियमविध्यंगीकारान्न मंत्राम्नानस्य वैयर्थ्यमिति परिहरति नचेत्यादिना ननु किंलक्षणको
नियमविधिर्यदाश्रयणादन्यस्यार्थस्मारकस्य व्यवच्छेदो लभ्यत इत्याशंक्य नियमविधिलक्षणमाह नानासाधनेति तत्र संमतिमाह यथाहुरिति।
तां व्याचष्टे अस्यार्थ इत्यादिना तत्रापि विधिरत्यंतमप्राप्ताविति प्रथमपादमपूर्वविधिपरं व्याचष्टे प्रमाणांतरेणेति प्रमाणांतरेण यदर्थत्वेनाप्राप्तस्य
तदर्थत्वेन प्रापको यो विधिः सोपूर्वविधिरित्यर्थः तत्रोदाहरणमाह यथेति तस्यापूर्वविधित्वे हेतुमाह स्वर्गेति स्वर्गार्थकत्वेन प्रमाणांतरेणाप्राप्तस्य

यथाहुः विधिरत्यंतमप्राप्तौ नियमः पाक्षिके सति तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसंख्येति गीयत इति अस्यार्थः प्रमाणांतरेणाप्राप्तस्य प्रा
पको विधिरपूर्वविधिः यथा यजेत स्वर्गकाम इत्यादि स्वर्गार्थक यागस्य प्रमाणांतरेणाप्राप्तस्यानेन विधानात् पक्षेऽप्राप्तस्य प्रा
पको विधिर्नियमविधिः यथा व्रीहीनवहंतीत्यादिः कथमस्य पक्षेप्राप्तप्रापकत्वमिति चेदित्थम् अनेन ह्यवघातस्य वैतु
ष्यार्थत्वेन प्रतिपाद्यतेऽन्वयव्यतिरेकसिद्धत्वात् किंतु नियमः स चाप्राप्तांशपूरणम् वैतुष्यस्य हि नानोपायसाध्यत्वाद्य
दावघातं परित्यज्य उपायांतरं गृहीतुमारभते तदावघातस्याप्राप्तत्वेन तद्विधाननामकमप्राप्तांशपूरणमेवानेन विधिना
क्रियते अतस्त्व नियमविधावप्राप्तांशपूरणात्मको नियम एव वाक्यार्थः पक्षेऽप्राप्तावघातस्य विधानमिति यावत् ॥०

यागस्य तदर्थत्वेन यजेत स्वर्गकाम इत्यनेन विधानाद्भवत्ययमपूर्वविधिरित्यर्थः नियमः पाक्षिके सतीति द्वितीयपादं प्रकृते संमतिरूपं व्याचष्टे प
क्षेऽप्राप्तस्येति तत्रोदाहरणमाह यथेति ननु व्रीहीनवहंतीत्यस्यावघातविधेः कथं पक्षेऽप्राप्तस्यावघातस्य प्रापकत्वं स्वीक्रियते वैतुष्यार्थत्वेन प्र
माणांतरेणाप्राप्तस्य तस्य तदर्थत्वेनानेन विधानोपपत्तेरित्याशंक्यानेन हि विधिनावघातस्य वितुषतार्थत्वेन प्रतिपाद्यते तस्य तदर्थत्वेनान्वय
व्यतिरेकसिद्धत्वात् अवघातादिसत्वे व्रीहीणां वैतुष्यं जायते तदसत्वे न तदभाव इति सार्वजनीनमिति परिहरति कथमित्यादि[illegible]त्थमिति ॥

लौ॰भि॰ अनेन वक्ष्यमाणप्रकारेणेत्यर्थः ननु प्रत्यवघातादीनां सर्वेषामेव वैतुष्यार्थत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यां सिद्धं तदा व्रीहीनवहन्तीत्यवघातविधेरन्वयव्यति
४१ रेकसिद्धावघातप्रापकत्वे नैवैयर्थ्यमेवापद्येतानुवादकत्वादित्याशंक्य ते किं त्विति नास्य विधेरनुवादकत्वेन वैयर्थ्यं संभवति नियमविधायकत्वेना
प्युपपत्तेरिति परिहरति नियम इति व्रीहीणां वैतुष्यमवघातेनैव संपादनीयमिति नियमः प्रतिपाद्यत इत्यर्थः ननु तादृशनियमप्रतिपादनेऽत्र कीदृशो
वाक्यार्थो भवतीत्यत आह स चेति स एवाप्राप्तांशपूरणरूपो नियमोऽत्र वाक्यार्थ इत्यर्थः ननु कथमत्राप्राप्तांशो लभ्यते यस्य पूरणेनास्य विधेः सार्थ

उभयोश्च युगपत्प्राप्तावितरव्यावृत्तिपरो विधिः परिसंख्याविधिः यथा पंच पंचनखा भक्ष्या इति इदं हि वाक्यं न पंचनखभक्षणपरं
तस्य रागतः प्राप्तत्वात् नापि नियमपरं पंचनखापंचनखभक्षणस्य युगपत्प्राप्तेः पक्षेऽप्राप्त्यभावात् अत इदमपंचनखभक्षणनि
वृत्तिपरमिति भवति परिसंख्या सा च द्विविधा श्रौती लाक्षणिकी चेति तत्रात्र ह्येवावपन्तीति श्रौती परिसंख्या एवकारेणापव
मानातिरिक्तस्तोत्रव्यावृत्तेरभिधानात् पंच पंचनखा भक्ष्या इति तु लाक्षणिकी इतरनिवृत्तिवाचकपदाभावात् अत एव चास्यां
दोषत्रयं श्रुतहानिरश्रुतकल्पना प्राप्तबाधश्चेति तदुक्तं श्रुतार्थस्य परित्यागादश्रुतार्थप्रकल्पनात् प्राप्तस्य बाधादित्येवं
परिसंख्या त्रिदूषणा इति श्रुतस्य पंचनखभक्षणस्य हानात् अश्रुतापंचनखभक्षणनिवृत्तेः कल्पनात् प्राप्तस्य चापंचनखभक्षण
स्य बाधनादिति अस्मिंश्च दोषत्रयेऽपि दोषद्वयं शब्दनिष्ठं प्राप्तबाधस्त्वर्थनिष्ठ इति दिक्॥ कथमित्यतोऽत्राप्राप्तांशपूरणरूपमेव वाक्यार्थ

मुपपादयति वैतुष्येत्यादिना उपपादितमप्राप्तांशपूरणरूपं वाक्यार्थमुपसंहरति अतश्चेति अस्य विधेरप्राप्तांशपूरणरूपनियमप्रतिपादकत्वाच्चेत्य ४१
र्थः पर्यवसितार्थमाह पक्ष इति यावदिति पर्यवसन्नमित्यर्थः तत्र चेत्या सुतरां परिसंख्याविधिपरं व्याचष्टे उभयोश्चेति तत्रोदाहरणमाह यथा
ति अस्यात्यन्तमप्राप्तविधित्वरूपमपूर्वविधित्वमाशंक्य निराचष्टे इदं हीति तत्र हेतुमाह तस्येति पंचनखभक्षणस्येत्यर्थः अस्य वाक्यस्य नियमविधि

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

त्वमपि निराचष्टे नापीति तत्रापि हेतुमाह पंचनखेति अत इति विधिद्वयासंभवादित्यर्थः इदमिति पंच पंचनखा भक्ष्या इति वाक्यमित्यर्थः अपंचन
खभक्षणनिवृत्तिस्तु न केनापि प्राप्ता ततश्च तद्विधायकत्वेन नास्य वाक्यस्यानुवादकत्वमपि तथा च सैवात्र वाक्यार्थ इति भावः सा च परिसंख्या द्विवि
धेत्याह सा चेति तत्र आद्यामुदाहरति तत्रेति द्वयोः परिसंख्ययोर्मध्य इत्यर्थः अत्रेति प्रकृत इत्यर्थः अवयन्तीति अवजानन्तीत्यर्थः गायन्तीति यावत् श्रौत्याः परिसंख्या
यास्तत्त्वे हेतुमाह एवकारेणेति द्वितीयामुदाहरति पंचेति पंच पंचनखास्तु पंच पंचनखा भक्ष्या ब्रह्मक्षत्रेण राघव शशकः शल्लकी गोधा खड्गी कूर्मोऽथ पंचम
इत्यादिवचनोदाहृता बोध्याः अस्या अपि तत्त्वे हेतुमाह इतरनिवृत्तीति अत एवेति इतरनिवृत्तिवाचकपदाभावादेवेत्यर्थः एषेति लाक्षणिकीत्य

येषां तु प्रयोगसमवेतार्थस्मारकत्वं न संभवति तदुच्चारणस्यानन्यगत्या दृष्टार्थकत्वं कल्प्यत इति तेनानर्थक्यमिति नामधेयानां
च विधेयार्थपरिच्छेदकतयार्थवत्त्वम् तथा हि उद्भिदा यजेत पशुकाम इत्यत्रोद्भिच्छब्दो यागनामधेयं तेन च विधेयार्थपरिच्छेदः
क्रियते तथा हि अनेन वाक्येनाप्राप्तत्वात् फलोद्देशेन यागो विधीयते यागसामान्यस्याविधेयत्वात् यागविशेष एव विधीयते तत्र
कोऽसौ यागविशेष इत्यपेक्षायामुद्भिच्छब्दादुद्भिद्रूपो याग इति विज्ञायते उद्भिदा यागेन पशुं भावयेदित्यत्र सामानाधिकरण्येन
नामधेयान्वयात् ॥ र्थः दोषत्रयं प्रदर्शयति दोषत्रयं चेति तत्र श्रुतहानौ हेतुमाह श्रुतस्येति अश्रुतकल्पनायां हेतुमाह अश्रुतेति प्राप्तस्य बा

धेऽपि हेतुमाह प्राप्तस्येति रागतः प्राप्तस्येत्यर्थः अस्य दोषत्रयस्य व्यवस्था पाक्षिकत्वमाह अस्मिंश्चेति दोषत्रयमध्य इत्यर्थः ननु कथं सर्वेषां मंत्रा
णां प्रयोगसमवेतार्थस्मारकत्वेनैवार्थवत्त्वमुपपद्यते हुंफडादिमंत्राणां प्रयोगसमवेतार्थस्मारकत्वासंभवादित्याशंक्याह येषामित्यादिना त
दुच्चारणस्येति हुंफडादिमंत्रोच्चारणस्येत्यर्थः अनन्यगत्याह दृष्टार्थत्वमित्यमाह दृष्टार्थत्वमिति पदच्छेदः इति नानर्थक्यमिति अतो हेतोर्हुंफडा
दिमंत्राणां नानर्थक्यमित्यर्थः मंत्रभागस्य यथायथं प्रयोजनवत्त्वमुपपाद्येदानीं क्रमप्राप्तनामधेयानां सार्थक्यमुपपादयति नामधेयानामि

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सौ·मि तिविधेयार्थपरिच्छेदकतयेतिविजातीयव्यावर्तकत्वेनविधेयार्थनिश्चायकतयेत्यर्थः विधेयार्थस्यैवसमर्थकतयेतियावत् एतदेवप्रदर्शयतितथाहीत्
४२ त्यादिनातेनचेति उद्भिच्छब्देनचेत्यर्थः उद्भिच्छब्दस्यविधेयार्थपरिच्छेदकतयानामधेयत्वप्रदर्शनायभूमिकामारचयतितथाहीत्यादिना अनेनेति॥
उद्भिदायजेतपशुकामइत्यनेनेत्यर्थः फलोद्देशेनेति पशुरूपफलोद्देशेनेत्यर्थः यागेतिसाधनवैलक्षण्यमंतरेणफलवैलक्षण्यानुपपत्तेर्नात्रयागसा
मान्यंविधीयतेनतत्त्वयागविशेषएवविधीयतइत्यर्थः तत्रेतियागविशेषस्यविधेयत्वइत्यर्थः कइतिकोसौयागविशेषइति यागविशेषापेक्षाया
मित्यर्थः उद्भिच्छब्दादुद्भिद्रूपोयागइतिविज्ञायतइति उद्भिच्छब्दात्पुनरुद्भिन्नामकोयोयागःसएवात्रयागविशेषइतिविज्ञायतइत्यर्थः एवंच
सिद्धमुद्भिच्छब्दस्यधात्वर्थेसामानाधिकरण्येनान्वयंफलितमाह उद्भिदेतिनतूद्भिच्छब्दस्यनीलमुत्पलमितिवन्नीलपदस्योत्पलपदसामानाधिकरण्यवद्य
न्तिसामानाधिकरण्यंभवेत्किंनामधेयत्वेनेतिचेन्नवैषम्यात् तथाहितत्रहिनीलपदस्यार्थोनीलगुणउत्पलपदार्थाद्द्रव्यरूपद्व्यादतिरिक्तोभवतिलक्षणा
यातुनीलपदस्यतादृशद्रव्यपरत्वेनोत्पलपदसामानाधिकरण्यमुपपद्यते उद्भिच्छब्दस्यतुप्रत्यवगतयागविशेषान्नातिरिक्तोर्थोस्तितस्यैवत
त्रविशेषत्वसमर्पकत्वात् ततश्चार्थान्तरवाचकत्वाभावेननोद्भिच्छब्दस्यनीलशब्दस्योत्पलशब्दसामानाधिकरण्यवदिति सामानाधिकरण्यमु
पपद्यतेकिंतर्हिवैश्वदेव्यामिक्षेत्यत्रामिक्षापदस्यवैश्वदेवीशब्दसामानाधिकरण्यवत्तवैश्वदेवीशब्दस्यहिदेवतातद्धितत्वात् तस्यचसास्य
वतेतिसर्वनामार्थस्मरणात्सर्वनाम्नांचोपस्थितविशेषवाचित्वेनविशेषपरत्वंतत्रकोसौवैश्वदेवीशब्दोपात्तोविशेषइत्यपेक्षायांआमिक्षाप
दसांनिध्यादामिक्षारूपोविशेषइत्यवगम्यतेयथाहुः आमिक्षांदेवतायुक्तांवदत्येषैवतद्धितः आमिक्षापदसांनिध्यादस्यैवविषयार्पणमिति
तस्माद्यथावैश्वदेवीशब्दोपात्तविशेषसमर्पकत्वेनामिक्षापदस्यवैश्वदेवीशब्देनसामानाधिकरण्यमेवंसामान्यस्याविधेयत्वात्प्रत्यवगतया ४२
गविशेषसमर्पकत्वेनचोद्भिच्छब्दस्ययजिसामानाधिकरण्यमित्युक्तप्रकारेणैवनामधेयानामन्वयःसाधुरितितथाचोक्तंतद्धानत्वाद्याग
विशेषसिद्धेरितितत्त्वनिमित्तचतुष्टयाद्भवतीत्याह ॥०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

नामधेयत्वं चेति निमित्तचतुष्टयं निर्दिशति मत्वर्थेत्यादिना तत्राद्यनिमित्तविषयमुदाहरति तत्रोद्भिदा यजेतेति तत्रेति चतुर्षु मध्य इत्यर्थः अत्र मत्वर्थल
क्षणापत्तिप्रदर्शनाय तावद्वाक्यभेदमापादयति न तावदिति अस्मिन्पक्षे तूद्भिद्यते भूमिरनेनेति व्युत्पत्त्या खनित्रवाच्यसा तूद्भिच्छब्दो भवेत्तथा चोद्भिदा य
जेत पशुकाम इत्यनेन वाक्येन यागेन पशुं भावयेद्यागं च खनित्रेण भावयेदिति फलं प्रति यागविधानं यागं प्रति च गुणविधानं क्रियेत तत्तु न युज्यत इत्य
र्थः तत्र हेतुमाह वाक्येति आवृत्तिरूपवाक्यभेदापत्तेरित्यर्थः नन्वनेन वाक्येन खनित्ररूपो गुण एव विधीयते दध्ना जुहोतीत्यनेन गुणविधिना समानत्वा
त् न चात्र पशुफलकः कश्चिद्यागो विधीयत इति वाच्यम् पशूनां गुणफलत्वात् यथा गोदोहनेन पशुकामस्येत्यत्र पशवो गोदोहनगुणस्य फलं तथेह

नामधेयत्वं च निमित्तचतुष्टयात् मत्वर्थलक्षणाभयाद्वाक्यभेदभयात्तत्प्रख्यशास्त्रात्तद्व्यपदेशादिति तत्रोद्भिदा यजेत पशुकाम इत्यत्रोद्भि
च्छब्दस्य यागनामधेयत्वं मत्वर्थलक्षणाभयात् तथा हि न तावदनेन वाक्येन फलं प्रति यागविधानम् तं प्रति च गुणवि-
धानं युज्यते वाक्यभेदापत्तेः उद्भिच्छब्दस्य गुणसमर्पकत्वे च यागस्याप्राप्तत्वात् गुणविशिष्टकर्मविधानं वाच्यम्
उद्भिद्वता यागेन पशुं भावयेदिति विशिष्टविधौ मत्वर्थलक्षणेत्युक्तमेव ॥

खनित्रगुणस्य फलमस्तु यदि चमसेनापः प्रणयेदिति विहि
तं प्रकृतमपां प्रणयनमाश्रित्य गोदोहनं विधीयते तर्ह्यत्रापि ज्योतिष्टोमेन यजेतेति विहितं प्रकृतं ज्योतिष्टोममाश्रित्य खनित्रं विधीयतां तस्माद्गुणवि
धिरित्याशंक्य पशुकामो यजेतेत्यस्य पदद्वयस्यायमर्थः पशुरूपं फलं यागेन कुर्यादिति तत्र केन यागेनेत्यपेक्षायामुद्भिदेति तृतीयान्तं पदं यागनामत्वे
नान्वेति उद्भिद्यते पशुफलमनेन यागेनेति निरुक्त्या नामत्वमुद्भित्पदस्योपपद्यते न चैवमपि गुणविधिनामधेयत्वयोः शब्दनिर्वचनसाम्यान्न निर्णय
इति वाच्यम् सामानाधिकरण्यस्य निर्णायकत्वात् तथा ह्युद्भिन्नामकेन यागेन पशुरूपं फलं कुर्यादित्युक्ते सामानाधिकरण्यं लभ्यते गुणविधि
त्वे तु खनित्रेण साध्यो यो यागस्तेन तादृशफलं कुर्यादित्येवं वैयधिकरण्यं स्यात् तच्चायुक्तम् किं च नानेन वाक्येन ज्योतिष्टोमे खनित्ररूपो गुणो विधातुं

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सो॰ सि॰ ४२ शक्यं तेनैतस्य सोमेन यजेतेत्युत्पत्तिशिष्टसोमरूपगुणावरुद्धत्वात् किंच पद्यस्योद्भिच्छब्दस्य खनित्ररूपगुणसमर्पकत्वं स्वीक्रियते तदा यत्र तेन गुणः स
मर्पणीयस्तादृशकर्मणोऽप्राप्तत्वादनेन वाक्येन खनित्ररूपगुणविशिष्टकर्मविधानमेव वक्तव्यमन्यथा वाक्यभेदप्रसंगात् ततश्चोद्भिच्छब्दार्थरूपा
खनित्रवता यागेनेति सामानाधिकरण्येनान्वयो भविष्यतीति तथा च मत्वर्थलक्षणापत्तिरिति परिहरति उद्भिच्छब्दस्येत्यादिना उक्तमेवेति सोमेन यजेते
ति विध्यर्थे निरूपणप्रस्ताव इति शेषः इदानीं द्वितीयं वाक्यभेदप्रसंगरूपं नामधेयत्वस्य निमित्तमुदाहरणद्वारा प्रदर्शयति चित्रया यजेतेति वाक्यभेदमेवो
पपादयति तथाहीत्यादिना अत्रेति चित्रया यजेत पशुकाम इत्यस्मिन् वाक्ये इत्यर्थः गुणविशिष्टेति चित्राशब्दार्थभूतचित्रवर्णादिकिंचिद्गुणविशिष्टे
त्यर्थः अत्र विशिष्टविधानासंभवे हेतुमाह दधीत्यादिना तत्संसृष्टं प्राजापत्यमितीति नैनेदध्यादिभिर्द्रव्यैर्युक्तं प्रजापतिदेवताकं कर्मेत्यर्थः तद्विशिष्टे

चित्रया यजेत पशुकाम इत्यत्र चित्राशब्दस्य कर्मनामधेयत्वं वाक्यभेदभयात् तथाहि न तावदत्र गुणविशिष्टयागविधानं सं
भवति दधि मधु पयो घृतं धाना उदकं तण्डुलाः तत्संसृष्टं प्राजापत्यमित्यनेन गुणस्य विहितत्वात् तद्विशिष्टयागविध्यनुप
पत्तेः यागस्य फलसंबंधे गुणसंबंधे च विधीयमाने वाक्यभेदः ॥

तिनिरुक्तगुणविशिष्टेत्यर्थः दधीत्यादिप्रकृतवाक्यस्यैतत्कर्मणोत्पत्
तिवाक्यत्वादस्य कर्मण उत्पत्तिशिष्टदध्यादिगुणावरुद्धत्वान्न तत्र गुणान्तरं विधातुं शक्यत इति भावः अत्र दध्यादिवाक्ये दध्यादीनि षडेव द्रव्या
णि श्रुतावाम्नातान्युदकपदं तु प्रमादादायातं श्रुतितात्पर्यज्ञैर्माधवाचार्यैस्तथैवास्य वाक्यस्य व्याख्यातत्वात् तथा च तद्वचनं दध्यादीनि विचित्रा ४२
णि द्रव्याणि षडाम्नातानीति नन्वत्र वाक्ये तूत्पत्तिवाक्यसिद्धस्वरूपस्य यागस्य पशुरूपफलसम्बन्धो विचित्रद्रव्यरूपगुणसंबन्धश्च विधी
यते ततश्च न कर्मनामधेयत्वं चित्राशब्दस्येत्याशंक्याह यागस्येति तथा च यागेन पशुं भावयेद्यागं च तादृशगुणेन भावयेदिति यागस्य गुणफलोभयसम
न्वयविधीयमाने सत्यावृत्तिलक्षणो वाक्यभेदो दुर्वार इति भावः उपपादितं वाक्यभेदप्रसंगमुपसंहरति ॥ ॥ ॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तस्मादिति सिद्धे चित्राशब्दस्य कर्मनामधेयत्वे वाक्यं योजयति तथा चेति सामानाधिकरण्यं नेति यजिधात्वर्थयाग सामानाधिकरण्येन नामधेयस्यान्वया
च्चित्रानामकेन यागेन पशुं भावयेदित्याकारकान्न निरुक्तवाक्यभेदापत्तिरित्यर्थः अनेकद्रव्यत्वेनेति दध्यादिविचित्रानेकद्रव्यसाध्यत्वेनेत्यर्थः ननु चित्रा
शब्दाच्चित्रत्वस्त्रीत्वयोः प्रतिपत्तेः स्त्रीत्वस्य च स्वभावतः प्राणिधर्मत्वात्प्रकृते दध्यादिद्रव्यके कर्मणि निवेशासंभवात् नानेन वाक्येन प्रकृते कर्मणि ता
दृशगुणविधानं क्रियते किन्तु प्राणिद्रव्यके कर्मणि अनारभ्याधीतानां चाङ्गानां प्रकृतिमात्रे प्रवेशाङ्गीकारात् चित्रावाक्यस्याप्यनारभ्याधीतत्वात्स
र्वपशुयागप्रकृतिभूते प्राणिद्रव्यके अग्नीषोमीये कर्मणि तेन गुणो विधीयते तथा चाग्नीषोमीयं पशुमालभेतेति विहितं पशुयागमन्त्रवाक्ये यजेतेति पदेना

तस्माच्चित्राशब्दः कर्मनामधेयम् तथा च चित्रया यागेन पशुं भावयेदिति सामानाधिकरण्येनान्वयात् न वाक्यभेदः प्रकृते
ष्वनेकद्रव्यत्वेन चित्राशब्दवाच्यत्वोपपत्तिः अग्निहोत्रं जुहोतीत्यत्राग्निहोत्रशब्दस्य कर्मनामधेयत्वं तत्प्रख्यशास्त्रात्।
तस्य गुणस्य प्रख्यापकस्य प्रापकस्य शास्त्रस्य विद्यमानत्वात् अग्निहोत्रशब्दः कर्मनामधेयमिति यावत् नन्वयं गुणविधिरे
व कुतो नेति चेन्न यद्यग्निहोत्रमस्मिन्निति सप्तमीसमासमाश्रित्य होमाधारत्वेनाग्निरूपो गुणो विधेयस्तदा यदाहवनीये जुहो
तीत्यनेनैवाग्नेः प्राप्तत्वात्तद्विधानानर्थक्यं अग्नये होत्रमिति चतुर्थीसमासमाश्रित्य अग्निदेवतारूपगुणो नेन विधीयत इति चेन्न

नूद्यत्र चित्रापदेन चित्रत्वस्त्रीत्वरूपो गुणो विधीयेते इति चेन्न चित्रत्वेन स्त्रीत्वेन च तं भावयेदिति द्वयोर्गुणयोर्विधाने वाक्यभेदप्रसंगात् प्राप्ते कर्मण्यनेक
गुण विधाने वाक्यभेदप्रसंगस्य सर्वसंमतत्वात् तथा चोक्तम् प्राप्ते कर्मणि नानेको विधातुं शक्यते गुणः अप्राप्ते तु विधीयेरन्बहवोप्येकयत्नत इति चे
न्न गौरवलक्षणवाक्यभेदप्रसंगात् किंच दध्यादिवाक्यं प्रकृतमस्य चित्रानामकस्य यागस्योत्पत्तिवचनं भवति यागस्वरूपभूतयोर्दध्यादिद्रव्यप्रजाप
तिदेवतयोरत्रोपदिश्यमानत्वात् उत्पन्नस्य च तस्य यागस्य चित्रया यजेत पशुकाम इत्येतत्फलवाक्यमनया यागस्य फलसंबन्धबोधनात् एवं च सति प्र

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सो मि क्षतार्थोलभ्यतअग्नीषोमीयपशुवत्वनुवादेनतादृशगुणविधानेतुप्रकृतहान प्रकृतप्रक्रियेप्रसज्येयातांलिङ्प्रत्ययस्यचानुवादत्वांगीकारान्मुख्योवि।
४५ ध्यर्थोबाध्येततस्माच्चित्रापदंनामधेयमेवनगुणविधिरितिध्येयम इदानींतत्प्रख्यशास्त्ररूपांतृतीयनिमित्तोन्नामधेयत्वमग्निहोत्रशब्दस्यप्रदर्शयति।
अग्निहोत्रमितितत्प्रख्यंचान्यशास्त्रमितिहितत्प्रख्यशास्त्रसूत्रंतस्यफलितार्थमाहतस्येत्यादिना नन्वग्निहोत्रंजुहोतीत्यत्राग्निरूपस्यगुणस्यैवविधिर्ननामधेयत्वमग्निहोत्रशब्दस्यस्वीकर्तव्यमित्याशंक्यते ननुयमितिपद्यत्रसप्तमीसमासमाश्रित्यहोमाधारत्वेनाग्निरूपस्यगुणस्यविधानस्वीक्रियतेतदातदाधारत्वेनाग्निरूपस्यगुणस्यवाक्यांतरेणप्राप्तत्वात्तेनतद्विधानस्यानर्थक्यमापद्येतेत्याह्यद्यप्यग्नावित्यादिनाचतुर्थीसमासमाश्रित्यात्राग्निदेवतारूपस्यगुणस्यविधानमाशंक्यतेचतुर्थीत्यादिनानात्रदेवतारूपेणाग्निरूपस्यगुणस्यविधानमुपपद्यतइतिसमाधत्तेनेतितत्रहेतुमाह तद्देवतायाइतिअ।

तद्देवतायाः शास्त्रांतरेणप्राप्तत्वात् किंतच्छास्त्रांतरमितिचेत् यदग्नयेचप्रजापतयेचसायंजुहोतीतिकेचित् अपरेत्वग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निस्स्वाहेतिमंत्रवर्णएवाग्निरूपदेवताप्रापकः नन्वग्नेर्मांत्रवर्णिकत्वेप्रजापतिर्देवतयाबाधःस्यात् मंत्रवर्णस्यचतुर्थीतोदुर्बलत्वात् यथाहुः तद्धितेनचतुर्थ्याचमंत्रवर्णेनवापुनः देवतायाविधिस्तत्रदुर्बलंतुपरंपरमितिचेन्न॥

ग्निस्तत्रतच्छब्दार्थः देवतारूपेणाग्निप्रापकंशास्त्रंपृच्छतिकिमितिकेषांचिन्मतानुसारेणोत्तरमाहयदग्नयेचेतिअत्राग्निर्ज्योतिरित्यादिमंत्रवर्णप्राप्तमग्निमनूद्यतत्समुच्चितप्रजापतिमात्रविधानेलाघवंतदुभयसमुच्चितस्यैवात्रविधानेगौरवमितितन्नसमुच्चितोभयविधानंयदग्नयेचप्रजापतयेचसायंजुहोतीत्यत्रस्वीकर्तव्यमित्यस्वरसबीजंकेचिदित्यनेनसूचितम्अधुनासिद्धांतमतेनोत्तरमाहअपरेत्वितिकिंचअग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निःस्वाहेतिसायंजुहोतीतिविहितेनमंत्रेणप्राप्तमग्निमनूद्यतत्समुच्चितस्यप्रजापतेर्यदग्नयेचप्रजापतयेचसायंजुहोतीत्यत्रसायंकालेग्निसत्रदेवतात्वंविधीयतेसूर्योज्योतिर्ज्योतिःसूर्यःस्वाहेतिप्रातर्जुहोतीतिविहितेनचमंत्रेणप्राप्तंसूर्यमनूद्यतत्तत्समुच्चितस्यचतस्यपत्सूर्यायचप्र ४५

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

जापतयेचप्रातर्जुहोतीत्यत्रप्रातःकालेग्निहोत्रदेवतात्वंविधीयतेतेनाग्नेर्मांत्रवर्णिकत्वेप्रजापतिविधेरेकेनैववाक्येनसिद्धेपदस्यायेचप्रजापतयेचसायं
जुहोतियत्सूर्यायचप्रजापतयेचप्रातर्जुहोतीत्यत्रवाक्यद्वयंव्यर्थमितिनिरस्तंसायंहोमेग्निसमुच्चितस्यप्रजापतेर्विधानंप्रातर्होमेसूर्यसमुच्चितस्यचतस्यै
केनवाक्येनकर्तुमशक्यत्वादित्यलंविस्तरेणाधिकंतुन्यायप्रकाशेद्रष्टव्यमनन्वग्नेर्मान्त्रवर्णिकत्वेप्रजापतिनातस्यबाधःस्यात्प्रजापतेश्चतुर्थ्यादेवतारू
पेणप्राप्तत्वेनप्रबलत्वात् अग्नेस्तुमंत्रवर्णप्राप्तत्वेनदुर्बलत्वाच्चनचसास्यदेवतेतितद्धितप्रत्ययस्यदेवतात्वेस्मरणवच्चतुर्थ्यानदेवतात्वंस्मर्यतेसंप्रदा
नेचतुर्थीतिसंप्रदानमात्रेतस्याःस्मरणात्तस्मात्प्रजापतिनाकथमग्नेर्बाधःस्यादितिवाच्यमत्यज्यमानद्रव्योद्देश्यत्वेसतिप्रतिग्रहीतृत्वस्यसंप्रदान
पदार्थत्वेनत्यज्यमानद्रव्योद्देश्यत्वरूपस्यदेवतात्वस्यसंप्रदानस्वरूपांतर्गतत्वात्ततश्चतुर्थीतःसंप्रदानैकदेशतयादेवतात्वप्रत्ययोभवत्येवमंत्र
वर्णात्तुनदेवतात्वप्रतीतिरस्तिकिंत्वधिष्ठानत्वमेवततः प्रतीयतेतस्मान्मंत्रवर्णाच्चतुर्थीतोदुर्बलएवतथाचप्रबलप्रमाणबोधितप्रजापतिदेवता
यादुर्बलप्रमाणबोधिताग्नेर्बाधोदुर्वारएवेत्याशयेनाशंकतेनन्विति तत्रसंमतिमाहयथाहुरिति तत्रेतितद्धितादिषुत्रिषुमध्यइत्यर्थः परमि
ति तद्धितापेक्षयाचतुर्थ्यादौर्बल्यंचतुर्थ्यपेक्षयाचमंत्रवर्णस्यदौर्बल्यंभवतीतिपरंपरंदुर्बलंबोध्यमित्यर्थःततः परमितिपाठेतुतत स्ततः परंदुर्बलं
प्रमाणमितिवीप्सापरत्वेनव्याख्येयम् यदिचप्रजापतयेजुहोतीतिकेवलंप्रजापतिविधानंस्यात्तदातुभवेदपिप्रजापतिनाग्नेर्बाधःपरंतुनतथावि
धानंक्रियतइतिपरिहरति ॥ श्री॥

लौ॰ भि यदग्नये चेत्यादिना प्रजापतेरित्यन्तविधानमित्यस्यानुषङ्गः एवं चेति मंत्रवर्णप्राप्तमग्निमनूद्य तत्समुच्चितस्य प्रजापतेर्विधाने चेत्यर्थः नबाध इति न
४५ प्रजापतिनाग्नेर्बाध इत्यर्थः तत्र हेतुमाह केवलेति ननु यदग्नये च प्रजापतये चेत्यस्मिन्वाक्ये होमानुवादेन समुच्चितस्यैवोभयस्य विधानं क्रियत इति
कथं न स्वीक्रियत इत्याशंक्य तयोः समुच्चितयोर्विधानापेक्षया मंत्रवर्णतः प्राप्तमग्निमनूद्य लाघवेन तत्समुच्चितप्रजापतेर्विधानमेवोचितमिति प
रिहरति न चेत्यादिना तत्प्रख्यशास्त्रान्नामधेयत्वे तूदाहरणांतरमाह एवमिति समिदादिशब्दा इत्यत्रादिपदेन तनूनपातादयः शब्दा गृह्यंते इदानीं चतु

यदग्नये च प्रजापतये च सायं जुहोतीत्यत्र न केवलं प्रजापतिविधानम् किंतु मंत्रवर्णप्राप्तमग्निमनूद्य तत्समुच्चितप्रजाप
तेः एवं च न बाधः केवलप्रजापतिविधानाभावात् न चात्र समुच्चितोभयविधानमेव कथं नेति वाच्यम् समुच्चितोभयविधाना
पेक्षयाऽन्यतः प्राप्तमग्निमनूद्य तत्समुच्चितप्रजापतिमात्रविधाने लाघवात् एवं च प्रयाजेषु समिधादिदेवतानां समिधः समिधो
ग्न आज्यस्य व्यंत्वित्यादिमंत्रवर्णेभ्यः प्राप्तत्वात् समिधो यजतीत्यादिषु समिधादिशब्दास्तत्प्रख्यशास्त्रात्कर्मनामधेयाः
श्येनेनाभिचरन्यजेतेत्यत्र श्येनशब्दस्य कर्मनामधेयत्वं तद्व्यपदेशात् तेन व्यपदेशादुपमानात्तदन्यथानुपपत्तेरिति याव
त् तथा हि यद्विधेयं तस्य स्तुतिर्भवति यदि च श्येनो विधेयः स्यात् तदार्थवादे तस्यैव स्तुतिः कार्या यथा वै श्येनो निपत्यादत्ते
एवमयं द्विषंतं भ्रातृव्यं निपत्यादत्त इत्यनेनार्थवादेन श्येनः स्तोतुं न शक्यः श्येनोपमानेनार्थांतरस्तुतिः क्रियमाणत्वात् ॥१०

र्थनिमित्तेन तद्व्यपदेशरूपेण श्येनशब्दस्य कर्मनामधेयत्वं प्रदर्शयति श्येनेनेति कर्मनामधेयत्वमिति न च श्येनशब्दस्य कर्मनामधेयत्वं न भवति किंतु सो ४५
मयागे नित्यं सोमद्रव्यबाधित्वात् तस्य स्थाने पक्षिद्रव्यरूपो गुणः काम्यो विधीयते तथा सति श्येनशब्दस्य पक्षिणि लोकप्रसिद्धा रूढिरुपपन्ना भवती
त्याशंक्य श्येनशब्दस्य कर्मनामधेयत्वे हेतुमाह तद्व्यपदेशादिति तद्व्यपदेशशब्दं व्याचष्टे तेनेति श्येनेनेत्यर्थः तदिति उपमानोपमेयभावस्य भेदच

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

दित्वादेवार्थवादत्वाच्छ्येनेनोपमानेन विधेयस्तुतेः श्येननामकस्य कर्मविशेषं विनानुपपत्तेर्नात्र पक्षिद्रव्यरूपो गुणो विधातुं शक्यत इति भावः तदन्यथा
नुपपत्तिमेवोपपादयन्नितथाहीत्यादिना तदितिविधेयस्य स्तुतेः कर्तव्यत्वादित्यर्थः अत्रेति श्येनेनाभिचरन्यजेतेत्यत्रेत्यर्थः श्येन इति श्येननामकपक्षि
विशेष इत्यर्थः तस्यैवेति श्येननामकपक्षिविशेषस्यैवेत्यर्थः यथेति यथा श्येनः पक्षिविशेषो निपत्य मत्स्यादीन् जंतूनादत्ते एवमयं श्येननामको या
गो द्विषंतं भ्रातृव्यं शत्रुं निपत्यादत्त इत्यर्थः यमभिचरति श्येनेनेति वाक्यशेषः अत्रेति अत्र प्रकृतेऽनेन श्येनार्थवादेन श्येनः पक्षिविशेष एव स्तोतुं न शक्य
त इत्यर्थः तत्र हेतुमाह श्येनेनेति ननु श्येनार्थवादोपमानेन श्येन एव पक्षिविशेषः कथं न स्तोतुं शक्यः स्यादित्यत आह न श्येनोपमानत्वेनेति तदशक्य
त्वे हेतुमाह उपमानेति यद्यत्र श्येनसंज्ञकस्य यागस्य विधेयत्वं स्वीक्रियते तदा नादृशार्थवादोपमानेन तस्य श्येनसंज्ञकस्य यागस्य स्तुतिः कर्तुं शक्या

न च श्येनेनोपमानत्वेन स एव स्तोतुं शक्यते उपमानोपमेयभावस्य भिन्ननिष्ठत्वात् यदा तु श्येनसंज्ञको यागो विधीयते।
तदार्थवादेन श्येनोपमानेन तस्य स्तुतिं कर्तुं शक्यत इति श्येनशब्दः कर्मनामधेयम् तद्व्यपदेशादिति उत्पत्तिशिष्टगुणा
बलीयस्त्वमपि पंचमं नामधेयनिमित्तमिति केचित् यथा वैश्वदेवेन यजेतेत्यादावत्रोत्पत्तिशिष्टाग्न्यादीनां बलीय
स्त्वाद्वैश्वदेवशब्दस्य विश्वेदेवदेवताविधायकत्वं न संभवतीति कर्मनामधेयत्वं॥ भवत्येवेत्याह यदेत्यादिना फलितमुपसंहरतीइ

तीति एवमुक्तेन प्रकारेणेत्यर्थः अत्र कर्मनामधेयत्वे चोत्पत्तिशिष्टगुणाबलीयस्त्वं पंचममपि निमित्तं भवतीति केषांचिन्मतमाह उत्पत्तिशिष्टेति तत्रोदाहर
णमाह यथेति अत्रेति अस्मिन्वाक्ये वैश्वदेवशब्दस्य विश्वेदेवदेवताविधायकत्वं न संभवत्युत्पत्तिशिष्टाग्न्यादीनां बलीयस्त्वादित्यन्वयः फलितार्थमु
पसंहरति इतीति तस्येति शेषः अत्रेदं बोध्यम् चातुर्मास्यस्य चत्वारि पर्वाणि वैश्वदेवो वरुणप्रघासः शाकमेधः शुनासीरीयश्चेति तेषु प्रथमे पर्वण्यष्टौ यागा
विहिता आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति सौम्यं चरुं सावित्रं द्वादशकपालं सारस्वतं चरुं पौष्णं चरुं मारुतं सप्तकपालं वैश्वदेवीमामिक्षां द्यावापृथिव्यमेकक

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

लो· मिक्षात्वमितितेषामष्टानांयागानांसन्निधाविदमाम्नायते वैश्वदेवेनयजेतेति अत्रचाग्नेयादीन्यागान्यजेतेत्यनूद्य वैश्वदेवशब्देनदेवतारूपोगुणस्तेषु विधी
४६ यतेयद्यपिवैश्वदेव्यामामिक्षायांविश्वेदेवाः प्राप्तास्तथाप्याग्नेयादिषु सप्तसुयागेष्वप्राप्तत्वाद्विधीयन्ते तेष्वप्यग्न्यादिदेवताः सन्तीतिचेन्नहिगत्यभावात्ते
षुदेवताविकल्प्यतांनामधेयत्वेतुनाममात्रस्याविधेयत्वाद्द्रव्यदेवतयोरभावेनयागस्यात्रस्वरूपासंभवात्श्रूयमाणोविधिरनर्थकः स्यात्तस्माद्गुणविधि
रितिपूर्वपक्षः उत्पत्तिवाक्यैर्विहितानाऽऽग्नेयादीनष्टौयागान्यजेतेत्यनूद्याष्टानांसंघेवैश्वदेवशब्दोनामत्वेनोपवर्ण्यते नचविधिलाभावेयिनामोपदे
शस्यवैयर्थ्यमितिवाच्यम् प्राचीनप्रवणेवैश्वदेवेनयजेतेत्यादिषुवैश्वदेवशब्देनैकेनैवाष्टानांसंघस्यव्यवहर्तव्यत्वेनार्थवत्त्वोपपत्तेः नामप्रवृ।

वस्तुतस्तुतन्त्रत्वस्यशास्त्रादेवास्यकर्मनामधेयत्वंप्रकृतयागेविश्वेदेवरूपगुणासंप्रतिपन्नशास्त्रस्यार्थवादरूपस्यैवसत्वात् यद्विश्वे
देवाः समयजंततद्वैश्वदेवस्यवैश्वदेवत्वम् पुरुषस्यनिवर्त्तकंवाक्यंनिषेधः निषेधवाक्यानामनर्थहेतुक्रियानिवृत्तिजनक
त्वेनैवार्थवत्वात् यथाहियथाविधिः प्रवर्तनांप्रतिपादयन्स्वप्रवर्त्तकत्वनिर्वाहार्थंविधेयस्ययागादेरिष्टसाधनत्वमाक्षिपन्
पुरुषंतत्रप्रवर्त्तयति तथानकलंजंभक्षयेदित्यादिनिषेधोपिनिवर्तनांप्रतिपादयन्स्वनिवर्त्तकत्वनिर्वाहार्थंनिषेध्यस्यक
लंजभक्षणस्यपरानिष्टसाधनत्वमाक्षिपन्पुरुषंततोनिवर्त्तयति ॥ तिनिमित्तभूतानिरुक्तिस्तुद्विधा आमिक्षायागेविश्वेषांदेवानामि

ज्यमानतयातत्सहचरितानांसर्वेषांछत्रिन्यायेनवैश्वदेवत्वमितिविश्वेदेवाअष्टानांकर्तारइतिवातेषांवैश्वदेवत्वंतथाचब्राह्मणंयद्विश्वेदेवाः सम ४६
यजंततद्वैश्वदेवस्य वैश्वदेवत्वमितिदेवताविकल्पस्तुसमानबललाभावान्नयुज्यतेऽग्न्यादयउत्पत्तिशिष्टत्वात्प्रबलाविश्वेदेवाउत्प
न्नशिष्टत्वाद्दुर्बलाः तस्माद्वैश्वदेवशब्दः कर्मनामधेयमितिसिद्धान्तः वस्तुगतिमाश्रित्यतन्त्रत्वस्यशास्त्रादेववैश्वदेवशब्दस्यकर्मनामधेयत्वमाह वस्तुतस्त्वि
तिप्रकृतयागइतिवैश्वदेवनामकेष्टानामाग्नेयादीनांसंघात्मकेप्रकृतयागइत्यर्थः विश्वेदेवेतिप्रकृतयागेविश्वेदेवरूपगुणः संप्रतिपन्नः संप्राप्तप्राप्यस्मा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

तादृशशास्त्रस्येत्यर्थः तत्रगुणप्रापकंशास्त्रमुदाहरतियद्विश्वेदेवाइतिअस्यशास्त्रस्यकर्तृरूपेणप्रकृतेयागेविश्वेदेवरूपगुणप्रापकत्वमितिभावःना
मधेयस्यप्रयोजनंतुसर्वत्रव्यवहारएवनत्वन्यत्तेननामधेयस्मृलिंगवर्णादिष्वनेनाहंयस्यइत्याख्यानोपायोलघुःकश्चिदस्तितस्माद्वैश्वदेवादिशब्दा
नांकर्मनामधेयत्वमेवेतिसिद्धम् तदेवंमन्त्रार्थलक्षणादिनिमित्तचतुष्टयनिरूपणेननामधेयस्यविधेयार्थपरिच्छेदकतयार्थवत्त्वंनिरूपितमधुना
निषेधवाक्यानामर्थवत्त्वनिरूपणायनिषेधवाक्यंलक्षयतिपुरुषनिवर्तकमितिनिषेधकेतिनकलंजंभक्षयेदित्यादिनिषेधकवाक्यानामनर्थहेतुभू
तायाःकलंजभक्षणादिक्रियायाःसकाशात्पुरुषस्यनिवृत्तिजनकत्वेनैवार्थवत्त्वं नकिंचित्कर्तव्यताप्रतिपादकत्वेनेतिभावः यथाविधिवाक्यानां
स्वप्रवर्तकत्वान्यथानुपपत्त्याविधेयार्थस्यस्वर्गादिरूपेष्टसाधनत्वप्रत्यायनेनतत्रविधेयार्थेपुरुषप्रवृत्तिजनकत्वंतथानिषेधानामपिस्वनिवर्तक
त्वान्यथानुपपत्त्यानिषेध्यस्यपुरुषानिष्टसाधनत्वप्रत्यायनेनततःकलंजभक्षणादेःपुरुषनिवृत्तिजनकत्वमितिदृष्टान्तदार्ष्टान्तिकाभ्यांनिषेधवा
क्यानामनर्थहेतुक्रियायाःपुरुषनिवृत्तिजनकत्वेनैवार्थवत्त्वमुपपादयतितथाहीत्यादिनाननुनिषेधवाक्यानांनिवर्तनाप्रतिपादकत्वंसंभवति
नभक्षयेन्नहंतव्यइत्येवमादावव्यवधानेननञर्थस्याभावस्यधात्वर्थेनान्वयेसतिधात्वर्थवर्जनकर्तव्यतायाएवसर्वत्रवाक्यार्थत्वेनप्रतीयमानत्वा
त् तथाचयथायजेतेत्यादौयागकर्तव्यतावाक्यार्थोभवतितथानकलंजंभक्षयेद्ब्राह्मणोनहंतव्यइत्यादावपितत्तद्धात्वर्थवर्जनकर्तव्यैव
वाक्यार्थोननिवर्तनेत्याशयेनाशंकते ॥०

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

लौ॰भि॰ नन्विति नञर्थस्याभावस्य धात्वर्थेनाव्यवधानेनान्वयेपि धात्वर्थस्य प्रत्ययार्थभावनोपसर्ज्जनत्वेनोपस्थितत्वान्न नञर्थेनान्वयः संभवति अन्यत्रोप
४७ सर्जनत्वेनान्वितस्यान्यत्रोपसर्जनत्वेनान्वयायोगादिति परिहरति उच्यत इत्यादिना अत्रैति नकलंजंभक्षयेदित्यादावित्यर्थः अव्यवधानेपीत्यत्र
धात्वर्थस्य नञर्थेनेत्यनुषंगः तत्रेति धात्वर्थस्येत्यर्थः अन्योपसर्ज्जनत्वेनोपस्थितस्याप्यन्यत्रोपसर्ज्जनत्वेनान्वये को दोष इत्यत आह न हीति तत्र बा
धकं दोषमाह अन्यथेति अन्यो विशेषणत्वेनोपस्थितस्याप्यन्यत्र विशेषणत्वेनान्वयस्वीकारे पुरुषोपसर्जनत्वेनोपस्थितस्य राज्ञोपि क्रियोपसर्जनत्वे
नान्वयापत्तेरित्यर्थः धात्वर्थस्य नञर्थेनान्वयासंभवात् कलञ्जादिपदार्थस्यापि कारकोपसर्जनत्वेनोपस्थितस्य तत्रान्वयासंभवाच्च परिशेषात्प्रत्य

ननु निषेधवाक्यस्य कथं निवर्त्तनाप्रतिपादकत्वमिति चेदुच्यते न तावद्धात्वर्थस्य नञर्थेनान्वयः अव्यवधानेपि तस्य प्र
त्ययार्थभावनोपसर्जनत्वेनोपस्थितेः नह्यन्योपसर्ज्जनत्वेनोपस्थितमन्यत्रान्वेति अन्यथा राजपुरुषमानयेत्यादावपि राज्ञः क्रि
यान्वयापत्तेः अतः प्रत्ययार्थस्यैव नञर्थेनान्वयः तत्रापि नाख्यातत्वांशवाच्यार्थभावनायास्तस्या लिङंशवाच्य प्रवर्तनोपसर्जनत्वे
नोपस्थितेः किंतु लिङंशवाच्यशब्दभावनायास्तस्याः सर्वापेक्षया प्राधान्यात् नञश्चैवं स्वभावो यत्स्वसमभिव्याहृतपदार्थविरोधिवो
धकत्वम् ॥

यार्थस्यैव नञर्थेनान्वयो भवतीत्याह अत इति किंच प्रत्ययार्थोपि द्विविधो भवत्याख्यातत्वांशवाच्यार्थभावना लिङंशवाच्या शब्दभावना चे
ति तयोर्मध्येपि नाख्यातत्वांशवाच्यभूताया अर्थभावनाया नञर्थेन्वयः संभवतीत्याह तत्रापीति तत्र हेतुमाह तस्या इति प्रवर्तनोपसर्जनत्वेनेति शब्दभा
वनाविशेषणत्वेनेत्यर्थः लिङंशवाच्येत्यस्य लिङ्गोपांशो लिङत्वरूपो धर्मस्तद्वाच्येत्यर्थो बोध्यः एवमग्रेपि ननु नकलंजंभक्षयेदित्यादौ कलंजादिपदा
र्थस्य धात्वर्थस्य च नञर्थेनान्वयो भवत्वेव निरस्तः प्रत्ययार्थस्याप्यर्थभावनारूपस्य नञर्थेनान्वयानंगीकारे प्रत्ययार्थत्वाविशेषाच्छब्दभावनाया अ
पि तेनान्वयासंभवेनानन्वितशब्दस्याप्रामाण्या ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पतिरित्याशंकां परिहरति किंत्विति तत्र हेतुमाह तस्याइति प्रत्ययार्थत्वं न नञर्थेनान्वये प्रयोजकं किंतु सर्वापेक्षया मुख्यत्वेनानुपस्थितत्वं तच्च शाब्दभाव
नायां बाधितमिति भावः एवं शाब्दभावनारूपस्य प्रत्ययार्थस्य प्रवर्तनाविशेषस्य नञर्थेनान्वये सिद्धे नञः प्रत्ययार्थभूतप्रवर्तनाविरोधिनिवर्तनाबोध
कत्वप्रदर्शनाय प्रथमं तत्स्वभावं प्रदर्शयति नञश्चेष स्वभाव इति अत्र स्वसमभिव्याहृतपदार्थविरोधिबोधकत्वं स्वान्वितपदार्थविरोधिबोधकत्वं बो
ध्यं तेन कलंजादिपदार्थानामपि विरोधिबोधकत्वं नञा दुर्वारं स्यात्तेषामप्येकत्र सहपाठरूपनञ्समभिव्याहारस्य सत्वादिति निरस्तं तेषां नञन्वितप
दार्थत्वाभावस्य दर्शितत्वेन नञस्तद्विरोधिबोधकत्वासंभवात् नञः स्वसमभिव्याहृतपदार्थविरोधिबोधकत्वं दृष्टांतेन स्पष्टयति यथेत्यादिना घटस
त्वविरोधीति नास्तीत्युक्ते कस्यासत्वमस्तीति सत्वशब्दान्वयिनानञा न बोध्यत इति सत्वनिरूपकाकांक्षायाः सत्वाहृतघटनिरूपितसत्वविरोधीत्यर्थः

यथा घटो नास्तीत्यादौ अस्तीतिशब्दसमभिव्याहृतो नञ् घटसत्वविरोधिघटासत्वं गमयति तद्वदिह लिङ्समभिव्याहृतो नञ् लि
ङर्थप्रवर्तनाविरोधिनीं निवर्तनामेव बोधयति तद्दिह विधिवाक्यश्रवणेऽयं मां प्रवर्तयतीति प्रतीतेः तस्मान्निषेधवाक्यस्थले निव
र्तनैव वाक्यार्थः यदा तु प्रत्ययार्थस्य तत्रान्वये बाधकं तदा धात्वर्थस्यैव तत्रान्वयः ॥

इदानीं नञ्स्वभावप्रदर्शनस्य फलं दर्शयति तदिति त
त्तञित्यन्वयः तत्पदद्दर्शितस्वभावं नञित्यर्थः इहेति न कलंजं भक्षयेन्न ब्राह्मणो न हंतव्य इत्यादौ वाक्य इत्यर्थः ननु लिङः प्रवर्तनाप्रतिपादकत्वे
सिद्धे तत्संबद्धनञस्तदर्थप्रवर्तनाविरोधिनिवर्तनाप्रतिपादकत्वं स्यात्तदेव कुत इत्याशंक्य तत्र हेतुमाह विधीति प्रतीतेरिति प्रवर्तनाप्रतीते
रित्यर्थः यथा यजेत स्वर्गकाम इति विधिवाक्यश्रवणेऽयं मां प्रवर्तयतीति प्रवर्तनाप्रतीतिवत् न कलंजं भक्षयेदित्यादिनिषेधवाक्यश्रवणे अयं मां
निवर्तयतीति निवर्तनाप्रतीतेरित्यध्याहारेण विधीत्यादिहेतुवाक्यं दृष्टांतदार्ष्टांतिकविधया योजनीयम् एवं सिद्धं निवर्तनारूपं निषेधवाक्यार्थ
मुपसंहरति तस्मादिति न कलंजं भक्षयेदित्यत्र कलंजकर्मकभक्षणानुकूलपुरुषप्रवृत्तिजनकप्रवर्तनाने ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

लो॰मि॰ तिलिङर्थप्रवर्त्तनाविरोधिनिवर्त्तनैववाक्यार्थः एवमन्यत्रापिनिषेधवाक्येषुसर्वत्रनिवर्त्तनायाएववाक्यार्थत्वेविधिनिषेधयोर्भिन्नार्थत्वमप्युपप
४८ न्नंभवति हननादिवर्जनकर्त्तव्यतावाक्यार्थत्वपक्षेतुकर्त्तव्यतायाएवोभयत्रप्रतिपाद्यत्वात्तयोरेकार्थत्वंस्यात्तच्चानभ्युपगतम् यथाहुः अनन्तंस्याद्दृशंलो
केब्रह्महत्याश्वमेधयोः दृश्यतेतादृगेवेहविधानप्रतिषेधयोरितितस्मान्निवर्त्तनैवप्रतिषेधेषुवाक्यार्थइतिसिद्धम् यदितुप्रत्ययार्थस्यनञर्थेनान्वये
किंचिद्बाधकंवर्त्ततेतदातुधात्वर्थस्यैवनञर्थेनान्वयोभवतीत्याह यदात्वित्यादिनातत्रबाधकंविभजतेतच्चेतिप्रत्ययार्थस्यनञर्थेनान्वयेवर्त्तमा
नंचेत्यर्थः तत्राद्यमितितयोरुक्तयोर्द्वयोर्मध्यआद्यंबाधकमित्यर्थः तस्यव्रतमितीतितस्यस्नातकस्यब्रह्मचारिविशेषस्यव्रतंप्रजापतिदेवताकमा
दित्यानीक्षणसंकल्पादिकंकिंचित्स्वनुष्ठेयमित्यर्थः एतद्वाक्यपाठादितिनेक्षेतोद्यंतमादित्यंनास्तंयंतंकदाचनेत्येतद्वाक्यपाठादित्यर्थः तथाचेतितस्य

तच्च बाधकंद्विविधम् तस्यव्रतमित्युपक्रमोविकल्पप्रसक्तिश्च तत्राद्यंनेक्षेतोद्यंतमादित्यमित्यादौतस्यव्रतमित्युपक्र
मैतद्वाक्यपाठात् तथाचात्रपर्युदासाश्रयणंतथाहिव्रतशब्दस्यकर्त्तव्यार्थेरूढत्वात्तस्यव्रतमित्यत्रस्नातकस्यव्रतानां
कर्त्तव्यत्वेनोपक्रमात् ॥

व्रतमितिस्नातकस्यानुष्ठेयमुपक्रम्यनेक्षेतोद्यंतमित्यादि वाक्यपाठेचास्मिन्वाक्येपर्युदासएवसमाश्रीयतइत्यर्थः
किंचनेक्षेतोद्यंतमादित्यमित्यत्रनञ्पदमभिधावृत्त्याप्रतिषेधंब्रूतेनतुपर्युदासंलक्षणापत्तेः प्रतिषेधस्यचप्राप्तिपूर्वकत्वाद्वैदिकस्यप्रतिषेधस्य
वैदिक्येवप्राप्तिस्तुप्रत्यासन्नाभवेत् तथाचसतिप्रक्रतावादित्येक्षणंविहितंतत्रायंप्रतिषेधउदयास्तमयोद्देशेनप्रवर्त्तते एवंचसतिनात्रफलं
कल्पनीयंस्यात्पर्युदासमाश्रित्यपुरुषार्थत्वांगीकारेत्वधिकारसिद्धयेफलस्यकल्पनीयत्वमापद्येततस्मादत्रनञर्थःप्रतिषेधइत्याशंक्यतस्यव्र ४८
तमित्युपक्रम्यनेक्षेतोद्यंतमित्याद्याम्नातत्वाद्व्रतशब्दस्यचकर्त्तव्यरूपार्थेरूढत्वादत्रकिंचिदनुष्ठेयमेवप्रतिभातितच्चपर्युदासाश्रयणेसत्येवोपपद्य
तेकिंचोपक्रमवाक्येप्रतिज्ञातस्यैवार्थस्यात्रापिवक्तव्यत्वात्उपक्रमवाक्येतुस्नातकानुष्ठेयव्रतानामेवप्रतिज्ञातत्वात्कानितानिव्रतानीत्यपेक्षा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

पांसानकथनप्रदर्शनायास्यवाक्यस्यावतारादत्रकर्तव्यएवकश्चिदर्थोवक्तव्यःसचपर्युदासपक्षेलभ्यतेनिषेधपक्षेतुदुर्लभएवेत्यभिप्रायेणपर्युदासपक्षमु
पपादयति तथाहीत्यादिनानेक्षेतोद्यंतमित्यादौ कर्तव्यरूपस्यार्थस्याप्रतिपादनीयत्वेबाधकमाह अन्यथेति पूर्वोत्तरेति तस्यव्रतमिति पूर्ववाक्यं नेक्षेतो
द्यंतमित्याद्युत्तरवाक्यंचतयोरेकवाक्यत्वंबाध्येतेत्यर्थः ननुनेक्षेतोद्यंतमित्यादौभवतुकर्तव्यरूपार्थस्यैवप्रतिपादनंततोपिकिंस्यादित्यतआहत
श्याचेति तथाचनेक्षेतोद्यंतमित्यादौकर्तव्यरूपार्थस्यप्रतिपादनीयत्वेचनञर्थप्रत्ययार्थान्वयावकाशोभवतीत्यर्थः ननुनेक्षेतोद्यंतमादित्यमि
त्यत्रनञर्थेनप्रत्ययार्थस्यान्वयेकोदोषइत्याशंक्य तत्रहेतुमाह कर्तव्येति नञर्थेनप्रत्ययार्थस्यतत्रान्वयेततः कर्तव्यार्थानवबोधापत्तेरित्यर्थः न
नुप्रत्ययान्वितस्यनञः कर्तव्यार्थाववोधकत्वानंगीकारेकोवार्थस्तेनाववोध्यतइत्यतआह विध्यर्थेति नादृशनञ तिप्रत्ययान्वितेननञेत्यर्थः ॥

किंतत्कर्तव्यमित्याकांक्षायांनेक्षेतोद्यंतमित्यादिनाकर्तव्यार्थएवप्रतिपादनीयः अन्यथापूर्वोत्तरवाक्ययोरेकवाक्यत्वंनस्या
त् तथाचनञर्थेनप्रत्ययार्थान्वयः कर्तव्यार्थानवबोधात् विध्यर्थप्रवर्तनाविरोधिनिवर्तनाया एवतादृशनञाबोधना
त् तस्याश्चकर्तव्यार्थत्वाभावात् ॥

तादृशनिवर्तनैवकर्तव्यरूपोर्थोभवतुकोदोषइतिमंदाभिप्रायमाशंक्याहतस्याश्चेति निरुक्तनिव
र्तनायाश्चेत्यर्थः किंचैवंनञः प्रत्ययेनान्वयासंभवेप्रत्ययादवतारितोनञ्धातुनासहसंबध्यतेधातुनानञः सम्बन्धेचनतस्यनिषेधकत्वंसंभवति
विधायकसंबद्धस्यैवनञोनिषेधकत्वात् निषेधकत्वस्यविधायकत्वप्रतिपक्षत्वात् नामधातुभ्यांयोगेतुनञोननिषेधकत्वंयुक्तंतयोर्विधायकत्वा
त् यथाहुः नामधात्वर्थयोगेतुनैवनञ्प्रतिषेधकः वदत्यब्राह्मणाधर्मावन्यमात्रविरोधिनाविति तस्मान्नेक्षेतेत्यत्रनञोधातुनायोगान्नञा धात्व
र्थेक्षणविरोधीकश्चनार्थःप्रतिपाद्यते यद्यपिनञोऽभावएवशक्तिः तथाचेक्षणस्याभावएवनञःशक्यार्थोलाघवात् नतुतद्विरोधीतस्मादभावघटि
तत्वेनगौरवापत्तेः तदन्यतद्विरुद्धतदभावेषुनञितिस्मरणंतुप्रतीत्यभिप्रायंनप्राप्त्यभिप्रायंतथापिनेक्षेतेत्यत्रप्रत्ययस्यनञा सम्बंधात् नञ्सम्बंध

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

लो॰मि॰ मून्येन चैतेन नावत्कश्चिदर्थो विधेयः स्वीकर्तव्यः तच्च न तावद्धात्वर्थो विधातुं शक्यते नञा तदभावबोधनात् नापि तदभावो विधातुं शक्यते अभावस्याविधेयत्वा
४९ त तस्मात्पर्युदासाश्रयणेन धात्वर्थेक्षणविरोधी कश्चनात्र विधानयोग्योऽर्थो नञा लक्षणया प्रतिपाद्यते स च विधानयोग्यः पदार्थोऽनीक्षणसंकल्प एव
तस्येक्षणविरोधित्वात्कर्तव्यत्वसंभवाच्च तत्रेक्षण एव संकल्पोऽनुष्ठेयत्वेन विधीयत इत्यभिप्रायेण पर्युदासस्यावश्यकत्वात् अन्यपाद्वतारितु स्यन
नो धातुसंबंधेन तदर्थविरोध्यनीक्षणसंकल्पप्रतिपादकत्वमुपसंहरति तस्मादिति लक्षणयेति स्वसमभिव्याहृतपदार्थाभाव एव नञः स्वशक्यार्थो भव
ति तथा च स्वसंबध्यमानधात्वर्थाभावं शक्त्या प्रतिपादयन् नञ् तदभावसम्बन्धिनं तदर्थविरोधिनं लक्षणया प्रतिपादयत्येवं नञ् भावनहिरोधिनोः सम्बंधस्य

तस्मान्नेक्षेतेत्यत्र नञा धात्वर्थविरोध्यनीक्षणसंकल्प एव लक्षणया प्रतिपाद्यते तस्य कर्तव्यत्वसंभवात् आदित्यविषयकानी
क्षणसंकल्पेन भावयेदिति वाक्यार्थः तत्र भाव्याकांक्षायां एतावतांहैनसा विप्रमुक्तो भवतीति वाक्यशेषावगतः पापक्षयो भाव्य
तयाऽन्वेति एवं च पूर्वोत्तरयोरेकवाक्यत्वं निर्वहत्येव न चात्र धात्वर्थविरोधिनः पदार्थान्तरस्यापि संभवात्कथमनीक्षणसंक
ल्पस्यैव भावनान्वय इति वाच्यम् तस्य कर्तव्यताभावेन प्रकृते भावनान्वयायोग्यत्वात् ॥ संभवात् इत्यपेक्षितेति जो भावनमसोः सम्ब

न्धः तथा चोद्यन्तमस्तयन्तं चादित्यं नेक्षिष्य इत्येवं रूपः संकल्पोऽनुष्ठेयत्वेन विधीयमानो नञा लक्षणया प्रतिपाद्यत इति भावः तस्येति अनीक्षणसंक
ल्पस्येत्यर्थः पर्युदासपक्षे नेक्षेतोद्यन्तमादित्यमित्यस्य वाक्यस्यार्थं प्रदर्शयति आदित्येति यत्तु पर्युदासपक्षे फलस्यात्र कल्पनीयत्वमापादितं त
दपि न वाक्यशेषावगतस्य पापक्षयस्यैवात्र फलत्वसंभवादित्याशयेनात्र भाव्यान्वयं प्रदर्शयति तत्रेति अनीक्षणसंकल्पभावनायामित्यर्थः एनसा वि ४९
प्रमुक्तो भवतीति पापेन विरहितो भवतीत्यर्थः किं च नेक्षेतोद्यन्तमादित्यमित्यत्रानीक्षणसंकल्परूपस्यानुष्ठेयस्य प्रतिपादनेन तस्य व्रतमिति स्नातकव्रतोप
क्रमवाक्यस्य नेक्षेतेत्याद्युत्तरवाक्येनैकवाक्यत्वमुपपन्नं भवति पूर्वप्रतिज्ञातस्यैवोत्तरप्रतिपादनादित्याह एवमिति ननु धात्वर्थेक्षणविरोधिनोन्दहः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

पदार्था अनुष्ठेयाः संतिततश्च कथमत्रवाक्ये ईक्षणसंकल्पस्यैव भावनायांकरणत्वेनान्वयः स्वीक्रियत इत्याशंक्य परिहरन्ति नचेत्यादिना यद्यपि परा
र्थान्तराणां पटेन चक्षुषोः पिधानादिरूपाणां धात्वर्थेक्षणविरोधित्वं संभवति तथापि कायिकवाचिकव्यापारविशेषाणां मत्वाप्रतीयमानत्वान्मान
सव्यापारस्य चाप्रतिषेधात्संकल्प एव मानसव्यापारविशेषोऽत्र परिशिष्यत इत्यभिप्रेत्य तत्र हेतुमाह तस्येति पटादिना चक्षुषोः पिधानादिरूपस्य पदा
र्थान्तरस्य कर्तव्यताभावेन कर्तव्यत्वेन विवक्षासंभवेन सर्वक्रियाः विनाभूतस्यैव धात्वर्थेक्षणविरोधिपदार्थान्तरस्य नेक्षेतेत्यादौ प्रकृतभावनान्वय
योग्यत्वमुपपद्यते तथा च धात्वर्थेक्षणविरोध्यनीक्षणसंकल्पस्यैवात्र भावनान्वययोग्यता संभवति तस्य सर्वक्रियाऽविनाभूतत्वान्नतु तादृशपदार्था।

द्वितीयं यजतिषु येयजामहं करोति नानुयाजेष्वित्यादावत्र विकल्पप्रसक्तौ च पर्युदासाश्रयणात् तथा हि यद्यत्र वाक्ये नञ
र्थे प्रत्ययार्थान्वयः स्यात्तदानुयाजेषु येयजामहमिति मंत्रस्य प्रतिषेधः स्यात् अनुयाजेषु येयजामहं न कुर्यादिति सच प्रा
प्तिपूर्वक एव प्राप्तस्यैव प्रतिषेधात् प्राप्तिश्च यजतिषु येयजामहं करोतीति शास्त्रादेव वाच्या शास्त्रप्राप्तस्य च प्रतिषेधे विक
ल्प एव न तु बाधः प्राप्तिमूलरागस्यैव तन्मूलशास्त्रस्य शास्त्रान्तरेण बाधायोगात् न च यदे जुहोतीति विशेषशास्त्रेणाहवनीये जु
होतीति शास्त्रस्येव नानुयाजेष्वित्यनेन यजतिषु येयजामहं करोतीत्यस्य बाधः स्यादिति वाच्यम्॥ नञर्थस्य तस्य सर्वक्रियाऽविनाभूत

त्वासंभवादितिभावः प्रत्ययार्थस्य नञर्थेनान्वये विकल्पप्रसक्तिरूपस्य बाधकस्य प्रतिषेधविघटनेन पर्युदासगमकत्वप्रदर्शनाय तद्विषयमुदाहरति
द्वितीयमिति अत्र पर्युदासाश्रयणाय विकल्पप्रसक्तिमेवोपपादयति तथा हीत्यादिना सचेतीति निषेधश्चेत्यर्थः तत्र हेतुमाह प्राप्तस्येति शास्त्रादे
वेति ब्राह्मणाहननादेरिव रागतः प्राप्त्यसंभवात्तस्य शास्त्रादेव प्राप्तिर्वाच्येत्यर्थः उपपादितां विकल्पप्रसक्तिमुपसंहरति शास्त्रप्राप्तस्येति न तु य
था रागतो हननादौ प्रवृत्तपुरुषं हननादिप्राप्तिमूलभूतरागस्य बाधेन ततो न हंतव्य इत्यादिशास्त्रं निवर्तयति तथा यजतिषु येयजामहं

लो॰ मि॰ करोतीतिशास्त्रादनुयाजेष्वप्यनुष्ठानकालेयजतित्वाविशेषादेवयेयजामहे इति मंत्रस्यसमुच्चारणे प्रवृत्तं पुरुषं तत्प्राप्तिमूलभूतस्यप्रदर्शित
५० शास्त्रस्य यजतिसामान्येयेयजामहेइतिमंत्रप्रापकस्यानुयाजेषुवाधेनत तानानुयाजेषुयेयजामहे करोतीतिशास्त्रंनिवर्त्तयत्येवेतिकथं नशा
स्त्रप्राप्तस्यवाधः स्यादित्यत आहप्राप्नोति शास्त्रेणवाधइतिशेषः तन्मूलशास्त्रादिति येयजामहे इति मंत्रप्राप्तिमूलशास्त्राद्यजतिषुयेयजामहे
करोतीत्येवंरूपाच्छास्त्रान्तरेणनानुयाजेषुयेयजामहे करोतीत्येवंरूपेणाप्रदर्शितमंत्रप्राप्तिमूलभूतस्यप्रदर्शितशास्त्रस्यवाधायोगादित्यर्थः
दृष्टान्तस्यत्वव्यतिरेकीवाध्यः तथाचयथाहननादिप्राप्तिमूलरागस्यभ्रांतिनिमित्तकस्यशास्त्रेणवाधोभवतितथामंत्रप्राप्तिमूलशास्त्राच्छास्त्रां
तरेणमंत्रप्राप्तिमूलशास्त्रस्यवाधोनयुक्तोनिषेधशास्त्रस्यनिषेध्यप्राप्तिसापेक्षत्वेनतत्प्रापकस्यावाधकत्वादित्यनुपदेस्पष्टीभविष्यति मूलइ
तिभावः यद्वातन्मूलशास्त्रादितिपंचमीषष्ठ्यर्थेवाध्य तेनानुषंगविभक्तिविपरिणामयोर्नेप्रमः कर्तव्यः स्यात् केचित्तुतन्मूलशास्त्रादितिवा
धमूलशास्त्राद्वाधकरूपात्प्राप्तिमूलरागस्ययथावाधस्तथाशास्त्रांतरेणप्राप्तिमूलशास्त्रस्यवाधायोगादितिव्याचक्षते ननुयथायदाधिकरण
कहोमविधायकविशेषशास्त्रेणाहवनीयाधिकरणकहोमविधायकस्यसामान्यशास्त्रस्यवाधः क्रियते तथाऽनुयाजेषुयेयजामहे मंत्र
प्रतिषेधकरूप विशेषशास्त्रेणयागसामान्येतन्मंत्रविधायकरूपस्यसामान्यशास्त्रस्य वाधः कथं न क्रियत इत्याशंकायपरिहरतिनचेत्यादि
ना नचवाच्यमित्यत्र हेतुमाह ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

परस्परेनिशास्त्रयोरेकविषयेवाध्यवाधकभावेपरस्परनिरपेक्षत्वंहेतुः पदशास्त्रस्यपदाधिकरणकहोमरूपस्वार्थविधानार्थमाहवनीयशास्त्र
निरपेक्षत्वात्तुयाजेषुयेयजामहंमन्त्रप्रतिषेधकशास्त्रस्यतत्रप्रतिषेध्यमन्त्रप्रसक्त्यर्थंयजतिसामान्येतादृशमन्त्रविधायकसामान्यशास्त्रसापेक्ष
त्वाच्चेतिदृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यंप्रदर्शयतिपदशास्त्रस्येत्यादिनातथाचप्रतिषेधशास्त्रस्यविशेषविषयत्वेनप्रवलत्ववद्विधिशास्त्रस्याप्युपजी
व्यत्वेनप्रवलत्वमस्तीतिनप्रतिषेधशास्त्रेणविधिशास्त्रस्यात्यन्तवाधोयुक्तइतिविहितप्रतिषिद्धत्वाद्विकल्पः स्यात्सचनयुक्तइत्युपरिष्टात्स्पष्टीभ
विष्यतीतिभावः वाधायोगमुपसंहरतितस्मादिति मन्त्रविधायकशास्त्रस्यतत्प्रतिषेधकशास्त्रेणवाधायोगात्तद्विहितस्यापितेनप्रतिषेधेविकल्प

परस्परनिरपेक्षयोरेवशास्त्रयोर्वाध्यवाधकभावात् पदशास्त्रस्यहिस्वार्थविधानार्थमाहवनीयशास्त्रानपेक्षणान्निर
पेक्षत्वम् प्रकृतेतुनिषेधशास्त्रस्यनिषेध्यप्रसक्त्यर्थंयजतिषुयेयजामहमित्यस्यापेक्षणान्ननिरपेक्षत्वम् तस्माच्छास्त्र
विहितस्यशास्त्रान्तरेणप्रतिषेधेविकल्पएवसचनयुक्तः विकल्पेशास्त्रस्यपाक्षिकाप्रामाण्यसंपातात् नत्वनुयाजेषुयेय
जामहमित्यस्याननुष्ठानेनानुयाजेष्वित्यस्यप्रामाण्यंसंभवति व्रीहियागानुष्ठानेयवशास्त्रस्येवद्विरदृष्टकल्पनाच्चस्यात् वि
धिप्रतिषेधयोरपिपुरुषार्थत्वात् ॥

एवस्यान्नवाधइत्यर्थः नन्वेतवतुविकल्पएवतेनकिंहीयतइत्यतआहसचेतिविकल्पस्यायुक्तत्वेहेतुमा
हविकल्पइति ननुविकल्पस्वीकारेकथंपक्षेशास्त्रस्याप्रामाण्यापत्तिरित्यत आहनहीति यथाव्रीहिभिर्यागानुष्ठानसमयेयवशास्त्रस्यनप्रामाण्यं
भवतितथाविधायकशास्त्रानुसारेणयेयजामहइतिमन्त्रस्यानुयाजेषूच्चारणानुष्ठानसमयेनतत्प्रतिषेधकशास्त्रस्यप्रामाण्यंसंभवतीत्यर्थः किंचवि
कल्पपक्षेहिद्विरदृष्टकल्पनाप्रसंगोपिस्यात् विधिशास्त्राद्ध्येवमवगम्यतेयदनुयाजेषुयेयजामहइतिमन्त्रस्यकरणेकश्चनोपकारोभवतीतिप्रतिषेध
शास्त्रादपितत्रतदकरणात्कश्चनोपकारोभवतिदर्शपूर्णमासयोरनृतवदनाकरणादिजन्योपकारवदित्यवगम्यतेतच्चोपकारद्वयमदृष्टरूपमिति ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

लो॰ मि॰ द्विरदृष्टकल्पनाप्रसंग इत्याह द्विरदृष्टकल्पनाचेति तत्र हेतुमाह विधीति पुरुषार्थत्वादिति विधानवत्प्रतिषेधस्याप्यदृष्टपुरुषार्थसंपादकत्वादित्यर्थः न
५१ स्मान्नानुयाजेष्वित्यादौ प्रतिषेधस्वीकारे विकल्पादिदोषापत्तेर्नात्र प्रतिषेधः समाश्रीयते किंतु नञोनामसंबन्धमाश्रित्य पर्युदासस्यैवाश्रयणं क्रियत
इत्युपसंहरति अत इति एवं च नानुयाजेषु येयजामहं करोतीत्यस्य वाक्यस्यार्थमाह इत्थं चेति अनेन पूर्वोक्तप्रकारेणेत्यर्थः अत्र पर्युदासस्य तात्पर्य
विषयत्वेन करोतेरवतारितस्य नञोनुयाजशब्देन संबन्धसिद्धौ चेति यावत् तत्र हेतुमाह नञ इति अनुयाजव्यतिरिक्तेनुयाजाभावस्य सत्वाल्लक्षकस्य सम्बन्ध
संभवेन लक्षणोपपत्तिरिति भावः अत्र प्रतिषेधपक्षं परित्यज्य पर्युदासपक्षस्वीकारस्य फलमाह एवं चेति ननु नानुयाजेषु येयजामहं करोतीत्यत्र येयजा

अतो नात्र प्रतिषेधस्याश्रयणम् किंतु नञोनुयाजसंबंधमाश्रित्य पर्युदासस्यैवेत्थं चानुयाजव्यतिरिक्तेषु यजतिषु येयजा
महमिति मंत्रं कुर्यादिति वाक्यार्थबोधः नञोनुयाजव्यतिरिक्ते लाक्षणिकत्वात् एवं च न विकल्पः अत्र च वाक्ये येयजामह
मिति न विधीयते यजतिषु येयजामह इत्यनेनैव च प्राप्तत्वात् किंतु सामान्यशास्त्रप्राप्तयेयजामह इत्यनुवादेन तस्यानुयाज
व्यतिरिक्तविषयत्वं विधीयते यद्यजतिषु येयजामहं करोतीति तदनुयाजव्यतिरिक्तेष्वेवेति नन्वेवं सामान्यशास्त्रप्राप्त।
स्य विशेषसंकोचनरूपादुपसंहारात्पर्युदासस्य भेदो न स्यादिति चेन्न उपसंहारो हि तन्मात्रसंकोचार्थः॥ महइतिमन्त्रविधौ तस्या

नुयाजव्यतिरिक्तविषयत्वविधौ च वाक्यभेदः स्यादित्यत आह अत्र चेति सामान्यशास्त्रेति यजतिषु येयजामहं करोतीति यजिसामान्ये तद्विधायक ५१
शास्त्रप्राप्तमेव येयजामह इति मंत्रमनूद्य नानुयाजेषु येयजामहं करोतीत्यत्र तस्यानुयाजव्यतिरिक्तविषयता विधीयत इत्यर्थः तथा च यजतिष्वि
त्यादिसामान्यशास्त्रस्य विशेषापेक्षिणा नानुयाजेष्वित्यादिविशेषशास्त्रेणानुयाजव्यतिरिक्तविषयसमर्पणादनुयाजव्यतिरिक्तयागेषु येयजाम
ह इति मंत्रः कर्तव्यतया प्राप्तः अनुयाजेषु तु तस्य कर्तव्यत्वेनाप्राप्तत्वादप्रतिषिद्धत्वाच्च नात्र विकल्पप्रसंगोपि संभवति लक्षणयानुयाजव्यतिरिक्त

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

विषयसमर्पणाच्चननानुयाजेष्वित्यादिवाक्यस्याप्रामाण्यमपिभवतितस्मात्पर्युदासाश्रयणेबाधकाभावात्सएवस्वीकर्तव्यइतिभावः ननुपर्युदा
साश्रयणपक्षेयजतिषुयेयजामहंकरोतीतिसामान्यशास्त्रेणयागमात्रेप्राप्तस्ययेयजामहइतिमंत्रस्यनानुयाजेषु येयजामहं
करोतीतिविशेषशास्त्रेणानुयाजव्यतिरिक्तविषययागविशेषसंकोचनात्पर्युदासस्योपसंहारादभेदापत्तिःस्यात्सामान्यप्राप्तस्यविशेषेसंकोचेसै
वोपसंहारपदार्थत्वात् यथापुरोडाशंचतुर्द्धाकरोतीतिपुरोडाशसामान्येप्राप्तस्यचतुर्द्धाकरणस्याऽऽग्नेयंचतुर्द्धाकरोतीत्याग्नेयेविशेषसंकोचइत्याशंक

यथापुरोडाशंचतुर्द्धाकरोतीतिसामान्यप्राप्तंचतुर्द्धाकरणम् आग्नेयंचतुर्द्धाकरोतीतिविशेषादाग्नेयपुरोडाशमात्रेसंकोच्य
ते पर्युदासस्तुतदन्यमात्रसंकोचार्थइतिततोभेदात् क्वचित्विकल्पप्रसक्तावप्यनन्यगत्याप्रतिषेधाश्रयणम् यथानातिरा
त्रेषोडशिनंगृह्णातीतिशास्त्र प्राप्तषोडशिग्रहणस्यनिषेधाद्विकल्पप्रसक्तावपिनपर्युदासाश्रयणम् असंभवात् तथाहियद्यत्र
षोडशिपदार्थेननञान्वयस्तदातिरात्रेषोडशिव्यतिरिक्तंगृह्णातीतिवाक्यार्थबोधःस्यात्सचनसंभवति अतिरात्रेषोडशिनंगृह्णा
तीतिप्रत्यक्षविधिविरोधात् यदिचातिरात्रेणपदार्थेनान्वयस्तदातिरात्रव्यतिरिक्तेषोडशिनंगृह्णातीतिवाक्यार्थबोधःस्यात्सोपि
नसंभवतितद्विधिविरोधात् ॥ तेनन्वेवमितिपुरोडाशंचतुर्द्धाकरोतीत्यनेनपुरोडाशसामान्यप्राप्तस्यचतुर्द्धाकरणस्याऽऽग्नेयंचतुर्द्धाकरोतीत्यने

नचपुरोडाशविशेषमात्रेसंकोचःक्रियतेप्रकृतेतुयजतिष्वित्यादिनायजतिसामान्येप्राप्तस्ययेयजामहइतिमंत्रस्यनानुयाजेष्वित्यादिनायजतिविशे
षादनुयाजरूपादन्यमात्रेयजतिविशेषसंकोचइत्युपसंहारात्पर्युदासस्यभेदःस्पष्टएवेतिपरिहरतिनेत्यादिनातन्मात्रसंकोचार्थइत्यर्थःसामान्य
प्राप्तस्यविशेषमात्रसंकोचार्थइत्यर्थः तत्रोदाहरणमाहयथेति तदन्यमात्रसंकोचार्थइतिसामान्यप्राप्तस्यविशेषादन्यमात्रसंकोचार्थइत्यर्थःइति
ततोभेदादितिएवमुक्तप्रकारेणोपसंहारात्पर्युदासस्यभेदात्ततयोरभेदापत्तिरित्यर्थःअपरेतूपसंहारोनामसामान्यतःप्राप्तस्यविशेषेसंकोचनरूपोवि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

धेर्व्यापारविशेषः पर्य्युदासस्तुपर्युदासः सविज्ञेयोयत्रोत्तरपदेननञित्यभियुक्तोक्तात्प्रत्ययातिरिक्तेननाम्नाधातुनाचनञः संबंधरूपः तस्मादनयो
स्तावत्स्वरूपतः स्पष्टएवभेदइतिनतयोरभेदापत्तिरित्याहुः किंचयत्रतुपर्युदासस्त्वाश्रयितुंनशक्यतेतत्रविकल्पप्रसक्तावपिनिषेधएवस्त्राश्रीयतइ
त्याहक्वचिदिति अनन्यगत्येति प्रतिषेधादन्यगतिविशेषस्यपर्युदासस्यासंभवेनेत्यर्थः तत्रोदाहरणमाह यथेति नातिरात्रइत्यादिवाक्येप्रतिषेधएवा
श्रीयतेनतुपर्युदासः अत्रचातिरात्रइत्यादिशास्त्रेणप्राप्तस्यषोडशिनामकपात्रविशेषग्रहणस्यप्रतिषेधाद्विकल्पप्रसंगेपिपर्युदासाश्रयणासंभ
वादित्याह अत्रहीत्यादिना अत्रपर्युदासाश्रयणासंभवमुपपादयतितथाहीत्यादिना अत्रेतिनातिरात्रेषोडशिनंगृह्णातीत्यत्रेत्यर्थः षोडशिपदार्थनञ

अतोऽत्रानन्यगत्याशास्त्रप्राप्तषोडशिग्रहणस्यैवनिषेधः नचविकल्पप्रसक्तिस्तस्याप्यपेक्षणीयत्वात् इयांस्तुविशेषो
यद्विकल्पादेकप्रतिषेधेपिप्रतिषिध्यमानस्यनानर्थहेतुत्वम् विधिनिषेधोभयस्यापिक्रत्वर्थत्वात् यत्रतुनविकल्पः प्रा
प्तिश्चरागतएवप्रतिषेधश्चपुरुषार्थः तत्रप्रतिषिध्यमानस्यानर्थहेतुत्वम् यथा नकलंजंभक्षयेदित्यादौकलंजभक्षणादे
स्तत्रभक्षणनिषेधस्यैवपुरुषार्थत्वात् नचतंत्रदीक्षितोनददातिनजुहोतीत्यादौशास्त्रप्राप्तदानहोमादीनांनिषेधाद्विकल्पा
पत्तिरितिवाच्यम् ॥

र्थोन्वयइति अतिरात्रेनषोडशिनंगृह्णातीत्यन्वयइत्यर्थः एतदन्वयपक्षे वाक्यार्थमाहतदेति एतादृशवाक्यार्थासंभवेहेतुमाह अति
रात्रेषोडशिनमिति अत्रपर्युदासोपपत्तयेन्वयान्तरमाहयदीति अन्वयइतिनञर्थस्येतिशेषः निरुक्तान्वयानुरोधेनवाक्यार्थबोधासंभवेपिहेतुमाहतद्विधि
विरोधादिति अतिरात्रेषोडशिनंगृह्णातीत्यतिरात्रयागेषोडशिग्रहणविधायकप्रत्यक्षविधिविरोधादित्यर्थः उपपादितमुपसंहरति अतइति उक्तदोषप्रसं ५२
गादस्मिन्वाक्येप्रतिषेधादन्यप्रत्ययासंभवेनप्रतिषेधएवस्वीक्रियतइत्यर्थः अत्रप्रतिषेधेसिद्धान्तितेविकल्पप्रसंगमाशंक्येष्टापत्त्यापरिहरतिनचेत्यादि
ना अत्रेदंबोध्यम् यत्रनस्यवृत्तमित्याद्युपक्रमो नास्तिविकल्पाप्रसक्तिश्चतत्रप्रतिषेधोभवतियथानकलंजंभक्षयेदिति यत्रतुविकल्पप्रसंगेपिपर्युदा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

सोनाश्रयितुं शक्यते तत्रापि प्रतिषेध एव स्वीक्रियते यथा नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीति नतु नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीत्यत्र विकल्पप्रसंगेपि यदि षोडशि
ग्रहणस्य प्रतिषेध एव स्वीक्रियते तदा प्रतिषिध्यमानस्यानर्थहेतुत्वस्वीकारात् षोडशिग्रहस्यापि कलंजभक्षणादिवत्प्रतिषिध्यमानत्वेनानर्थहेतुत्वाद
र्थवत्त्वबाधापत्तिरित्याशंक्याह इयांस्त्वित्यादिना प्रतिषिध्यमानयोरनर्थहेतुत्वनस्वभावरूपो विशेष इत्यर्थः विकल्पादिति यत्र प्रतिषेधस्याविकल्पापाद
कत्वं तत्रैकस्य प्रतिषेधेपि न प्रतिषिध्यमानस्यानर्थहेतुत्वमित्यर्थः तत्र हेतुमाह विधीति रागत एवेत्येवकारेण षोडशिग्रहणादिवच्छास्त्रेण प्राप्तिः प्रतिषि
ध्यते अत्र निषिध्यमानस्यानर्थहेतुत्वे हेतुमाह तत्रेति षोडशिग्रहणविधितत्प्रतिषेधयोरुभयोरपि क्रत्वर्थत्वात्तत्र प्रतिषिध्यमानस्य नानर्थहेतुत्वं अत्र
तु कलंजभक्षणादिप्रतिषेधस्यैव पुरुषार्थत्वं न तु तदनुष्ठानस्येति प्रतिषिध्यमानस्य कलंजभक्षणब्राह्मणहननादेरनर्थहेतुत्वमेवेति भावः ननु यथा

स्वतः पुरुषार्थभूतदानहोमादीनां निषेधस्य पुरुषार्थत्वाभावेपि निषिध्यमानस्यानर्थहेतुत्वात् यथा ऋतौ स्वस्त्रीगमनादे
स्तन्निषेधस्य क्रत्वर्थत्वेन तस्य क्रतुवैगुण्यसंपादकत्वात् ॥

शास्त्रप्राप्तस्य षोडशिग्रहणस्य प्रतिषेधे विकल्पः स्वीकृतः तथा शास्त्रप्रा
प्तदानादीनामपि प्रतिषेधे विकल्पापत्तिः स्यादिति दृष्टान्ताभिप्रायेणातिप्रसंगमाशंक्य परिहरति न चेत्यादिना स्वत इति स्वतः पुरुषार्थभूतदानहोमादी
नां पुरुषार्थत्वेनैव शास्त्रप्राप्तिः क्रत्वर्थत्वेनैव च प्रतिषेध इति षोडशिग्रहणविधितत्प्रतिषेधवत्तेषां विधिप्रतिषेधयोरुभयोस्तुल्यार्थत्वाभावेन न वि
कल्पापत्तिः किंच रागतः प्राप्तस्य पुरुषार्थत्वेन प्रतिषेधे प्रतिषिध्यमानस्य कलंजभक्षणादिवदनर्थहेतुत्वस्वीकारान्न दानहोमादेः प्रतिषिध्यमान
स्याप्यनर्थहेतुत्वं संभवति न तस्य रागतः प्राप्तत्वाभावात् कलंजभक्षणादिप्रतिषेधवत्तत्प्रतिषेधस्य पुरुषार्थत्वाभावाच्चेति भावः अत्रेदं बोध्यम् ज्यो
तिष्टोमे श्रूयते दीक्षितो न ददाति न जुहोति न पचतीति तत्र यद्दानादिकं पुरुषार्थं यच्च क्रत्वर्थं तत्राप्युपदिष्टमतिदिष्टं च तत्सर्वं प्रतिषिध्यते कुतः न
ददातीत्यादिवचनस्य सामान्यरूपत्वादित्याग्निहोत्रदानादिष्टस्यापि प्रतिषेधे सत्युपदेशो व्यर्थः स्यादिति न तो नातिदिष्टं पुमर्थं चेत्येन तदुभयमेव क्र

ा:मि
५३
त्वर्थत्वेनोपदिष्टं दानादिकमनुष्ठेयमिति मध्यमः पक्षः नित्याग्निहोत्रदानादिकं पुरुषार्थत्वेन प्रत्यक्षश्रुत्यानुपदिष्टं ज्योतिष्टोमकालेपि प्राप्तं य
च्चातिदिष्टं दानादिकं तयोरुभयोर्मध्ये प्रत्यक्षोपदिष्टनिषेधस्योपदिष्टमेव सन्निहितमिति पुमर्थस्यैवात्र निषेधः न च नित्याग्निहोत्रदानादौ वि
धिनिषेधयोः प्रवृत्त्या विकल्पः शंक्यः भिन्नविषयत्वात्क्रत्वर्थो निषेधः क्रतुकाले तदनुष्ठानं वारयति पुरुषार्थस्तु विधिः कालांतरे तदनुष्ठापय
ति तस्मात्पुमर्थस्य निषेध इति ननु यत्र रागतः प्राप्तस्य प्रतिषेधः पुरुषार्थो भवति तत्र प्रतिषिध्यमानस्यानर्थहेतुत्वं यथा कलंजभक्षणादेः अ
तोस्वस्त्रीगमनप्रतिषेधस्य तु पुरुषार्थत्वाभावात्तत्र निषिध्यमानस्य स्वस्त्रीगमनस्य कथमनर्थहेतुत्वमित्यत आह निषेधस्येति यद्वा निषेध
स्येत्यादि पूर्वमेवान्वेति तत्र प्रसिद्धार्थे तु यथाक्रतावित्यादिकमेव भवति तथा च स्वतः पुरुषार्थत्वादेरयमर्थः स्वत इति कलंजगतोपाधिमंतरेण
केवलं स्वरूपत एव पुमर्थभूतानां दानादीनां निषेधस्य पुरुषार्थत्वाभावेपि क्रत्वर्थत्वसंभवान्निषिध्यमानस्य दानादेः क्रतुवैगुण्यसंपादकत्वेना
नर्थहेतुत्वमिति योजना तथा च तेषामनुष्ठानस्य स्वतः पुरुषार्थत्वेपि क्रत्वनुष्ठानकालेऽपुरुषार्थत्वात्तत्र तेषामनुष्ठानस्य भवत्यनर्थहेतुत्वमिति
भावः तस्येति क्रतौ स्वस्त्रीगमनादेरित्यर्थः क्रतौ स्त्रीगमनादेः कलंजभक्षणादिवदनर्थरूपनरकादिदुःखाहेतुत्वेपि क्रतुवैगुण्यसंपाद ः
कत्वेनानर्थहेतुत्वसंभवाद्भवत्यत्रापि निषिध्यमानस्यानर्थहेतुत्वमिति भावः तस्मान्निषेधकवाक्यानामनर्थहेतुक्रियानिवृत्तिजनकत्वेन व
पुरुषार्थानुबंधित्वमिति सिद्धम् इदानीं सर्वार्थवादसाधारणीयनार्थवादरूपवेदभागस्य लक्षणमाह ॥० ॥ ॥ ॥ ५३

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्राशस्त्येति ननु वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवतेत्यादेरर्थवादवाक्यात्प्राशस्त्यादेः प्रतीयमानत्वान्न तस्य प्राशस्त्यादिपरत्वं ततस्तद्वासंभवि लक्षणमिदमित्यत
आह तस्येति तस्यार्थवादस्य लक्षणया प्राशस्त्यनिंदान्यतरप्रतिपादकत्वसंभवेनैतल्लक्षणमसंभवीत्यर्थः अर्थवादस्य तया फलवदर्थपर्यवसा
नमेवोपपादयति तथाहीत्यादिना अर्थवादवाक्यं कर्तृ प्राशस्त्यनिंदितत्वेद्वे प्रतिपादयतीत्यन्वयः नन्वर्थवादस्य स्वार्थमात्रपरत्वे कथमानर्थक्यप्रसंगो वायुर्वै क्षेपिष्ठेत्या

प्राशस्त्यनिंदान्यतरपरं वाक्यमर्थवादः तस्य च लक्षणया प्रयोजनवदर्थपर्यवसानम् तथा ह्यर्थवादवाक्यं हि स्वार्थप्र
तिपादने प्रयोजनाभावाद्विधेयनिषेध्ययोः प्राशस्त्यनिंदितत्वे लक्षणया प्रतिपादयति स्वार्थमात्रपरत्वे आनर्थक्यप्रसंगा
त् आम्नायस्य हि क्रियार्थत्वात् न चेष्टापत्तिः स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यध्ययनविधिना सकलवेदाध्ययनं कर्तव्यमिति बो
धयता सर्ववेदस्य प्रयोजनवदर्थपर्यवसायित्वसूचयतोपात्तत्वेनानर्थक्यानुपपत्तेः स द्विविधः विधिशेषो निषेधशेषश्चेति

देरर्थवादवाक्यात्क्षिप्रगामिवायुदेवतारूपार्थस्य प्रतीयमानत्वादित्यत आह आम्नायस्येति समस्तवेदस्य क्रियाप्रतिपादकत्वस्वीकारेणास्य सिद्धार्थप्रतिपादक
स्य स्वार्थमात्रपरत्वे सार्थक्यमनुपपद्यत इति भावः अर्थवादवाक्यानामनर्थकत्वस्येष्टत्वमाशंक्य परिहरति न चेत्यादिना अर्थवादं विभजते स द्विवि
धइति विधिशेष इत्यादि सोऽपि चतुर्विधः प्रशंसानिंदापरकृतिपुराकल्पभेदात् ॥ ॥ ॥ ॥०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

लो॰भि॰ तत्र प्रशंसार्थवादो हि शोभतेऽस्य मुखं य एवं वेदेत्यादिर्वायुर्वै क्षेपिष्ठेत्यादिर्मूलोदाहृतश्च निंदार्थवादस्तु असन्नं वा एतद्यदछंदोमं अस्त्वग्धि रजतं
५४ यो बर्हिषि ददानीत्यादिः सोरोदीदित्यादिर्मूलोदाहृतश्च भवति परेणेदं महता पुरुषेण कर्म कृतमिति प्रतिपादकोऽर्थवादः परकृतिरित्युच्यते यथा अ
ग्निर्वा अकामयतेत्यादिः परवक्तृकार्यादिप्रतिपादकोऽर्थवादः पुराकल्प इत्युच्यते यथा तमशपद्धिया धिया त्वा वध्यासुरित्यादिरिति विधेयार्थ प्रा
शस्त्येति वायुः क्षिप्रगामित्वाद्देवप्रशस्ता देवता भवत्यतस्तद्दैवत्यं कर्म प्रशस्तमिति विधेयकर्मदेवतागतप्राशस्त्यप्रतिपादनद्वारा विध्येकवाक्यत्वेना
र्थवत्त्वमित्यर्थः निषेध्येति निषेध्यरजतनिंदाप्रतिपादनद्वारा रजत निषेधप्राशस्त्यपरत्वेन निषेधैकवाक्यत्वादर्थवत्त्वमित्यर्थः एवमग्निर्वा अकाम

तत्र वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकाम इत्यादिविधिशेषस्य वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवतेत्यादेर्विधेयार्थप्राशस्त्यबोधकतयार्थवत्त्वम् बर्हि
षि रजतं न देयमित्यादिनिषेधशेषस्य सोरोदीद्यदरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वमित्यादेर्निषेधस्य निंदितत्वबोधकतयार्थवत्त्वम् नच
प्राशस्त्यादिबोधस्य निष्प्रयोजनत्वेन नार्थवादस्यार्थवत्त्वमिति वाच्यम् आलस्यादिवशादप्रवर्तमानस्य पुंसः प्रवृत्त्यादिजन
कत्वेन तद्बोधस्योपयोगात् स पुनस्त्रेधा ॥

यतेत्यादेरप्यग्निदैवत्यो यागः पूर्वकालेऽग्निना कृतत्वात्प्रशस्तोऽत आधिक्यादिदानीं तनैरप्यनै
र्यजमानैरवश्यं कर्तव्यमिति विधेयकर्मगतप्राशस्त्यप्रतिपादनद्वारा विध्येकवाक्यत्वेनार्थवत्त्वं बोध्यम् एवमन्यत्रापि तत्तद्विधेयकर्मप्राशस्त्यादिप्र
तिपादनद्वारेण तत्तद्विध्याद्येकवाक्यत्वेनार्थवत्त्वं विभावनीयम् क्वचिदर्थवादस्य संदिग्धार्थनिर्णायकत्वे न प्रामाण्यं स्वीकृतं यथाक्ताः शर्करा
उपदध्यादिति विधावक्ता इति पदेन द्रवद्रव्यसामान्यं प्रतीयते तच्च द्रव्यं किमिति संदेहे तेजो वै घृतमित्यर्थवादरूपाद्वाक्यशेषात् घृतमिति निश्चीय ५४
त इति ननु विधेयकर्मप्राशस्त्यादिबोधस्य सुखदुःखाभावान्यतरविलक्षणत्वेन नार्थवादस्य तत्प्रतिपादनेनार्थवत्त्वमुपपद्यत इत्याशंक्य परिहरति न
चेत्यादिना तद्बोधस्योपयोगादिति अर्थवादजन्यप्राशस्त्यादिबोधस्य विधेयकर्मानुष्ठानाद्युपयोगादर्थवादस्यार्थवत्त्वमुपपद्यत इत्यर्थः ॥१०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सपुनरर्थवादोगुणवादोनुवादोभूतार्थवादश्चेतित्रिधाभवतीतिपुनरपितत्त्रेधाविभजतेसपुनस्त्रेधेति तस्यत्रिविधत्वेवृद्धसंमतिमुदाहरतितदुक्त
मिति तद्धानादितितपोर्हानंतद्धानंतस्मादितिविग्रहः प्रमाणांतरविरोधप्रमाणांतरावधारणयोर्हानादित्यर्थः समुदाहृतवृद्धसंमतिंव्याचष्टेअस्यार्थ
इत्यादिना इन्द्रोवृत्रायेति अस्यवृत्रंप्रतीन्द्रवज्रोद्यच्छनाभावावगाहिप्रमाणांतरस्यादर्शनान्नतद्बाधनेप्रमाणांतरेणविरोधः नापिप्रमाणांतरावगता
र्थप्रतिपादकत्वंवृत्रंप्रतीन्द्रवज्रोद्यच्छनप्रतिपादकप्रमाणांतरस्यादर्शनादितिभावः एवमुपपादितंविध्यर्थवादादिरूपस्यपंचविधवेदस्यसाक्षा

तदुक्तम् विरोधेगुणवादः स्यादनुवादोऽवधारिते भूतार्थवादस्तद्धानादर्थवादस्त्रिधामतइति अस्यार्थः प्रमाणांतरविरो
धेसत्यर्थवादोगुणवादः यथाऽऽदित्योयूपइत्यादियूपेआदित्याभेदस्यप्रत्यक्षबाधितत्वादादित्यवदुज्ज्वलत्वरूपगुणोऽ
नेनलक्षणयाप्रतिपाद्यते प्रमाणांतरावगतार्थबोधकोनुवादः यथाऽग्निर्हिमस्यभेषजमित्यत्रहिमविरोधित्वस्याग्नेःप्रत्य
क्षावगतत्वात् प्रमाणांतरविरोधतत्प्राप्तिरहितार्थबोधकोवादोभूतार्थवादः यथेंद्रोवृत्रायवज्रमुदयच्छदित्यादि एवंच
यजेतस्वर्गकामइत्यादिनिखिलवेदस्यसाक्षात्परंपरयावायागादिधर्मप्रतिपादकत्वंसिद्धम् सोयंधर्मोयदुद्दिश्यविहि
तस्तदुद्देशेनक्रियमाणस्तद्धेतुः ईश्वरार्पणबुद्ध्याक्रियमाणस्तुनिश्रेयसहेतुः॥ त्परंपरयायागादिधर्मप्रतिपादकत्वेनार्थवत्त्वमुप

संहरतिएवंचेति उक्तेनप्रकारेणचेत्यर्थः योयंयागादिरूपोधर्मोयत्स्वर्गादिफलमुद्दिश्यविहितः सोयंतादृशफलोद्देशेनानुष्ठीयमानएवतस्यफल
स्यहेतुर्भवतिपरमेश्वरसमर्पणमनीषयानुष्ठीयमानस्तुचित्तशुद्धितत्त्वज्ञानप्राप्तिद्वारापरंपरयामोक्षहेतुरितिधर्मानुष्ठानस्यविविदिषाश्रुतिप्रामाण्यात्सं
योगपृथक्त्वन्यायमाश्रित्यपरमपुरुषार्थपर्यवसायित्वमुपक्षिपतिसोयमित्यादिधर्मस्यपरमेश्वरसमर्पणबुद्ध्यानुष्ठानप्रमाणाभावमाशंक्य तत्रभगवद्वा
क्यंप्रमाणयति॥ श्री॥० श्री॥० श्री॥० ⁘ श्री॥० ⁘ श्री॥० ⁘ श्री॥ ⁘ श्री॥०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

लोकिन चेत्यादिना न च तस्याः स्मृतेरप्रामाण्यमाशंक्य तन्त्रे स्मृतिपादे स्थितं अष्टकाः कर्तव्या इत्यादिस्मृतिवाक्यं न धर्मे प्रमाणं पौरुषेयवाक्यत्वे सति मूलप्रमाण
५५ रहितत्वाद्विप्रलंभकवाक्यवत् अथ मूलप्रमाणवत्त्वाय वेदार्थ एव स्मृतिभिरुच्यत इति मन्येथाः नहि वेदेनैव तदर्थस्यावगतत्वादियं स्मृतिरनर्थिका स्यात्
तदानीमनुवादकत्वादप्रामाण्यमिति प्राप्ते ब्रूमः विमता स्मृतिर्वेदमूला वैदिकमन्वादिप्रणीतस्मृतित्वात् उपनयनाध्यापनादिस्मृतिवत् न च वैयर्थ्यं शं
कनीयं अस्मदादीनां प्रत्यक्षेषु परोक्षेषु नानावेदेषु विप्रकीर्णस्यानुष्ठेयार्थस्यैकत्र संक्षिप्यमाणत्वात् तस्मादियं स्मृतिर्धर्मे प्रमाणमिति ननु किम
नेन संग्रहनिरूपणेन विस्तृतभाष्यादिग्रंथैरेव जैमिनीयन्यायार्थबोधसंभवादित्याशंक्य संग्रहनिरूपणे स्वप्रवृत्तिनिमित्तं प्रदर्शयति बालानामिति ते

न च तद्दर्पणबुद्ध्यानुष्ठाने प्रमाणाभावः यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणमि
ति भगवद्गीतास्मृतेरेव प्रमाणत्वात् स्मृतिचरणे तत्प्रामाण्यस्य श्रुतिमूलकत्वेन व्यवस्थापनादिति शिवम् बालानां
सुखबोधाय भास्करेण सुमेधसा रचितोयं समासेन जैमिनीयार्थसंग्रहः १ इति श्रीमहोपाध्यायलौगाक्षिभास्करविरचितपूर्व
मीमांसार्थसंग्रहनामकं प्रकरणं समाप्तिमगात् ॥

यां विस्तृतत्वेन दुरवगाह्यत्वान्नैतैर्बालशब्दितपूर्वमीमांसासंस्कारशून्यानां जैमिनी
यन्यायार्थबोधः संभवति अनेन तु तत्तद्विस्तृतशास्त्रप्रवेशद्वारा संभवत्येवमिति भावः टीकाविहीने तु कृता हि टीका पूर्वं तु तन्त्रे खलु संग्रहेस्मिन् दुर्बोध
शास्त्रे किमु मादृशानां दृष्ट्वा विदोषं न सहंति धीराः १ यदात्र यावन्न विमोक्षणं विना स्वधर्ममेवाफलहेतुतां गता प्रणौमि सोमं मृडमादिकारणं कि ५५
मन्यदैवैजनफल्गुहेतुभिः २ मदीययत्नः शिवपादसेवया गुरोः कटाक्षैकलवेन लब्धया प्रयुज्यमानः शिवपादपंकजे स्वयं तु भूयान्मृडतोषकारणम् ३
सुजनपदविनीतो दुर्जना——दूरनिष्ठो गुरुवरशिवभक्तस्तेन लब्धागमेक्षः श्रुतिमणिपदनिष्ठो भिक्षुरामेश्वराख्यः सुजननयनिवेशाय त्वत्र बन्धे च
कार ४ गुणगणमणिसिंधुः शंभुपादैकभक्तो निगमशिरसि निष्ठो जातवैराग्यचित्तः श्रुतिनलिनविकासे भानुभावोपदेशा त्वमिह महिमपूज्यं नौमि गो

मी॰
मिं
५६

पंयतीन्द्रम् ५ तस्मादेवगुरुतरादभीष्टलब्धं गोपालाश्रमपद्गीयमानेद्देवात् येनोमाधवचरणाजसेविनात्रनंतवन्देमहिम।
गुरुं विशालबुद्धिं ६ याकाशी निखिलगुरोर्मंमेश्वरस्य प्राणां तेसकलशिवप्रदाप्रसिद्धा यत्राहं सकलसुरेशलब्धतत्वसत्वं पं।
सुजनहितप्रदानिवद्धा ७ इतिश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोपालेन्द्रसरस्वतीश्रीपूज्यपादशिष्यश्रीसदाशिवेन्द्रसरस्वती
शिष्येणश्रीरामेश्वरेणशिवयोगिभिक्षुणाविरचितामीमांसार्थसंग्रहकौमुदीचरमवर्णाध्वंसमगात् सम्वत्१९३० संख्या २७५०श्री

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

श्रीकाशीविश्वनाथपुरीमेढुंढिराजगणेशकेपाशदाऊअग्निहोत्रीकेसिद्धविना
यकयंत्रमेमीमांसालौगाक्षीसंग्रहकौमुदीटीकासहितछपागया लि॰ बावूलालमुकुन्द
छापनेकानाम दर्शन जिस्कोलेनाहोयदाऊअग्निहोत्रीकेदुकानपरमिलेगा॰ सम्वत १९
केसमाप्त ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu